

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա. Մ Ս Ա. Գ Ի Ր

№ 11-12 1894 ՆՈՅԵՄԲ.-ԴԵԿՏԵՄԲ. 1894 № 11-12

ՎԵՑՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

երև

1 ՄՆԱՅԱԿԱՆԵԱՆՑ, ԳԱԲՐԻԷԼ	1529	Չարաքեր խարաղանը (պատմ.):
2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑ, ԼԵՒՈՆ	1535	Ասում են պոէտ, (բանաստեղծ.):
3 ՆՈՅՆԸ	1536	Հիասթափութեան էլեգիա (բան.):
4 ՍՏԻՆԴԵՐԳ, ԱԻԳՈՒՍՏ	1537	Խղճի խաղթոցները (պատմ.):
5 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԷԳՍԱՆԴՐ	1539	Մեծ եղի սէրը (բանաստ.):
6 ԿՈՊԼԷ, ՖԲԱՆՍՈՒԱ	1561	Համբույր (պատմաւածք):
7 ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ, ԴԵՐԵՆԻԿ	1567	Նրդ (բանաստեղծութիւն):
8 ՓԱՓԱԶԵԱՆՑ, Վ.	1568	Զգալնաչափ (պատմ.):
9 ՆՈՅՆԸ	1572	Զիտի (պատմաւածք):
10 ՇԱՆԹ	1577	Նրազ օրեր (լիշատակարանից):
11 ՍԻԶՈՎԱ, Ա.	1601	Վենետիկան հաշիա (պատմ.):
12 ՎՐՈՅՐ, Մ.	1609	Աղամեանի ճամակները (վերջ):
13 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑ, ԼԵՒՈՆ	1625	Դպրոցական ճամակներ: VII VIII.
14 ՍԵՅԼԱՆ	1639	Սասուն (նկարագիր) (չարունակ):
15 ՂԱԶԱՐԱՆ, ԵՐՈՒԱՆԻ	1654	Անցեալի լիշատակը (չար.):
16 Լ. Մ.	1667	«Պետրոս Գուրեան»:
17 Յ. Գ.	1671	«Ամբէլի լիշատակարանից»:
18 ԳՆՈՒՆԻ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ	1676	Լիբմոնտովի «Դեր»:
19 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑ, ԱԻԵՏԻԲ.	1692	Ճամանակակից ճետութիւն:— Հալիա- կան խնդրի նորագոյն դարդադրումը:
20 ՍԱՐԳՍԵԱՆՑ, ԼԵՒՈՆ.	1722	Շուշալ դպրանոցը 1893/94 թ.
21 Ա. Ա.	1730	Արհեստաւորաց Մուրճ ընկերութիւն:
22 ՓԱՓԱԶԵԱՆՑ, Վ.	1735	Նամակներ Անդրիպից, I.
23 Հ.	1744	Քաղաքական տեսութիւն:
24 ԽՄԲ.	1766	Զանազան լուրեր:
25 ԽՄԲ.	1754	«Մուրճ»-ի բովանդակութ. 1894 թ.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԹԻՖԼԻՍ

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Գ. ԱՕՏԻՆԵԱՆՑԻ

Типография М. Д. Ротшидана Гол. пр., д. № 41.

1894

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 11—12 1894 ՆՈՅԵՄԲԵՐ—ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1894 № 11—12

ՊԵՏԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Ա. Դ. ՌՕՏԻՆԻԱՆՑԻ

Типографія М. Д. Ротиніанца, Гол. пр. д. № 41.

1894

89400

Допущено цензурой. Тифлиси, 24 Ноября, 1894 г.

99400

Допущено цензурой. Тифлиси, 24 Ноября, 1894 г.

VII SURԻ „ՄՈՒՐՃ“ SURԻ VII

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1895 ԹԻԱԿ. ՀԱՄԱՐ ԲԱՑԻԱԾ Ի

«ՄՈՒՐՃ» ամսագիրը 1895 թվականին կը հրատարակի նոյն ծրագրով և նոյն գիրքով, որպէս և նախկին վեց տարիներում: «ՄՈՒՐՃ»-ը, որպէս անցեալում, նոյնպէս և ապագայում կը բովանդակի՝

- I. Յօդածներ մեր կեանքի հիմնական պայմանների մասին:
- II. Վէպեր և պատմածքներ:
- III. Ոտանաւոր-բանաստեղծութիւններ:
- IV. Նկարագրական-ճամբորդական:
- V. Գիտական հանրամատչելի յօդածներ:
- VI. Հետազոտութիւններ անտեսական, սոցիալական, պատմական:
- VII. Գրական քննադատութիւն:
- VIII. Գրախօսութիւն նոր լոյս տեսած գրքերի:
- IX. Ժամանակակից Տեսութիւն մեր կեանքի ընթացիկ խնդիրների և այլ յօդածներ մեր ժամանակակից ներքին կեանքից:
- X. Գաւառական նամակներ:
- XI. Թղթակցութիւններ Ռուսաստանից և Արտասահմանից:
- XII. Քաղաքական տեսութիւն:
- XIII. Զանազան լուրեր:
- XIV. Յայտարարութիւններ և տեղեկատուներ:

«ՄՈՒՐՃ»-ի ԳՐԱԿԱՆ ՄԱՍԸ ապահոված է բազմաթիւ աշխատակիցներով, որոնց կազմը ուժեղանում է նորերի նպաստներով:

Ներկայ 1894 թւականի մինչ ներկայ ա խօը աշխատակցել են «Մուրճ»-ին հետեւեալ անձերը՝ որոնց անունները դասաորում ենք ըստ աշխատակցութեան հնութեան.

1 Արաօխանեանց, Ա.	21 Դադրաչեան, Յար.
2 Մանուէլեանց, Լեոն	22 Յակոբեան, Յակոբ
3 Վարդանեանց, Գր.	23 Խանդաղեան, Խորէն քահ.
4 Ծատուրեան, Ալ.	24 Աստուածատրեանց, Գէորգ
5 Մխրթարեան, Արշալուս
(նուճը և Արգահատեան)	25 Ադէլեան, Ա.
6 Ղազարեան, Նրւանդ	26 Բահաթրեան, Սարգիս
7 Արծր. Ընի, բժ. Վահան
(նուճը և Ֆելիքս)	27 Ղլահեան, Արսէն վարդ.
8 Խաժակեան, Գ.	28 Մարդանեան, Ֆրիդոն
9 Նաւասարդեան, Մկրտ.	29 Տէր-Մարտիրոսեան, Միք.
10 Փափաղեան, Վ.	30 Յովհաննիսեան, Միք.
11 Վանցեան, Գր.	31 Միրիմանեան, Յար.
12 Մնացականեան, Գարր.	32 Մելքումեան, Մ.
13 Բաշինջաղեան, Գէորգ	33 Դուրբախեան, Յովհ.
14 Մուրադեան, Յակոբ	34 Տէրեան, Ստ.
15 Ղարաջեան, Գէորգ	35 Սողոմոնեան, Բ.
16 Աթանասեան, Աշոտ	36 Մէդնիկեան, Յովհ.
17 Բալադեան, Սամուէլ	37 Գնունի, Յովհ.
18 Զաքարեան, բժ. Թադէոս	38 Տէր Մկրտչեան, Մ.
19 Աղաչեան, Ղազարոս	39 Մինասեան, Նրւ.
20 Վրոյր	40 Գեմիրճեան, Գերենիկ
	41 Բահաթրեան, Լեոն
	42 Սէլւան

Բաժանորդ զրեւելու համար պէտք է զիմել՝

Խմբագրատունը—Тифлисъ, въ редакцію „МУРЧЪ“

Արտասահմանից—Tiflis, Rédaction „MOURTCH“:

Կամ մեր գործակալութիւններին (տես կազմի վերջին երեսը):
ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է 10 ռուբլի տարեկան:

Ուսուցիչները և ուսանողները վճարում են 8 ռուբլի:

ՎՃԱՐԸ կարելի է հատուցանել նաեւ մաս-մաս՝ 5 ռ. (կամ 4 ռ.) սկզբում, մնացածը մինչ առաջին կիսամեակի լրանալը:

ՉԱՐԱԲԵՐ ԽԱՐԱԶԱՆԸ

ԳԱՅՐԻԷԼ ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆՑԻ

Կարօի նման տղամարդ հով է տեսել: Երբ գութանի մաճը բռնած, կեռխարազանը ձեռքին, «հէլ-էլ» կ'ասէր, ձայնը եկեղեցու զանգերի նման կը զընգզընգար: Տղամարդ, թէ կին, համագիւղացի, թէ օտար, մօտէն անցնելուց, բերանները բաց կը մնային, կը թուլանային: Մէկ օր գիւղի տղերքը գնացել էին Բաջազէդ: Դա էլ, խարազանը ձեռքին, բաղարում ման էր գալիս: Բոլոր թուրքութիւնը ապշել էր, որ հայի թէ սիրունը թէ քաջը ձեռ չի ընկնի. լսել էին, ասում էին նրանք, բայց չէինք տեսել: Հասակը, կ'ասես, բարձրազլուս բարդու, աչքերը, արծուային, կապոյտ, երեսի կաշին սպիտակ ու կարմիր:

Բայց, ափսոս, Կարօն դեռ երիտասարդ ժամանակ քուռ ու կոճակ եղաւ:

Մի օր Կարօն տանը նստած էր: Հովիւը խաբար բերեց, թէ «քրդերը եկան գիւղի ոչխարը քշեցին», — նա լերդէսլատառ սլատամում էր թէ ճամբորդ քրդերը մի եղ առաջներն արած եկան, ինքը նրանց իբրեւ հիւրեր կաթով կերակրեց, իսկ վերջը նոքա աչս բանը արեցին: Կարօի ընկերներից մէկը, տասն օր առաջ Կարսումն էր եղած, մի լաւ կեռ փայտ էր տեսել, — մէկ լաւ փայտ, որը Կարօից զատ հին էր արժան բանեցնի, ու առել նրա համար: Այդ փայտն էլ մօտը դրած էր: Խաբարն լսելուն Կարօն փայտը վերցրեց, մէնակ վազեց դէպի քրդերը, Շրփշիփաջ ձորի միջին հասաւ նրանց. չորս քուրդ, մի եզ բարձած և գիւղի ամբողջ հոտը իրեն էշով տանում էին: Հովեական շները, տէրերը կորցրած, հե-

ուռից խեղճ-խեղճ հետեւում էին հոտին և զումում աւազակների վերայ:

Գալլի կուրմանջաց, դռում էր Կարօն, մեր ոչխարը մի տարէք, —ասում է ու բլրակի գլխին հեռու կանգնում:

—Հայ է դու բմրի, Ֆլլաօ, դու դնէն զի հարա (այ դու մեռնես, հայ, տեսնում ես ինչ կատաղածն է) իրար ասում են քրդերը, մենք քու ոչխարներն տանում ենք, թէ քաջ տղայ ես, եկ խի:

—Մէկ-մէկ էք հետս կուսելու, թէ չորսով էլ միանգամից:

—Մէկ-մէկ, պատասխանեցին քրդերը, և նոցանից մէկը վահանը ձեռին, կոսլալն էլ աջում, ցոլաց դէպի Կարօն: Կարօն էլ աբան փաթաթեց թւը ու դէպի քուրդը:

Մեր Կարօն առաջին թարփումն էլ քրդին վայր է գցում ու շուլալում դէպի միւսները:

—Լօ, տու տխակի Ֆլլայ բի (դու մի հայ տղայ լինես) քրդին վայր գցես, ասեցին երկու քրդերը և վաղեցին դէպի Կարօն: Միւսը մնաց էշն ու ոչխարը քշելու:

Քրդերը յարձակեցին Կարօի վրայ: Կարօն մերթ շոգում էր, մերթ կանգնում, մհակը պնդեցնում ու փայտերը ղշում: Ինչքան փայտ գցում էին, մէկն էլ է նրան չէր առնում: Վերջը նա երկու քրդին էլ վայր գցեց ու վաղեց դէպի ոչխար տանողը, որը իրենց եզն էլ գիւղի ոչխարի ու էշի հետ թողեց փախաւ:

Որքան զարմացան և ուրախացան մեր գիւղացին, երբ Կարօն այնքան քաջութիւն ունեցաւ, որ մենակ զիւղի ոչխարն ու քրդերի եզը բերեց և իսկոյն և եթ եզը մորթեց ու ցրեց շինականին: Եզը տեղից տեղ իւղ էր, իսկ կաշին հաստ: Կարօն դրա կաշու ամենալաւ տեղիցը իրեն խարազանի ոլոր շինեց ու գցեց Կարսից բերած փայտի վրայ: Այդ օրից դէս, էլ այդ խարազանը ձեռից վայր չէր գցի:

—Որ տասը մարդ էլ լինի, էլի չեմ վախի, կասէր նա, միայն այս խարազանը ձեռիս լինի:

Քրդերը լուր կը հասցնեն իրենց էլին, —էլ աղատուն կասեն.

—Մարդը աղամարդութիւնով ձեզնից խլել է, իրեն հալալ լինի: Ես ձեր կողմը չեմ պահի, թէ ձեզ մէջ էլ այդպիսի տղամարդ կայ, թող ձեր վրէժը Կարօից հանի:

Վերջին ռուս-տաճկական պատերազմի տարին էր։ Աշխարհ, ամեն մէկը մտածում էր, ինչ կերպով իրեն գլուխը պահի։ Կարօն շատ փնտռեց հրացան, բայց գտնել չկարողացաւ։ Մի գիշեր, երբ մտատանջութեան մէջ քնեց, երազում տեսաւ, որ մեծեր, շատ ժիր, մարդ մօտեցաւ իրեն և ասաց.

— Կարօ ջան, սկի բառից մի վախեցի, ուր դնաս, կուի մէջ մտնես, անօրայի ձեռ ընկնես, քանի խարազանդ մօտդ է, քեզ ոչ մի ֆնաս չի դիպչի։

Զարմացած Կարօն երազում չոգեց նրա առաջ և հարցրեց.

— Դու ո՞վ ես, ինձ ասա, քոյ սուրբ հրաշքին մեռնեմ։

Ծերը կամաց ու հանդարտ հեռանալով պատասխանեց.

— Մի վախեցի ես քոյ օգնականն ու պահապանն եմ, ես Մահուայ սուրբ Վարդանն եմ։

Կարօն միւս օր այս երազը բոլորին պատմեց և յայտնեց, թէ պէտք է պատերազմ գնայ։ Դրացիներն ի հարկէ նրա երազ տեսնելուն հաւատացին, բայց պատերազմ գնալուն— ոչ։

Ռուսի զօրքը զրեւ էր մեր գիւղի մօտ։ Ամեն օր վարժութիւններ էին լինում։ Գիւղացիներէր շատերը միշտ ընդեղէններ ստանում ու սրան նրան ծախում էին, իսկ Կարօն միշտ զօրքը վարժելու մօտ էր։ Հազար սուլթան ինչպէս էին ոտերը միասին փոխում, հրացանները չփոխփոխի ուսերը դնում և ուղիղ կանգնում։ Հաստափոր դեներալը ձիով ման էր զալիս, նրան մօտենում էր դնդապետը և յետոյ բարձր ձայնով գոռում. սրան հետևում էին սպաները, որոնք նոյնպէս բարձր ձայնով գոռում էին «մարշ» ու զօրքը, կասես, որպէս մի մարդ խրի-թրփ, խրի-թրփ առաջ գնում, յետ դառնում։

Կարօն այս բոլորին նայում էր և կասես դժուար։ Նա ինքն սկսում էր ոտերը չափով գցել, առաջ դնում, յետ դառնում, ձեռի խարազանը հրացանի փոխարէն ուսին դնում ու իջեցնում։ Մօտի եղողները յաւէտ ծիծաղում էին նրա վրայ։ Նա ինքն էլ էր ծիծաղում ու ասում.

— Ես էլ պոի կոխ էլծամ։

Տաճկի զօրքն էլ մեր գիւղից հեռու չէր։ Գիշեր-ցերեկ թնդանօթների թամբուցը մեզ խուլեցնում էր։ Վերջապէս մի օր գիւղում

տարածւոց, թէ վաղը գլխաւոր կռիւն է լինելու: Կարօի կին Շամամը, երազը տեսնած օրից հաւատացած էր, որ իր ամուսինը պէտք է պատերազմ գնայ, բայց խեղճ հարսը լուռ նայում էր էրիկի՝ արարքին և նրան ոչինչ չէր ասում, միայն վարմանոց գնալուց, դոմնւմը կու սրբելուց, երբ իրեն միայնակ և ազատ էր զգում, աչքերից յորդ արտասուէք էր թափում, երբեմն էլ իրեն ինն ամսեայ որդուն, Վարդանին, ձեռն առնում, լալով փայփայում էր ու հետք զրուց անում:

— Վարդան ջան, ախար քո հայրը պատերազմ է գնալու, որ մեռաւ, չեմ ասի. էս ում տղէն է: Կասեն, սրա հօր ոչժը սուրբ Կարապետայ էր, կասեն սրայ հայրը քանի քանի փահլէվաններ է գետին զարկել: Դու քոյ հօրը չես տեսնի! ասում էր նորահարսը և աչքերից կայլակները թափում, իսկ Վարդանը նրան նայում էր ու անմեղ ժպտում:

Կարօն արդէն երկու շաբաթ էր, որ գիշերները խորազանը դնում էր իրեն և կնոջ մէջ տեղը: Շամամը լաւ հասկանում էր, որ էրիկը մի խորհուրդ ունի, որը կատարելու համար ուզում է սուրբ մնայ:

— Կարօ, վերջապէս յետին գիշերը դիմեց նա ամուսնուն, ես չգիտեմ, վաղը դու ուր ես գնում:

— Ե՛, շատ էլ գիտես:

— Բա, դու ինձ ու Վարդանին թողնում ես:

— Ոչինչ, սուրբ Կարապետ ձեզ կը պահի:

— Ես էլ քեզ հետ կը գամ:

— Ո՞նց ես էլ քեզ հետ կը գամ:

— Ընենց Վարդանին կը գրկեմ, ու քո հետ կը գամ: Ես կուից հեռու կը կանգնեմ, թամաշա կանեմ, իսկ դու կուի:

— Գժուհի ես... Մի լայ, Շամամ ջան, մի լայ:

— Թէ որ չէ, Վարդանին տանը կը թողնեմ, մի փայտ էլ ես կը վերցնեմ կը գամ, որտեղ դու կուես, ես էլ քեզ մօտ կուի կանեմ:

— Կնիկ, դու ուզում ես իմ տղամարդութիւնը գետնին տաս, կնիկ, չես թողնում, ես գնամ կռիւ:

— Բա որ մեռա՞ր:

— Մեռայ, ես մեռայ այսքան մարդ մեռնում է, մէկն էլ ես:

Ասեմք մի տաս տարի էլ աւել ապրեցայ, ինչա է աւելանալու, չէ՞ որ դարձեալ մեռնելու եմ: Այդ է, Վարդանը քեզ տղայ: Գլխին մեռնեմ, ընենց տղայ ըլլի, որ տասն ինձանից արժենայ:

—Կարօ, Կարօ, բացականչելով բարձրացաւ կիներ և մօտեցաւ էրիկի ոտերին, ես քո ոտը պաշեմ, կռիւ մի գնա:

—Վայ, Շամամ, ինչ ես անում, — վեր ցատկեց Կարօն և անզգայ չոգեց մէջ տեղ դրած խարազի վրայ ու գրկեց Շամամին:

—Շամամ ջան, քեզ մատաղ, Շամամ, աչքիս լոյս Շամամ, դու գիտես, որ ես քեզ ողջ աշխարհի հետ չեմ փոխի: Ես սար ու ձոր ինձ մօտ մէկ է, դու մէկ, իմ ճամբէն մի բռնի, ես չեմ կարող, կռիւ չգնամ:

—Կարօ, քո հօրն ու մօրը կ'ասեմ:

—Եթէ կռիւ չգնամ, ինձ քարափէն կը զցեմ, կը սպանեմ:

Անեակը մոլթն էր ու լուռ: Կարօի ծնողները գոմումն էին քնել: Յանկարծ աքաղաղը կանչեց. կարծես լուսադէմ էր: Կարօն գրկեց Շամամին, քանի անգամ համբուրեց նրա աչք ու երեսը: Կուացաւ Վարդանի օրօրոցի վրայ և, նրան չգարպեցնելու համար, սկսեց կամաց լիզել նրա այտերը և զուգ սառը կալկակները թափեցին անմեղ քնով ննջած մանուկի երեսին: Բակումը լաւեց ոտքի մի կամացուկ ձայն, դրացու շան հաջողը, և Կարօն ծածկւեց հեռւի մոլթերի մէջ:

—Մաեա պրիշոյ, մի սղլաթի մօտ կանգնած, ասում էր Կարօն, աչքերը խոժոռելով, — «էթ» թիւը երկարացրած, խարազանը ցոյց տալով — «էթ կռուտին պռապալ» այսինքն՝ ես եկել եմ սրանով քուրդ սպանեմ:

—Պոշեօլ տի... (կորիք) հայհոյեց սղլաթը և հրացանի պոչով Կարօին խփեց:

Վերջապէս Կարօն մօտեցաւ մի բարձրահասակ երիտասարդ սպայի և մի հայի օգնութիւնով հասկացրեց նրան իր ցանկութիւնը պատերազմում մասնակցելու:

—Արմեանին, — հարցրեց երէտասարդ սպան:

—Երման, պատասխանեց Կարօն, լուսաւորչու հաւատն եմ, ու խաչ քաշեց երեսը:

Ռուս ու տաճիկ արդէն նիզակներով իրար էին հասել:

Կարօն ինչպէս ինչպէս իրենց տնէն եկել էր, այնպէս էլ մտաւ

կուիւ: Նրա գլխին տիրող սուրերը նրա փայտին առնում, կտոր-կտոր էին լինում, իսկ սունգիները նա փայտով արագ թեքում էր իրենից: Նա, իրենը մոռացած, խտրազանով սրան նրան էր հար-լածում և իր զարմանալի թարփերով բոլորին վաչր զցում:

— Մալաղեց արմեանին, յանկարծ լսեց նա սպալի ձայնը:

— Եւ, քեզի մեռնեմ Մակուայ սուրբ Վարդան, փնթփնթաց նա, խտրազանը պտտեցրեց ձեռին ու դարձեալ դէպի թշնամին ցոլաց: Բալց աչտեղ մի դնդակ նրան տեղն ու տեղը վաչր զցեց:

*
* *

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

Ասում են. «պօէտ, ինչու քո քընար
Վաղուց է էլ էր հընչում մեզ համար?
Գուցէ մարեցան սըրտիդ տենչերը,
Յամաքեց աղբիւրն ոգևորութեան,
Եւ քեզ փոթորկող հոգուդ յոյզերը
Կայծերի նըման վառւեցին-հանգան?
—Օ', էր անտարբեր այդպէս զիպչում էք
Դուք հէզ պօէտի սըրտի խոցերին
Եր պահանջում էք,
Որ նա անպաղար երգէր հեշտագին?
Դուք հանգիստ էիք, բայց նա՝ վշտալից
Եւ մըշտաթափառ, ինչպէս ուրական,
Տարբերում էր ներհակած բախտից
Առանց դըտնելու մի հաստատ կացան:
Ո՛չ սէր, որ շընչում էր նորա հոգին,
Ո՛չ ազնըլութիւնն իւր աշխատանքի
Նորա հանգիստը չ'ապահովեցրին—
Եւ նա զոհ զարձաւ բիրտ հալածանքի,
Ինչպէս տերեւ՝ հողմերին յանձնւած,
Ինչպէս նաւաւար՝ ծովի յորձանքում,
Ինչպէս զինւորը՝ թըշնամուց յաղթւած
Մի անհաւասար ճակատամարտում:

ՀԻԱՍԹԱՓՈՒԹԵԱՆ ԷԼԷԳԻԱ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

I

Օ, սիրո իմ՝ քեզ ինչ պատահեց,
Որ դու յոգնեցիր, թուլացար այդպէս?
Ձըլինի մօտ է քո վերջին ժամը,
Երբ բաբախելուց պիտի դադարես?

Ուր ես դու, իմ սուրբ ոգևորութիւն?
Ուր էք, իմ մտքի վըւեմ թըռիչքներ?
Աւաղ, չար բախտի մի հատիկ հարւած —
Եւ անհետացան նախկին անուրջներ!

Այժմ ինչ անեմ? Այժմ ում դիմեմ?
Ում ասեմ. «տո՛ւր ինձ մըխիթարութիւն»
Երբ ամենքըն էլ ինձպէս ողբում են
Փայլուն յոյսերի տըխուր խորտակում?

Բայց ո՛չ. թո՛ղ լըռի այս հառաչանքը,
Յուսոյ մի նըշոյլ չկայ սորա մէջ.
Թո՛ղ կուրծքըս մաշէ հողուս տանջանքը —
Դուք, հաւատ և յոյս, մնացէք անշէջ!

ԽՂՃԻ ԽԱՅԹՈՑՆԵՐԸ

(Շեղական գրականությունից)

ԱՒԴՈՒՍՏ ՍՏՐԻՆԴԵՐԳԻՅ

Թարգմ. ՄԿՐՏԻՉ ՆԱԽԱՍԱԴԴԵԱՆՅԻ

Այս պատահեց 1870 թւի սեպտեմբեր ամսւոյ կէսերում: Մարլոտ կոչւած փոքրիկ գեղի ամենալաւ պանդոկներէց մէկում— Cercle անւանւած սրճատան մի սենեակում՝ իր գրասեղանի առաջ նստել էր շապկի թւեւ չեալ ծայած պարոն Փոն-Բլաշխուեոյերը, որը Բերլինի երկրաբանական ինստիտուտում օգնականի պաշտօնակատար էր, իսկ առ այժմ՝ պահեստ զօրքի տեղապահ էր: Կանգուն օձիքաւոր նրա զինւորական զգեստը՝ աթոռի մէջքակալի (dossier) վրա գցած, կախւել էր թոյլ ու անշարժ կերպով. դատարկ թւեքերը նմանում էին զիւսկի բազուկներին, որոնք կարծես թէ փակչում էին ամուր կերպով աթոռի ոտներովն աչն նպաստակով, որ եթէ ընկնելու լինի, գոնէ գլխի վրա չընկնի: Հէնց դատկատեղի վրա մի լաչն հետք էր մնացել քամարից. պատեանը մաշել էր հագուստի ձախակողմեան փեշը, որի կռնակը աչնպէս էր թողոտ, որպէս փողոցը:

Պարոն տեղապահը իր քորեայած (каптъ) վարտիկի վրա կարող էր ամեն երեկոյ երկրի երրորդական (tertiarire) ծալքերի մասին երկրաբանական ուսումնասիրութիւններ անել և երբ մի կունդուռ (պատգամաբեր զինւոր) ներս էր մտնում նրա սենեակը՝ զինւորի կօշիկներէց թողած հետքերը լաւ ապացոյցներ էին իմանա-

լու համար թէ այն մարդը քանչևէ է արդեօք իոսէն կամ պլիոսէն (iocéne, pliocene ¹⁾ հողային ծալքերի վրա:

Իսկապէս նա իրեն տեսլի երկրաբան էր զգում քան թէ զին-
ւորական. սակայն ներկայ ըստէիս նա շատ հասարակ կերպով մի
նամակ էր գրում:

Ակնոցները դէպի ճակատը բարձրացրած, գրիւն սեղանի վրա
էր դրել ու լուսամուտից դէպի հեռուն էր նայում: Նրա աչքի
առաջ տարածւել էր մի մրգաստան իր աշնանային կատարեալ փա-
ռահղութեամբ: Տանձենիներն ու խնձորենիները ճղնակոտոր էին
լինում իրենց ծանր բեռնից. նարնջագոյն դդումները փայլփլում
էին արևի տակ զորշ կանաչաւուն ու ժանեկազարդ տերեւայից կան-
գառներով շրջապատած: Այլ կարմիր պոլկիկները (tomate-помидоры)
բսել էին կաթնեգոյն ծաղկակազամբների մօտ և տարածւել էին
ցանցորմի երկարութիւնով. տեփուրի չափ լայն արևածաղիկները
դարձրել էին իրենց ոսկեայ թեփշիկները դէպի արևմուտք, ուր
արևը արդէն մայր մօտեւում վրա էր: Խոշոր-խոշոր դալիաները,
որոնցից մի քանիսը նոր թռչած ճերմակեղէնի հոտն էին արձա-
կում, միւսները կաս-կարմիր արիւնի գոյնով որ վազում է կամ հո-
շոտած մսի կարմիր գոյնով, իսկ մնացածները դարձեալ, ծծումբի
և վուշի գոյնով, շերտաւորւած ու բծաւորւած, միախառնւում էին
գոյների փառահեղ երկփներանգ կազմելով: Եւ, հէնց մէջտեղում,
գեծանը—երկու կողմից ևս եղբւրած կրկնաշաք մեխակներով,
որոնցից առաւել մօտիկները բևեռային երկնակապոյտ գոյնի, իսկ
երկրորդ շարքը դեղին յարդագոյնի—երկարւում էր հեռանկարում
մինչև թուխ կանաչաւուն որթերի այգին, բաքոսի նիզակների այն
անտառը զարդարւած փոքրիկ ողկոյզներով, որոնք այս ու այն կող-
մերում տերեւների տակից վեր էին հանել զլուսները:

Եւ աւելի հեռու հասկերով ծանրաբեռնւած արտերը և տա-
կաւին անհունձ ու շիկնած ծղոտներով ծածկւած, որոնք իրանց
քիտերն ու փոկոճները թեքել էին դէպի գետին, պատրաստ էին,

¹⁾ Այս անունով կոչւում են երկրաբանութեան մէջ հողի այն խա-
ւերը, որոնց մէջ գտնւում են քարացած կենդանիներ (հանածոներ):

նոյն իսկ ամենաթեթև քամուց և չափազանց հասունութիւնից վերադարձնել ինչ որ նրանից ստացել էին. այն մօր ստիւքների նման, որին արգելւած է սննդիկ իր զաւակին: Իսկ բոլորովին խորքում երևում էին կաղնիների թոյր կտաւները, ֆոնտենը բլօթի հաճարների խորխտ սաղարթները, որոնց ծրագծերը բոլորում էին բարակ աղւամագով, նուրբ ժանեակներով, Մալինի հինաւուրց ժանեկիկների նման. այն ինչ նրանց ամենաբարձր ձգների միջով վերջալոյսի արևի ուղղահայեաց ճառագայթները իրենց ոսկեզոծ թերն էին ոլորում:

Ուշի մնացած քանի մի մեղուններ թռչկոտում էին տակաւին մրգաստանի անուշահամ մեղրալից բաժակիկների վրա և կարմրալանջը մի խնձորենու վրա թատած՝ զեղզեղում էր իր գալլայիկները: Նրբեմն մեխակի ծաղիկները արձակում էին իրենց թնայանոյշ բոյրը, որը մարդուս չիշեցնում էր բոյրերի (parfum) խանութից, դուռը յանկարծուստ բացած միջոցին, խիտ գոլորշու նման արտաբուրդ զգլթիչ անուշահոտութիւնը:

Տեղապահը մնացել էր, զրիչը ձեռին, շլացած այս հրաշալի տեսարանով. «Որչափ զեղեցիկ աշխար է» մտածում էր նա և մտաբերում էր իր հայրենիքի աւագոտ անապատները, որտեղ բուսած քանի մի հատ զաճած սոճիների, որոնք կառկառած իրենց այլանդակ ու կոճղոտ ճիւղերը դէպի երկինք, կարծես թէ, աղբրսում են այս վերջինին չթողնել իրենց անհետանալ աւազի մէջ:

Բայց, լուսամուտի շրջանակով կրկալած (encadré) այս հեռանկարի վրա, անցնում էր երբեմնապէս և ժամացոյցի ճոճանակի ճշտութեամբ պահնակի հրացանի շաքը, որը պահնակութիւն էր անում անշեղ ճշտապահօրէն մի տանձենու տակ, որը ծանրաբեռնւած էր նապոլէօն կոչւած զեղեցիկ տանձերով: Փայլփլող սիւնը երկու մասի էր կիսում այն պատկերը:

Տեղապահը սկզբում մտածեց խնդրել պահնակին, որ աւելի հեռու տեղ կատարի իր պահնակութիւնը. բայց չհամարձակեց: Եւ զենքի ցոլքից խոյս տալու պատճառով աչքերը դէպի ձախ կողմը դարձրեց մի տան վրա: Այնտեղ նա տեսաւ անպատուհան խոհանոցի գեղնագոյն պատը, որին դէմ էր առել մի հինաւուրց ու թշաւու խաղողի որթ աջնպէս չորացած, կարծես թէ տնկաբանա-

կան հաւաքածուից լինէր հանւած: Զուրկ բոլորովին տերւներէից ու ողկոյցներէից և կիսով չափ ճիճուներից կերւած արիշի (espalier) վրա մեխւած՝ նա մի խաչեցեալին էր նմանում, որը կարծես թէ տարածելով իր նիհար բազուկները զիտաւորւել էր ձանգել անցնող պահնակին և խեղդել նրան իր ճիւղաշաղկին թւերի մէջ:

Տեղապահը յետ շրջւեց և ուղիղ հայեացքով նայեց իր գրասեղանի վրա, որտեղ մնացել էր տակաւին անշարժ կիսակատար գրած նամակը, որ գրել էր չորս ամսից առաջ ամուսնացած իր ջահել կրնկան, — պատերազմն սկսւելուց երկու ամիս առաջ:

Սեղանի վրա գտնուող հեռագիտակի և Ֆրանսիայի շտաբի փըռւած քարտեզի կողքին դրւած էին Հարոմանի Phibosophie des Unbewussten և Շոպենհաուէրի Parerga und Paralipomena հեղինակութիւնները:

Յանկարծ տեղից վեր կենալով՝ նա սկսեց սենեակում յետ ու առաջ քայլել: Այս սենեակը ակումբի վաղեմի դահլիճն էր, որը ծառայում էր նաև ինչպէս սեղանատուն. նկարիչների ընկերութեան համար: Այս դահլիճի պատերը զարդարւած էին նկարած դարևանդներիով, յիշատակ այն ուրախ օրերի, որ անցուցել էին այս գեղեցիկ և հիւրընկալ երկրում. պատկերները ներկայացնում էին պարող աղջիկներ իսպանական կրօնաւորների հետ, Նորմանդիայի ու Բրըտանի ծոփափեր, հոլանդական հողմաղացներ, նորվեգիական ձկնորսների դեղեր և Շւեդարիայի տեսարաններ: Անկիւններից մէկում ընկած էր նկարչական հաշմանդամ ընկուղենուց շինած ձիակը (chevalet) որը կարծես թէ աշխատում էր թաղչիլ որ և է սպառնացող սինի սուերից: Մի կեղտոտ ներկասնակ, զանազան կիսաչոր գոյներով, մնացել էր այնտեղ պատից կախւած ինչպէս մի յոշոտած լեարդ խաշապանի (tripier) խանութում: Կարմիր գդակները, քրտինքի, աղաոտւած, արևից ու անձրևից խունացած քաշ էին ընկել շորկախից (portemanteau, вешалка):

Տեղապահի վրա յանկարծ մի տեսակ շփոթութիւն տիրեց այնպէս, ինչպէս մի մարդ որ և է պատճառից ստիպւած մոնի մի մասնաւոր բնակարան և սարսափով սպասի թէ, ահա, որտեղ որ է տանտէրը կը վրա հասնի: Նա նորից նստեց նամակագրութիւնը շարունակելու համար:

Նամակի առաջին երեսները արտայայտում էին ամբողջովին նրա զգացած հրճանքը, շփոթմունքն ու կրած երկիւղները ստացած լուրի վերաբերմամբ, որով հաստատուում էր նրա տածած բերկրառիթ լուրը—հայր դառնալ։ Այժմն նա դարձեալ վերցրեց գրիչն առաւել խօսակցելու գիտաւորութիւնով քան թէ որ և է մտերմական բան ասել կամ թէ խնդրելու համար, և նա գրեց.

«Ինչպէս, օրինակի համար, այն օրը, երբ հինգ հարիւր հոգի հետոս առած, առանց ուտել խմելու տասնուչորս ժամ շարունակաբար ճանփա գնալուց լերջը հասաչ մի անտառ, որի մէջ, պատահմամբ, պաշարեղէնով լիքը ու բարձի թող արած մի ֆուրգոն գտանք։ Պիտէն թէ ինչ պատահեց։ Զորախումբը խառնեց և զինւորները, որոնց աչքերը անօթութիւնից ստիպւած ակնախորշերից դուրս էին թափւել ժայռերից կախւած բիւրեղների նման, իրար անցան ու վրա ընկան պաշարեղէնի վրա սովալըլուկ քայլերի պէս. սակայն պաշարը հազիւ քսան հինգ հոգուն կը բաւէր։ Կռիւն սկսեց։ Իմ տւած զինւորական կարգապահութեան կոչերը զուր անցան և հիսնապետներին, որը մերկացրած թրով սպառնում էր, զգետնեցին հրացանի կոնդախներով։ Տասն ու վեց հոգի վիրաւորներ՝ մահամերձ տարածւեցին գետնի վրա։ Իսկ նրանք, որոնք կարողացան ուտելու բան ձանգել, այնպէս ազահաբար կերան, որ ստիպւած պառկոտեցին գետնի վրա ու աչնտեղ և եթ քնեցին։ Եւ սակայն սրանք հայրենակիցներ էին հայրենակիցների դէմ մարտնչող, այս վայրենի կենդանիները իրար ձեռքից կերպիւր էին չափըշտակում...»

«Կամ թէ այն օրը, երբ մենք հրաման ստացանք պատնէշներ կանգնեցնել շուտափոյթ։ Մենք մի անտառաղուրկ երկրումն էինք գտնւում, հետեւապէս ստիպւած էինք լաստեր զործածել։ Ի՛նչ ահռելի տեսարան։ Հազիւ մի ժամաչ ընթացքում խաղողի այգիները ոչնչացան, որթերը տերեւներով և ողիւղներով արմատահան եղան ցախկապեր ունենալու համար. այս ցախկապերը թրչւել էին տակաւին կէսհասուն ողիւղների հիւթից։ Քառսուն տարեկան որթեր էին։ Մենք քառսուն տարիների աշխատանք մի կէս ժամաչ միջոցում ոչնչացնում էինք։ Եւ այս անում էինք այն նպատակով, որ պատսպարւած լինելով կարողանանք սրտներին ուղածին չափ հրացանել մեր ցախկապերի մշակողներին...»

«Կամ թէ, երբ մենք հարկադրեալ էինք ցորենի արտերում լրտեսող զօրաշղթայ կազմել, ցորենի հատիկները կարկտի պէս վար էին թափւում մեր ստների տակ և կոտրուած ծղոտները թեքւում էին գետնի վրա հէնց առաջին անգամ տեղացող անձրևից փթելու համար: Հաւատում ես, թանգագին և ամենատենչալի ամուսինս, որ մարդս կը կարողանայ այսպիսի անցքերից յետոյ քնել: Եւ սակայն, ես պարտաւորութիւնս եմ կատարել, ուրիշ ոչինչ: Իսկ կան գլուխներ, որոնք յանդգնում են հաւատացնել թէ մարդս իր պարտականութիւնը խղճմամբար կատարելուց յետոյ կարող է հանգիստ հանդարտ քնել:

«Սակայն մեզ աւելի դժւարատար դէպքեր են սպասում: Նատկարելի է գիտես, որ Ֆրանսիացիք, իրենց զօրքերը շատացնելու նպատակով, ազատ հրացանակիրներ (francs-treurs) անունով կամաւորներին վաշտեր են կազմակերպել իրենց հայրենիքն ու օջախները պաշտպանելու որոշումով: Պրուսական կառավարութիւնը չհամարելով նրանց իբրեւ զինւորներ՝ սպառնում է կոտորել տալ նրանց ամեն ուրեք, որտեղ էլ պատահելու լինեն, իբրեւ դաւաճան և լրտեսներին: Միշտ աչքի առաջ ունենալով այն սկզբունքը թէ պետութիւններն են պատերազմ մղում իրար դէմ և ոչ անձնաւորութիւնները: Զինւորներն անձնաւորութիւններ չեն: Եւ այն ազատ հրացանակիրները, զինւորներ չեն արդեօք: Նրանք հագած ունին մեր հալածազօրք վաշտերի համազգեստի նման գորշագոյն հագուստ, և, ինչպէս երևում է, այս համազգեստն է զինւոր: Բայց նրանք ցուցակագրեալ չեն, առարկում են մեզ: Ճշմարիտ է, նրանք ցուցակագրեալ չեն, որովհետեւ պետութիւնը ոչ թէ միայն ժամանակ չէ ունեցել տակաւին այս բանի համար, այլ և, հաղորդակցութիւնների դժւարութեան պատճառով տէրութիւնը այս անելու համար անելք կացութեան մէջ է գտնւում նիւթական կողմից: Ներկայ բոլորիս, այն տարաբաղդներից երեք հոգի են գտնւում սենեակիս դռկից բխարի խաղալու դահլիճում և սպասում եմ մեր գլխաւոր զինւորական վարչութեան կողմից հրամանին սրանց վիճակի մասին...»

Նա ընդհատեց գրութիւնն և ներս կանչեց կուսիւղուին:

—Դերիներն լինչպէս են, հարցրեց պարոն Ֆոն-Բլաշխուեռ-դերը:

—Լաւ են, տեղապահ: Նրանք բիլիարդ են խաղում և երևում է, որ հանգիստ և ուրախ են տրամադրւած:

—Գնա՛, ասա՛, որ նրանց քանի մի շիշ սպիտակ գինի տան. բայց ասա՛, որ թեթեւ գինի լինի: Աւրիշ ի՞նչ նոր բան կայ:

—Ոչ մի նորութիւն: Մառաշութիւն, պարոն տեղապահ:

Պարոն Ֆոն-Բլայխուեռերը շարունակեց գրել:

«Տարօրինակ մարդիկ են այս Ֆրանսիացիները: Այն ազատ-հրացանակիրները, որոնց մասին փոքր ինչ վերը յիշատակեցի և, որոնք հաւանական է—ասում եմ հաւանական է, որովհետեւ դեռ ևս յոյսս չեմ կորել նրանց վերաբերութեամբ—քանի մի օրից յետոյ մահւան կը դատապարտեն, դաւից դահլիճում բիլիարդ են խաղում: Որչափ ուրախ արհամարանք կեանքի դէմ: Ճշմարիտ, ինչ որ մի վսեմ բան կայ կեանքն այսպէս արհամարելու մէջ: Կամ թէ շատ կարելի է, որ կեանքն ինքն ըստ ինքեան շատ քիչ արժէք ունի, որովհետեւ մարդիկ կարողանում են բերկրալից սրտով նրանից բաժանուել: Սրանով ուզում եմ ասել, պարզ բան է, որ եթէ մարդս կապւած չէ կեանքի հետ այնպիսի անուշ կապերով ինչպէս ես: Ասածս հասկանում ես, անգինս, այնպէս չէ. պատկերացնում ես քեզ այն, ինչ որ «կապեր» եմ անւանում: Ա՛խ, այլ ևս չգիտեմ թէ ի՞նչ եմ գրում. քանի՛-քանի գիշերներ անքուն եմ անցուցել և գլուխս...»

Մէկ մարդ դուռը ծեծեց:

—Ներս համեցէք, ասեց տեղապահը:

Եւ գեղի քահանան ներս եկաւ: Սա մօտաւորապէս մի հիսուն տարեկան կը լինէր, զուրեկան դէմքով, որի վրա սակայն նկատելի էր տրամուլթիւն և եռանդ:

—Պարոն տեղապահ, եկել եմ ձեզնից գերիներին այցելելու թոյլտուութիւն խնդրելու:

Տեղապահը ելաւ տեղից, հագաւ իր զինւորական համազգեստն շտապով ու քահանային առաջարկեց սո՛ֆայի (դիւան) վրա նստել: Բայց հազիւ էր վերջացրել իր նեղ համազգեստը կոճկել, որի կանգուն օձիքը երկաթեայ օղակի պէս սեղմեց նրա վիզը և այս բանից, կարծես թէ, առաւել վեհ օրգանները ճնշւեցին նրա մէջ, թւաց թէ նրա արիւնը դադարեց շրջան առնելուց այն գաղտնի ճանփանե-րով, որոնք առաջնորդում են դէպի սիրտը: Մի ձեռքով գրասեղանի

վրա դրւած Ծոպենհաուէրի հեղինակութեան վրա յենւելով ասեց.

—Պատրաստ եմ ծառայել ձեզ, տէր-հայր. սակայն չեմ կարծում թէ շատ էլ ուշադրութիւն դարձնեն ձեզ: Նրանք բիլիարդ են խաղում:

—Թոյլ տւէք ինձ կարծել, պարոն տեղապահ, պատասխանեց քահանան, որ հայրենակիցներիս առմեւել լաւ եմ ճանաչում քան թէ դուք: Մի հարց եմ առաջարկում. այն ջահել մարդիկ կը դատապարտւե՞ն մահաւան:

—Հաստատուպէս, պատասխանեց պարոն Փոն-Բլայխոբերը, ինչպէս վայելում էր իր պաշտօնին: Տէրութիւններն են պատերազմում և ոչ թէ անձնաւորութիւնները:

—Ուրեմն, պարոն տեղապահ, դուք և ձեր զինւորները անձնաւորութիւններ չէք:

—Ո՛չ, ներկայ բոլորում, տէր-հայր: —Իր կնոջն ուղղած նամակը թղթապանակի տակը դրեց: —Ներկայումս՝ ես Գերմանիային դաշնակցող պետութիւնների ներկայացուցիչն եմ միմիայն:

—Զեր շնորհալի թագուհին, որի վրայից թող Աստուած չվերացնի երբէք Իր պահապան ձեռքը, մի՞թէ նա ևս Գերմանիային դաշնակցող պետութիւններից մէկի ներկայացուցիչ չէր, երբ նա հրաւէր էր կարգում՝ գերմանական տիկիներին վիրաւորներին օգնութիւն հասնելու գործում մասնակից լինելու համար: Ես անձամբ եմ ճանաչում Ֆրանսիացիներից շատերին, որոնք նրան օրհնում են, թէև ֆրանսիական ազգը պատերազմում է ձեր ազգի դէմ: Պարոն տեղապահ, խնդրում եմ յանուն Փրկիչ Յիսուսի, — քահանան տեղից ելնելով բռնեց սպայի ձեռները ու շարունակեց հեկեկալով, — չէք կարող արդեօք դիմել նրան:

Տեղապահը, որ համարեա թէ սառնասրտութիւնը կորցնելու վրա էր, իր սխալը դրստելով պատասխանեց.

—Մեզանում կինմարդիկ քաղաքականութեան մէջ չեն միջամտում:

—Առաւել վնաս, պատասխանեց քահանան գոռոզ դիրք ընդունելով:

Տեղապահը դէպի պատուհանը դարձած լինելով՝ չլսեց նրան: Նա դառնում էր նեարդային, մեռելային տփռնութիւն տարածւեց

նրա դէմքի վրա: Թւում էր թէ նրա կանգուն օձիքը անկարանում էր նրա գլխի արիւնը իր տեղում պահել:

—Նստեցէք, խնդրեմ, տէր-հայր, ասեց նա մի կերպ: Դուք կարող էք տեսնել զերիններին. բայց կը պարտաւորէք ինձ, եթէ բարեհաճէք մնալ դարձեալ քանի մի վայրկեան ինձ մօտ:

Նա ականջ էր դնում և հիմա լսում էր որոշ կերպով արագավազ ձիու երկբայլ սմբակների զովիւնը:

—Մենակ միք թողնի ինձ, տէր-հայր, ասաց նա ուժգնապէս շունչ քաշելով:

Քահանան մնաց այնտեղ:

Տեղապահը պատուհանից դուրս թեքւեց որքան կարելի էր: Սմբակների զովիւնը առաւել մօտիկից էր լսում. յանկարծ ձին զադարեց արագաբար վազելուց, սկսեց ջամբաքայլ առաջ գալ ու կանգ առաւ...

Հեծւորի խթանների, թրի չըխշըխկոցն ու ոտնաձայն էր արձագանգում... Նւ մի ծրար դրեց պարոն Ֆրոն-Բլաշկուեզերի ձեռքի մէջ. նա ծրարի փաթեթը պատռեց:

—Ո՞ր ժամն է, հարցրեց նա ինքն իրեն: Ժամը վեցն է: Նրկու ժամից վերջը, տէր-հայր, զերինները առանց դատի և ատենադրութեան, մահան կը դատապարտեն:

—Անկարելի է, պարոն տեղապահ, այդպէս չին ղրկում մարդկանց դէպի յաւիտենականութիւն:

—Յաւիտենականութիւն է թէ մի այլ բան, այդ է: Պատուէրի մէջ ասւած է, որ «Հրեշտակ տեառն» աղօթքից առաջ ամեն բան վերջացած պէտք է լինի, հակառակ դէպքում ես կը դատապարտուեմ իբրեւ գերինների հետ համախոհ զործակից: Ինձ խտապէս յանդիմանութիւն արեցին օգոստոս ամսի երեսուն մէկին կայացած հրամանավճիւրը իսկոյն և եթ չկատարելուս պատճառով: Տէր-հայր, դնացէք նրանց մօտ, խօսեցէք հետները, ազատեցէք ինձ այդ կռիւց (ստիպւած աշխատանք):

—Մի դատաւճիռ իրաւացի յայտարարելուց յետոյ՝ դուք այդ բանը կո՞ւ էք անւանում:

—Ես մարդ եմ սակայն, տէր-հայր: Միթէ կարծում էք, որ ես մարդ չեմ, ի՞նչ է:

Նա համազգեստի կոճակները ետարեց աւելի ազատօրէն շունչ քաշելու նպատակով ու սկսեց սենեակում ետ ու առաջ քայլել:

—Ի՞նչ պատճառով չենք կարողանում մնալ շարունակ այն, ինչ որ ենք: Ինչի՞ համար դատապարտւած ենք կրկնակի անձնաւորութիւն լինել: Տէր-հայր, գնացէ՛ք նրանց մօտ և հետները խօսեցէ՛ք: Ամուսնացած են նրանք. երեխայ, կին ունեն: Հայր ու մայր կարելի է:

—Երեքից ոչ մէկը ամուսնացած չէ, պատասխանեց քահանան: Բայց չէ՛ք կարող արդեօք, մի գիշեր գոնէ շնորհել նրանց:

—Անկարելի է. հրամանը յատկապէս ասում է «Հրեշտակ տեսուն»-ից առաջ և լուսածագին մենք կը մեկնենք այստեղից: Մտէ՛ք նրանց մօտ, տէր-հայր, գնացէ՛ք:

—Ես գնում եմ արդէն, պարոն տեղապահ. բայց լաւ պահեցէ՛ք մտքներումդ, որ այս սենեակից շապկանց չդուրս դաք: Եթէ ոչ ինքներդ էլ նոյն վտանգի կենթարկւէք, որովհետև համազգեստն է զինւորը:

Քահանան դուրս գնաց:

Պարոն Ծոն-Բլաշխուեսդերը վերջացրեց իր նամակը ծայրայեղ յուզւած կացութեան մէջ. յետոյ նա դրեց ծրարի մէջ և ձայնեց կունդուռին:

—Այս նամակը զցեցէ՛ք փոստի տուփի մէջ և հիսնապետին ինձ մօտ շրկեցէ՛ք:

Հիսնապետը ներս եկաւ:

—Երեք անգամ երեք, կանի իննը և քսան... Ո՛չ, այսպէս չէ... երեք անգամ եօթը... չէ... Դուք կը վերցնէք հետներդ երեք անգամ... դո՛ք կը տանէք հետներդ քսան և եօթը մարդ և մի ժամից յետոյ հրացանել կը տաք երեք զերիններին: Ահա, այս է հրամանը:

—Հրացանէ՛լ, հարցրեց հիսնապետը վարանելով:

—Այո՛, հրացանէ՛լ: Զինւորների միջից ամենավատթարներին ջոկեցէ՛ք, նրանց, որոնք արդէն վառօդի հոտով կշտացած են, հասկացա՛ք: Օրինակի համար Բեզելին 86-րորդ վաշտից, Գւերին 18-րորդ վաշտից և այսպէս հետևեալները: Ասեցէ՛ք նոյնպէս, որ մի շրջիկ պահնակավաշտ կազմակերպւի անյապաղ—տասն ու վեց հոգի

ամենալաւ զինւորներինց: Մենք կը գնանք ֆոնտենըլլօի կողմերը խուզարկելու... Եւ մինչ մեր վերադարձը... ամեն բան վերջացած լինի: Հասկացա՞ք:

—Տասն ու վեց հոգի տեղապահի համար և քսան ու եօթը զինւոր գերիների համար: Թող Աստուած պահպանի ձեզ, իմ տեղապահ:

Պարոն Ֆոն-Բլայխտեդերը կոճկեց իր հագուստը, թուրը գօտկեց և մի բևեռներ դրեց գրպանում: յետոյ մի սիզար վառեց, բայց չկարողացաւ ծխել: Նրան օդ էր պակսում: Իր զրասեղանի թողը սրբեց խնամքով և թաշկինակով մաքրեց թղթհատը, կնքամոմն ու լուցկիների կողփը: Նա կողք-կողքի դրեց քանոնն ու գրչատուփը ուղիղ անկիւնի ձևով ծրծաթղթապանակի դէմ առ դէմ: Յետոյ՝ աթոռները մէկը միւսի տեղը դարսելով գրպանից հանեց փոքրիկ խոզանակն ու սանրը և հայելու դիմացը կանգնելով սկսեց մազերը յարդարել:

Պատից վերցրեց ներկաթիակն և վրայի ներկերը զննեց շարունակ կանգ առնելով կարմիր ներկի բազմազոյն երփնեռանգի վրա և վերջը փորձեց ձիակը ոտների վրա կանգնեցնել: Երբ նա վերջապէս լսեց բակի կողմից եկող շրջիկ պահնակների հրացանի ձայնը, արդէն ոչ մի առարկայ չէր մնացել, որին ձեռք տւած չլինէր: Նա շուտափոյթ կերպով միացաւ զինւորների հետ ու հրամայեց.

—Դէպի ձախ, օն անդր: Եւ զինւորների գլուխն անցած գեղից դուրս ելաւ շտապով:

Թշնամուց փախչելուն էր նմանում այս արարքը, զինւորները դժւարութիւնով էին հետևում նրան: Արօտատեղերով անցնելու միջոցին կարգադրեց, որ զինւորները շղթայաձև, մէկը միւսի ետևից առաջ գնան, որպէս զի արօտի մեծ տարածութիւն ոտնատակ չտան: Նա ետ չէր նայում: Նրան անմիջապէս հետևող առաջին զինւորը տեսնում էր թէ ինչպէս էր նա դողդողում և նրա կռնակը ցնցում էր երբեմնակի աշնպէս, որ կարծես թէ հարւածներ լինէր ստանալիս: Անտառի մէջ առաջնորդող գեթանի մօտ հրամայեց «կանգ» (halt) և զինւորներին հանդարտ մնալու և հանգստանալու պատուէր տալուց յետոյ նա մտաւ անտառը:

Մէն-մենակ ու համոզւած, որ ոք չի տեսնում իրեն, նա քանի

մի անգամ ուժգնապէս շունչ քաշեց և դէպի «Գործ օ լու» կոչ-
 ւած մութ թաւուտը թափանցեց: Մառերի բուններն և մացառ-
 ները թագնւել էին արդէն սուերի տակ. բայց հաճարի և կաղ-
 նինների կատարները ոսկեզոծւել էին մայր մոնոզ արևի ճառագայթ-
 ներից: Այս տեսարանը նրան թւում էր կարծես, որ ինքը պառ-
 կած է ծովի յատակի վրա, որտեղից կանաչաւուն ջրի միջով տես-
 նում էր ցերեկաց լոյսը, որը այլ ևս տեսնելու չէր երբէք: Փա-
 ռահեղ անտառը, որը շատ յաճախ էր աճողել նրան հոգեկան տան-
 ջանքներից, նրան երևում էր այս երեկոցեան վերին աստիճանի ան-
 յարմար, չափազանց անհամբոյր, սաստիկ զզւելի: Կեանքը իր բո-
 լոր հակասութիւններով և կրկնանձնութիւններով (dualites) սոս-
 կում էր ազդում նրա վրա. նոյնպէս և բնութիւնն ինքը իր ան-
 զիտակ ու կամազուրկ քնարբութեամբ: Նրանում, այսինքն բնու-
 թեան մէջ ևս տիրում է կատաղի կռիւ գոյութեան համար, թէև
 առանց ոճիւրների, բայց ոչ պակաս ահուելի քան թէ զիտակցական
 կեանքի պատճառով: Նա տեսնում էր թէ ինչպէս նորաբողբոջ կաղ-
 նինները ուռճանում էին հաճարից արձակւած մատղաշ որբուկներին
 (rejeton) խեղդելու համար որպէս զի այս վերջինները շարունակ
 որբուկներ մնան, և ինչպէս հաղարաւոր հաճարներից հազիւ միայն
 մէկին էր յաջողւել լոյսին մօտենալ ու մի հսկայ դառնալ և իր
 վրէժը լուծելու նպատակով միւսների կեանքը կորզել: Եւ կաղնին,
 որ տարածում է լրբաբար իր կոշտ ուռուցիկներով ծածկւած թւերը
 կարծես թէ արևի լոյսը միմիայն ինքը վայելելու զիտաւորու-
 թեամբ, ահա նա է հնարել ստորերկրեայ գոյութեան կռիւը: Սա
 տարածում է իր արմատները անսահման կերպով պատառոտելով
 հողը և ծծելով սրանից բոլոր սննդիչ հիւթերը:

Սակայն առաջ է գալիս արդարաւոր. սա սպանում է իր մա-
 հաբեր ծուծով այն բոլորը, ինչ որ իրեն շրջապատում է: Այս՝
 հանճարն է. թունաւորելը սրա գիւտն է: Այ՛ մի արմատ չի կարող
 սրա սուերի տակ զարգանալ. սրա շուրջ պատող հողը սևա-
 նում է մութը գերեզմանի պէս և ահա այս է պատճառը, որ ապա-
 զան սրան է պատկանում:

Շարունակ առաջ գնալով նա իր թրով կտրատում էր ջահեղ
 ծառեր և մացառներ մոռանալով հանդերձ, որ քանիսին էր հաշ-

մանդամ անում: Նա այս մոսին անդիտակ էր: Իր հոգեկան բոլոր զործօն ուժերը միախառնած էին զուր տեղը ինչպես մի հաւանդի մէջ (mortier) թափւած: Նրա մոքերը ձգտում էին բիւրեղանալ, սակայն լուծւում էին նրանք և խառնակւում: Յուշերն, խղճի խալթերը, յոյսեր, բերկրառիթ և ականջի հոգեկան զգացումները խառնւում էին նրա հոգու մէջ փոխարկւելով մի անորոշ զանգւածի, որը արտացոլւում էր ատելութիւն այն բոլորի դէմ, ինչ որ կեղծ, շինծու էր, որոնք մի անբացատրելի ոյժի ունակութեամբ կառավարում են աշխարհը:

Մառլոտի կողմից լսելի էր, տարածութեան միջով, երկար հնչւող և ժայռերի մէջ արձագանգող որոտումներ: Այն թմբուկն էր: Նախ լսեց մի երկար ու ձիգ աղբաւում: յետոյ միմեանց յաջորդելով լսեցին հարւածներ մէկ, երկու, կարճ ու խուլ ձայնով այնպէս, որ կարծես թէ մէկը դադաղ լինէր զամելիս և աշխատում է չխանգարել ննջեցնալի տան լուսթիւնը... Պարոն Ֆոն. Բլաշխուեղերը ժամացոյցին նայեց. եօթից քառորդ էր պակաս: Մի քառորդ ժամից վերջը ամեն բան վերջացած կը լինի: Նա կամենում էր վերադառնալ ու տեսնել: Երբէք: Ի՞նչի համար ուրեմն նա փախաւ այնտեղից: Աշխարհն էլ տալու լինեն, նա չի կարող տեսնել... Եւ նա մի ծառի վրա բարձրացաւ:

Նա տեսաւ լուսաշուք և ուրախ գեղը շրջապատւած փոքրիկ մրդաստաններով և գեղի զանգակատունը, որը միւս տանիքներից բարձր էր կանգնած: Աւելի բան չտեսաւ նա: Ժամացոյցը ձեռքին նա վայրկեաններ ցուցնող սլաքն էր դիտում: Զիկ-չիկ, չիկ, չիկ... Թւում էր խիստ արագ-արագ էր վազում, այն ինչ միւսը, որը բուրդներն է ցոյց տալիս ցնցւում էր մի անգամ երբ առաջինը մի շրջան էր լրացնում: Ժամեր ցուցնող սլաքը կարծես կանգնած լինէր. սակայն սա էլ էր շրջան կատարում:

Այժմ եօթից հինգ բուրդ էր միայն պակաս: Տեղապահը ուժգին կերպով ընդգրկեց հաճարի սև ու լերկ բուռը զոզորջուն ձեռքով ժամացոյցը բռնած: Նրա քներակները զարկում էին սաստկապէս ու մազերը փշաքաղւում էին:

Ճանաչք: Ճաջթող տախտակի ձայն լսեց և գեղի ուղղութեամբ, սևաքարով (ardoise) ծածկւած մի տանիքի ու ճերմակ ծաղիկներով

զարդարւած խնձորենու վրա բարձրացաւ կապույտ ծուխ, սպիտակ կապտաուն՝ ինչպէս զարնանային ամպ: Եւ ամպի վերեւում միայն մի փոքրիկ սև շրջան, մի երկրորդը, բազմաթիւ փոքր շրջաններ աջնպէս, ինչպէս որ հրացաններ լինեն դարակելիս աղաւնիների և ոչ թէ թիրախի (cible) վրա:

—Նրանք բոլորն էլ այնպէս անգուլթ չեն, ինչպէս ես էի կարծում, մտածում էր ծառից վար իջնելով և համարեա թէ անդորրւած՝ երբ արդէն ամեն բան վերջացել էր: Գեղի փոքրիկ զանգը սկսեց ղողանջել: Հանգիստ և խաղութիւնն ինչեցիակներին, որոնք իրենց երկրային պարտաւորութիւնը կատարել են: Եւ ինչի՞ արդեօք ոչ այն կենդան մնացածներին, որոնք նոյնպէս իրենց պարտքը կատարած են:

Արեգակը մայր էր մտել և լուսինը, որի բաց-դեղնագոյն մահիկը կէս օրից սկսած շարունակ տեսանելի էր երկնքում, սկսեց կարմրել և լոյսն աւելցնել, այն ինչ տեղապահը ուղեկցւած մի բուռն զինւորներով մօտենում էր Մոնտրկուրին անընդհատ կերպով փոքր զանգակի ղողանջը լսելով: Փոքրաթիւ վաշտը հասաւ Նմուրի Ռեծ ուղին, որը երկու ափերից և բարտիներով կրկնաշարք ծառազարդւած՝ նրան թուում էր ուղեգնացութեան համար շինւած: Նա շարունակեց առաջ գնալ մինչև որ գիշերը վրա հասաւ ու լուսինը փայլեց իր բոլոր շողերով: Զինւորների յետին շարքը քրթմնջում էր արդէն, որ մի՞թէ տասնապետը չի կարող հասկացնել տեղապահին թէ երկիրը այս կողմերը անապահով է և որ ստիպւած լինելով հետեւալ օրը՝ լուսածագին և եթ չեւել զօրաբանակ մոնելու համար. այս միջոցում պարոն Ֆոն-Բլաշտեոդերը գոչեց «կանգ»: Նրանք մի բլրակի վրա էին, որտեղից կարելի էր Մաւրտուր տեսնել: Տեղապահը ուշադրութիւնը խիստ լարած՝ նայում էր իր առաջ իզը գտած որսկան շան նման:

Գարձեալ լուեց թմբուկի որոտը և իններորդ ժամը զարկեց Մոնտրկուրում, Գրեցում, Բուրոնում, Նըմուրում և բոլոր զանգակները միաձայն ղողանջեցին «Հրեշտակ Տեառն» աղօթքի ժամի միջոցը, մէկը միւսից աւելի մեծագոչ ձայնով. բայց Մարլոտի զանգի ձայնը բոլորից ուժգին էր թնդում, որը օգնութիւն, օգնութիւն էր կանչում: Եւ պարոն Ֆոն-Բլաշտեոդերը անկարացաւ օգնութեան

հասնել: Մի ահուելի թնդիւն լսեց երկրի խորքերից լսող գոռոցի նման, որից ամբողջ շրջակայքը դղրդեց: Շալոնի մօտ գտնւող գլխաւոր բանակից արձակւած զիշերային թնդանօթի որոտն էր այս: Եւ զիշերայ պահուն՝ Լուանգի վրա բամբակի պէս տարածւած մառախուղի միջից լուսինն իր գլուխը դուրս հանեց: Գետի ջրերը այնպէս գեղեցիկ կերպով էին փայլիլում լուսնի ճառագայթներով, որ տեսնողը կը կարծէր թէ ֆոնտենըքլօի հրաբուխի պէս սև ու մութ անտառից լաւայի յորձանք է դուրս հոսում: Անտանելի զիշեր էր և մարդիկ այն աստիճանի դժգունած, որ ամեն մի սպիտակ բռնից գրաւող չղիկները նրանց շուրջն էին թրթռում: Ամենին յայտնի էր թէ տեղապահը ինչի մասին էր մտածում. սակայն տարօրինակ էր թւում այս նրանց:

Վերջապէս տասնապետը համարձակեց յայտնել, իբրև մի ղեկուցումն, տեղապահին, որ վերադարձի նշանը տւած է արդէն: Պարոն ֆոն-Բլաշխուեդերն՝ ընդունեց ամենայն խոնարհութիւնով այս ղեկուցումն ինչպէս մի հրաման և վերադարձի հրաման տւեց:

Մի ժամայ միջոցից յետոյ, երբ արդէն Մաւլոտի մեծ ճանփի վրա էին, տասնապետը նշմարեց, որ տեղապահի ձախ սրունգը՝ հէնց ծնկան մօտ, այնպէս էր կծկւել, որ կարծես թէ ուռուցք լինէր վրան բսած:

Մեծ հրապարակը հասնելուն պէս պարոն ֆոն-Բլաշխուեդերը արձակեց զինւորներին առանց երեկոյեան աղօթքն ասել տալու նրանց:

Նա չէր ուզում վերադառնալ. մի անյայտ ոյժ մղում էր նրան, ինքն էլ չգիտէր թէ դէպի ուր: Աչքերը չռած, պինչերը դողդողուն, նա սկսեց վազել: Նա վազում էր պատերի երկարութիւնով ցանկանալով մի յայտնի հոտ առնել. բայց ոչ մի հոտ չգտաց, ոչ մէկին չպատահեց:

Վերջապէս յոգնելով նա, դէպի տուն դիմեց: Ասպարում վարանելուց յետոյ խոհանոցի կողմն գնաց: Յանկարծ տեսաւ, որ հիսնապետի դէմ առ դէմ էր կանգնել ինքը և այն աստիճանի դողաց, որ հարկադրեց պատի դէմ յենւել: Հիսնապետն էլ շփոթւած իր բոլոր ոյժը հաւաքեց սև ասեց.

— Պարոն տեղապահ, ես ձեզ ամեն տեղ որոնեցի ղեկուցանելու համար...

—Շատ լաւ, շատ լաւ: Ըստ կարգին է ամեն բան: Գնացէք տուն և քնեցէք, ընդհատեց պարոն Փոն-Բլաշխեոզերը չկամենալով շատ բաներ լսել:

—Ամեն բան կարգին է, պարոն տեղապահ, բայց...

—Լաւ է, շատ լաւ է. գնացէք... գնացէք...

Եւ պարոն Փոն-Բլաշխեոզերը շարունակեց այնպէս արագ և անընդհատ կերպով խօսել, որ յիսնապետը մի խօսք անգամ չկարողացաւ հասկանալ: Իւրաքանչիւր անգամ երբ նա բերանը բացում էր, տեղապահի բերնից խօսքերի մի այնպիսի յորձանք էր թափւում, որ հիսնապետը առանց այլ ևս փորձ փորձելու հեռացաւ այնտեղից:

Տեղապահը շունչ քաշեց ինչպէս պատժից ազատւած մի երեխայ: Նա պարտեղ մտաւ. լուսնեակը խոհանոցի դեղնագոյն պատը լուսաւորում էր ու խաղողի որթը իր կմախքային թւերը տարածում էր ճրմկոտալով ու յորանջելով: Այս ինչ է: Խաղողի որթը, որ երկու կամ երեք ժամից առաջ չորացած, տերևներից զուրկ, ծըռմուռած ու մի գորշագոյն կմախքի էր նմանւում, այժմս նա բռնաւորւած է մութ-կարմիր գեղեցիկ ճուլթերով: Նա աւելի ևս մօտեցաւ համոզւելու համար, թէ արդեօք միևնույն որթն էր այն թէ ոչ: Պատին մերձենալուն պէս նա ոտը դրեց մի ինչ որ մածոնիկ բանի մէջ և թանձր ու զարշ հոտը, որը յատուկ է սպանդանոցին, ուղղակի նրա երեսին զարկեց: Եւ նա նկատեց, որ իսկ և իսկ միևնույն որթն էր այս. իսկ պատը շատ տեղերից ճաքճաքած ու արիւնով էր սրսկւած: Այստեղ, այստեղ...

Նա փախաւ շտապով այնտեղից: Դռան շէմքը անցնելով գայթեց կռունգի տակից ինչ որ կպած մի բանի պատճառով: Նա հանեց կոշիկներն ու հեռու շտարտեց: Այս մտաւ իր սենեակին որտեղ արդէն ընթրիքի սեղանը պատրաստի էր: Չնայելով անտանելի սովածութեան, նա չկարողացաւ ուտել և կանգ առաւ անթարթ կերպով սեղանի վրա նայելով: Ամեն բան շատ լաւ էր պատրաստւած: Կարագը կարմիր բոխով զարդարւած շատ թարմ և համեղ էր թւում: Ձիւնի պէս սպիտակ էր սիւռոցը, որի վրա կարած կարմիր գլխատառերը նկատեց նա. սակայն գլխատառերը ոչ իրենն էին և ոչ իր կոշը: Պանիրը խաղողի տերևների վրա էր շնորհալի կեր-

պով դրւած: Տեսնողը կը համոզւէր, որ միայն երկիւղից ստիպւած չէ եղել տանտիրինոջ ձեռքը այսպէս պատրաստելու համար: Անուշաբոյր ձերմակ հացը, թլաշած շիշով կարմիր գինին, զիտի (gigot) վարդագոյն թլաշները, թւում էր թէ այս բոլորը բարեկամունչու ձեռքերն են մատուցել: Նա քաշւում էր կերակրին ձեռք տալուց. յանկարծ վերցրեց փոքրիկ զանգակը: Պանդոկապետի կինը ներս գնաց ու աւանց մի խօսք արտասանելու կանգնեց շէմքում աչքերը տեղապահի ոտների վրա շրտած սպասում էր նրա հրամաններին: Տեղապահը չգիտէր այլ ևս իր ցանկացածը, չէր կարողանում մտաբերել թէ ինչի համար էր զանգահարել: Սակայն հարկաւոր էր մի բան ասել:

— Վշտացած էք ինձանից, հարցրեց նա համարեա անգիտակցօրէն:

— Ո՛չ, պարոն տեղապահ, պատասխանեց կինը յարգանքով: Ուրիշ ինչ կը կամենաք, պարոն, աւելցրեց նա շարունակ յառած աչքերով պարոն Ֆոն-Բլաշխուեռդերի ոտները դիտելով:

Պարոն տեղապահը կռացաւ տեսնելու համար, թէ ինչն էր գրաւում այն կնոջ ուշադրութիւնը և տեսաւ, որ ինքը դուլպաներով էր ու յատակն էլ ծածկւել էր կարմիր բծերով: Որքան ժամանակ էր նա ման եկել այսօր:

— Տւէք ձեր ձեռքը, յարգելի տիկին, ասեց նա իր ձեռքը մեկնելով նրան:

— Երբէք, պատասխանեց կինը ուղղակի նրա երեսն ի վեր նայելով և սենեակից դուրս դնաց:

Այս մերժումից նա իր սառնարիւնութիւնը վերստացաւ և մի աթոռ վերցնելով նստեց ընթրելու: Բայց երբ ուզեց մի թլաշ միս վերցնել, մսի հոտից շնչասպառւեց: Պատուհանը բացեց ու թեփշին դուրս նետեց դէպի բակը: Ամբողջ մարմնով դողալով ինքն իրեն հիւանդ զգաց: Նրա աչքերը, յանկարծ չափազանցօրէն զգայուն դառնալով, անկարացան լոյսին նայել. ամեն մի ձօխ գոյնից նա վրդաւում էր: Նա դուրս նետեց կարմիր գինով լեցուն շիշը և կարողի վրայի կարմիր բոլկը: Կարմիր գլխնոցները, ներկաթիակը, բոլորը, ինչ որ կարմիր էր, դուրս նետւեցան սենեակից: Յետոյ նա ընկաւ թուլացած իր անկողնի վրա: Բայց, հակառակ յոգնածու-

Թեան, չկարողացաւ աչքը փակել և դահլիճին դուկից սենեակից խօսակցութեան շրուկ էր լսուում: Նա չէր կամենում լսել, սակայն, հակառակ իր ցանկութեան, ականջները լսում էին և հասկացաւ որ խօսակցողները երկու տասնապետներ էին, որոնք զրուցում էին գարեջուր խմելով հանդերձ:

—Նրանից երկու փոքրները զոչաղ տղերք էին. բայց մեծը...

—Այդպէս ես ասում երեւի այն պատճառով, որ նա փալասի պէս պատի տակ վայր ընկաւ: Զէ որ նա շատ աղաչեց մեզ իրեն ցանկից կապել չլանով, որպէս զի կարողանար կանգնած մնալ, ինչպէս ինքն էր ասում:

—Այո, հապա այն երկուսը. արեւ փկաց, շատ զարմանալի էին: Նրանք այնպէս էին կանգնել այնտեղ, կրծքի վրա ձեռները խաժմերած, կարծես թէ իրենց լուսանկարն էին ուզում հանել տալ:

—Հա, հա, հա: Սակայն երբ սեռագլուխը ներս գնաց բլիխարդի դահլիճը նրանց յայտնելու, որ բաները բուրդ է, նրանք՝ երեքն էլ նւագել են, —գոնէ այսպէս էր պատմում հիսնապետը:—Սակայն նրանք չեն աղաղակել, գլխով չեն խնդրել մի խօսքով անգամ: Այս շատ ճիշտ է:

—Այո, հպարտ տղերք էին նրանք: Քո կենացը:

Պարոն Փոն-Բլայխուդերը կոխեց գլուխը բարձրի տակ և վերմակի երկու ծալքերով ականջները խցեց: Յետոյ անկողնից վերկացաւ: Մի անդիմադրելի հարցասիրութիւն գրաւում էր նրան դէպի այն դուռը, որի ետեւը երկու մարդ խօսակցում էին: Նա շաա բան էր ցանկանում լսել նրանցից, բայց որովհետեւ խօսակցողները ցած ձայնով էին զրուցում, այս պատճառով նա ոտի ծայրերի վրա մօտեցաւ դռանը: Ականջը կղպանքի ծակի վրա դնելով նա լսեց.

—Քեզ եմ ասում. լմաւ զննեցիր մեր զինւորներին: Նրանք այնպէս էին գոյները նետել, ինչպէս չիբուխիս գորշագոյն մոխրերը, — և շատերը նրանցից օդի մէջ պարպեցին իրենց հրացանները: Այս մասին մարդու բան չասես, նամանաւանդ որ այն դերինները իրենց մասն ստացան: Այն տարաբախտները իրենց հայրենի օջախը թողած միջոցներում քանի մի փունտ աւելի ծանր կը լինէին կըշռելիս քան թէ այսօր: Կարծես գիր արտուտներ լինէին հրացանելիս:

—Իսկ տիրացուների խումբը իրենց կարմիր հագուստներով, տեսմբ նրանց: Ինչպէս էին բուրվառները գցում օպերայի եղանակներ երգելով. իսկ յետոյ հրացանների ձայնից ինչպէս գլորւեցին ոլունի ածուներում: Վիրաւոր թռչունների պէս, որոնք աչքերը խամրած՝ թռիկներն են թափահարում: Պահ, պահ, պահ. սակայն, ինչ կարող ես անել. պատերազմ է: Քո կենանցը:

Պարոն Փոն-Բլաշխոեռները արդէն բաւականին բան խմացաւ: Գլխի ուղեղը լցել էր արիւնով, նա անխարանում էր քնել: Ներս գնաց ընդհանուր դահլիճը և հրամայեց զենւորներին հեռանալ այնտեղից: Ապա, փաղարաթւելուց (շորերը հանել հանգստանալու նպատակով) և զլուխը զովացնելու համար տաշտի մէջ թրջելուց յետոյ, վերցրեց Շոպենհաուսերի գիրքն ու սկսեց կարդալ: Նրա զարկերակները բախխում էին ուժգնապէս:

Գիրքը ձեռից վար ընկաւ:

Նրա անկողնում մէկը մաքառում և գոռում էր: Ո՞վ էր այս մարդը: Նա տեսաւ մի մարմին, որի փորը կծկւել, կուրծքը տակառի կրկալների (շրջանակ) պէս ձիգ-ձգւած էր. մի տարօրինակ խրատոձայն աղմուկ էր արձակում վերմակի տակից: Իր սեփական անձն էր այս: Երկուսի էր բաժանւել նա ուրեմն, քանի որ ինքն իրեն տեսնում, լսում էր, ինչպէս մի այլ անձնաւորութեան: Բղաւոցը շարունակում էր. դուռը բացւեց և պանդոկապետի կինը ներս եկաւ, ի հարկէ, նախապէս դուռը ծեծելուց յետոյ:

—Ի՞նչ էք ցանկանում, պարոն տեղապահ, հարցրեց կինը շրթունքի վրա օտարոտի ժպիտ ծաղկելով:

—Ե՞ս, ասեց նա, ոչինչ: Բայց այս միւսը խիստ հիւանդ է երևում և, խօսք չկայ, կամենում է բժշկին հրաւիրել տալ: —Այս գիւղում բժիշկ չկայ. սակայն քահանան սովորութիւն ունի օգնութեան հասնել մեզ, պատասխանեց կինը, որ այլ ևս չէր ժպտում:

—Եթէ այդպէս է, ուրեմն մարդ շրկեցէք քահանային կանչելու, ասեց տեղապահը. թէև մինչև օրս նա երբէք շատ լաւ կարծիքի չէ եղել սևազլուխների վերաբերութիւնով:

—Բայց հիւանդացած միջոցներում կարելի է նա փոխում է իր գաղափարները, պատասխանեց կինը սենեակից դուրս գնալով:

Նկատ քահանան իսկոյն և եթ, մահճակալին մօտեցաւ ու հիւանդի շնչերակը շօշափեց:

—Ի՞նչ ունի նա, հարցրեց հիւանդը: Ինչո՞ւ է նա հիւանդ:

—Խղճահարուածիւնով, եղաւ քահանայի կարճ պատասխանը: Պարոն Փոն-Բլաշխուեռդերը սարսափեց:

—Խղճահարուածիւն, որովհետեւ նա իր պարտաւորութիւնը կատարե՞լ է:

—Այո, ասեց քահանան և թաց շորով փաթըթեց հիւանդի գլուխը: Լսեցէք ինձ, եթէ տակաւին ընդունակ էք հասկանալ խօսքերս: Մի ահռելի վիճակ է սպասում ձեզ, առաւել սոսկալի վիճակ քան թէ այն երեք հոգուն պատահածը: Զգուշացէք. ես նշանները լաւ եմ ճանաչում: Դուք խելագարւելուն մօտ էք: Փորձեցէք ըմբռնել այս միտքը իր բոլոր սոսկալի կողմերով, աշխատեցէք ըմբռնել ամբողջովին և ձեր ուղեղը կը վերստանայ իր սովորական գործունէութիւնը: Նայեցէք ինձ ուղղակի երեսիս: Դուք երեւակոյում էք ձեր մէջ միանգամից երկու անձնաւորութիւն, զուք կարծում էք թէ ձեր անձի միւս կէսը օտար է ձեզ: Ի՞նչպէս ընկաք այդ դրութեան մէջ: Սրա պատճառը հասարակական խաբւեքայութիւնն է, որ մեզ իւրաքանչիւրիս երկու անձնաւորութիւն է երեւակացնում:

Դուք մի այլ անձնաւորութիւն էիք երբ ձեր կնոջը նամակ էիք գրում և մի այլ անձնաւորութիւն ինձ հետ խօսելու միջոցին: Ինչպէս դերասանը կորցնում է իր իսկական անձնաւորութիւնը և խաղացած զանազան դերերի խառնուրդի է փոխարկւում, այնպէս էլ մարդս, որ հասարակութեան մի անդամն է ներկայացնում, բաժանւում է երկու, եթէ ոչ բազմաթիւ անձերի: Նւ երբ մի յուզմունք, մի մտաւորական երկրաշարժ պատառոտում է մարդուս հոգին, այն վայրկեանին նրա միմեանց կպած երկու եսերը հսկում են իրար: Գետնի վրա ես տեսնում եմ մի գիրք, որը ինձ անծանօթ չէ: Սրա հեղինակը խորը մտածող մարդ էր, կարելի է շատ շատերից առաւել խորը մտածող: Նա համոզւած էր երկրային կեանքի թշուառ և ունայնութեան վերաբերմամբ այնպէս, ինչպէս մեր Տէր Փրկիչ Յիսուսն էր ուսուցանում: Սակայն նա ևս անկարող զանուեց երկուութիւնից զերծ մնալ. որովհետեւ կեանքը, հէնց աշ-

խարհ գալուցն և եթ, սովորութիւնը, մարդկային անկարութիւնը, այս բոլորը ստիպեցին նրան այսպէս լինել:

Դուք հասկանում էք այժմս, որ ես բացի աղօթագրքերից, ուրիշ գրքեր էլ եմ կարդացել. և ձեզ հետ խօսում եմ իբրև բժիշկ և ոչ իբրև քահանայ: Մենք իրար հասկանում ենք: Միթէ կարծում էք թէ ես չեմ տանջւել ինքս հոգու երկուութիւնով: Ես ոչ մի կասկած չեմ տածում դէպի սրբազան բաները, որոնք կազմում են իմ ոսկորն ու մարմինը: Բայց և այնպէս Աստուծո՛ւ անունով չեմ խօսում ձեզ հետ... Մենք իւրացնում ենք մեզ խաբեբայութիւնը մեր մօր արգանդում, ծծում ենք մայրական ստինքներից և նա, ով որ ներկայ հանգամանքներում ճշմարտութիւն կը քարոզի,—զուտ ճշմարտութիւն—այո՛... այո՛... Սակայն կարողանում էք ասածներս ըմբռնել:

Հիւանդը լսում էր ագահաբար. նոյն իսկ մի անգամ աչքը չըթարթեց քահանայի երկարատև ճառախօսութեան միջոցին:

—Իսկ այժմ խօսեմք ձեր մասին, շարունակեց քահանան: Մի հրեշտակ՝ լուսավառ մաշալը (torche) ձեւին և թւից վարդերով լեցուն մի կողով կախած, փռում է այն վարդերը մարդկային կեանքի աղտեղութիւնների վրա: Սա մի խաբեբայ հրեշտակ է և կոչւում է Գեղեցիկ: Յունաստանում հեթանոսները պաշտում էին այս Գեղեցիկին, իշխանները բոլոր դարերում ընդգրկել են այս Գեղեցիկը ամենաքնքրյա կերպով իրենց թւերով. որովհետև այս Գեղեցիկն է, որ փոխակերպում է իրերը այն աստիճանի, որ մարդիկ այս իրերը չեն տեսնում այլ ևս այնպէս, ինչպէս որ բնական պէտք է լինէին: Այս Գեղեցիկը անցնում է մեր կեանքի բոլոր շրջաններով ու կեղծում է, կեղծում է, կեղծում է ամեն բան: Եւ ի՞նչ պատճառով, ով զինւորական, ի՞նչու էք պատերազմը, նազարանի ձայներով և փողփողող դրօշակներով առաջ մղում, եթէ ոչ նրա ահռելի կողմերը քողարկելու նպատակով:

Հիւանդը, որ գալարւում էր ձգձգումներից, միացրեց երկու ձեռքերն ևս իբր աղօթելու միջոցին, ապա կծուեց իր մատները մինչ ոսկրները այնպէս, որ ղուկները պոկւեցին իրենց տեղերից:

Սակայն քահանայի դէմքը մի սոսկալի արտայայտումն ընդունեց: Անողորք, անգութ, ատելութեամբ վառւած նա շարունակեց.

—Դու բնապէս բարի ես, հէնց այս պատճառով քեզ պատժելով՝ չեմ պատժում բարի մարդուն, բայց այն ներկայացուցին, որը դու ես կայացնում: Թող այս պատիժը օրինակ լինի միւսների համար: Յանկմնում ես արդեօք տեսնել այն երեք դիակները: Ուզում ես տեսնել:

—Ո՛չ, ի սէր Քրիստոսի, գոչեց հիւանդը պինդ բռնելով քրտինքից թռչած ձեռքով քահանայի ուսը:

—Վատարիութիւնդ ապացուցում է, որ դու մարդ ես և այդ մարդը երկչոտ, վատարի է:

Հիւանդը՝ ինչպէս խարազանի մի ուժգին հարւածից ցնցւեց: Նրա դէմքը խաղաղ կերպարանք ընդունեց, կուրծքը մեղմաբար էր շնչում և հանդարտ ձայնով ասեց.

—Հեռացիր այստեղից, սաթայէլի ծնունդ քահանայ, ես կարող եմ ինձ մոռանալ:

—Բայց ես այլ ևս չեմ գայ քեզ մօտ, եթէ նորից ապսպրելու լինես: Եւ եթէ չես կարող քնել, լաւ յիշիր, որ ես չեմ դրա պատճառը. այլ, շատ հաւանական է, այնտեղ գետնատարած ընկած երեք դիակները, բիլիարդի դահլիճում, այստեղ ահա, այս բիլիարդի վրա: Դէհ, նայիր:

Նա բացեց լաշն կերպով բիլիարդի դահլիճի զուռը: Եւ հիւանդի սենեակը լցւեց փենոլային թթւատի (acide phénique) կծու հոտով:

Պարոն Ֆոն-Բլաշխուեղերը սիրտ տոչորող մի ճիշ արձակեց, վեր թռաւ գողինքից և, մինչև քահանան կը կարողանար նրան բռնել, նա արդէն պատուհանից վար էր ցատկել: Զինւորները բազում բռնեցին նրան: Տեղապահը ուզեց խածոտել նրանց: Ամբաստանի կապկապած նրան տարան գլխաւոր բանակի շարժական հիւանդանոցն և այնտեղից էլ, ծանրապէս խելագարւած, մի գժատուն տեղափոխեցին նրան:

ՄԵՌԵԱԼԻ ՍԷՐԸ

(Աերմոնտովից)

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

Հոգ չէ, որ, ընկեր, սառն հողի տակին
Քտաց ապաստան,
Միշտ և ամեն տեղ քեզ հետ իմ հոգին
Կլինի յաւիտեան.
Քաղցր մոռացման, քաղցր հանգստի
Աշխարհ վերացած,
Ե՛ւ այնտեղ յուզմունքն սիրոյ ու վշտի
Ես չեմ մոռացած!

Անվախ թողնելով երկունքի ժամում
Ե՛ւ քեզ, և՛ աշխարհ,
Հողիս տենչում էր. որ դար անջատում —
Անջատում չկար!
Ես տեսնում էի երկնային ոգիք,
Տխրում, հառաչում,
Որ քեզ նոցա մէջ, ընկեր գեղեցիկ,
Զէի ճանաչում:

Ինձ ի՛նչ, թէ հզօր փայլում է երկինք,
Դրախտն է սրբազան.
Այնտեղ տարել եմ ես երկրային կիրք
Ինձ հետ անբաժան:

Եւ ամենուրեք ես փափայում եմ
 Նորան իմ կրճքում:
 Լալիս, կարօտում ու նախանձում եմ,
 Ինչպէս անցեալում:

Թէ յանկարծ օտար համբոյր է խաղում
 Քո վառ աչտերին,
 Համր տանջանքով յուզւում է, դողում
 Իմ սիրող հոգին.
 Թէ երբեմն օտար մի անուն տալով,
 Դու քուն ես մտնում,
 Ս', այդ անունը՝ կըրակ դառնալով,
 Կուրծքս է այրում:

Ո՛չ. դու չպէտք է սիրես ուրիշին,
 Երբէք, յաւիտեան.
 Սրբազան ուխտով, հարսնացուն անգին,
 Դու իմն ես միայն!
 Ս', աւանդ, քո լացն, աղերսանք ու վախ
 Իզո՛ւր են, հոգեակ,
 Ես չեմ փափագում ո՛չ օրեր խաղաղ,
 Ո՛չ անդորր վիճակ:

20 փետրւարի 1892 թ.

Մոսկւա

ՀԱՄԲՈՅՐ

(ՓՐԱՆՍՈՒԱ ԿՈՊՊԷ-ից)

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԾԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

Ի՛նչ վատ երեկոյ է նոյեմբերի երեկոն: Փողոցում, ամեն մի քայլի վրայ պատահում ես ցեխով ու ջրով լի փոսիկներէ, ուր անդադառնում է գազավառ լսպտերի լոյսը: Ոտի վրայ օրօրւելով, իսկ երբեմն էլ այս ու այն կողպած խանութին զիպչելով, փողոցի մայթով անցնում է մի թշուառ պատանի: Նա մօտ քսան տարեկան կը լինի: Անցորդները նրան տեսնելով՝ մի կողմն են քաշում: Իսկ մի քանիսները վրան ծիծաղում են, նրան հարբածի տեղ ընդունելով: Բայց նրանք սխալւում են. պատանին հարբած չէ. նրան հալից գցել են քաղցն ու յոգնածութիւնը:

Լէօ Բերնիսը մանկութիւնից զգում էր իւր մէջ բանաստեղծական շնորհ: Հայրենի քաղաքի փոքրիկ ուսումնարանում, որտեղ նրան, իբրև ջերմեռանդ և աղօթասէր ընտանիքից մնացած մի որբ զաւակի, կարեկցական զգացմունքից զրդւած՝ ուսուցանում էին քիչ լատիներէն, քիչ էլ յունարէն—այդ ուսումնարանում նա ծոյլ աշակերտ էր համարւում: Սակայն երբեմն, կարծես որևէ քմահաճութիւնից, յանկարծ անասելի զարմացնում էր ուսուցիչներին և բոլոր առարկաներում իւր ամենազօրեղ ու առաջնակարգ համարւած դասընկերների առաջն էր կտրում: Լէօն տասնեօթ տարեկան էր, երբ վերջնական քննութիւններին կտրւեց պատմութիւնից, որովհետև լաւ չ'զիտէր պատերազմների ժամանակագրութիւնը, որ այնպէս անհրաժեշտ է մեր առօրայ կեանքի համար: Սակայն ծերուկ քահանան, որ մի քաջագէտ բանասէր էր և երեսպալ պէս միամիտ մարդ (սրա ղեկավարութեամբ Լէօն անցնում էր ճարտա-

սանութիւնը), հրաժեշտի ժամանակ պաշարելով ու իւր օրհնութիւնը տալով լէօին, զուշակեց նրան մատենագրի փառաւոր ապագայ: Դրա պատճառն այն էր, որ մանուկը հաւատ ընծայելով ծերուկին, ցոյց էր տւել նրան մի փոքրիկ տետրակ, որ մաքուր արտագրւած էին լէօի բանաստեղծական առաջին փորձերը—գարնան կոկիկ պօէմաներ, թարմ, որպէս նշի գոյնը:

Ուսումնարանական կապանքներից ազատելուն պէս՝ լէօն թուաւ փարիզ և ապրում էր այնտեղ, ինչպէս ուրիշ շատերն են ապրում—ապրում էր իդէալներով, յոյսերով և անպիտան խողի ապուխտով: Դեռ գիտութեանը մնում է մեկնել, թէ արդեօք չոր ու վտիտ երշիկը, իրաւ, նպաստում է էլէգիայի ծաղկման և կամ խողի ճարպապանիւրը— սօնէտի հիւսւածքին: Բայց ապացուցւած փաստ է, որ մատաղ պօէտները սովորաբար ուրիշ կերակուր չեն ճանաչում:

Ըստ սովորութեան, լէօ Բերնիսն իւր ձեռագիրն առաջ ինքը տարաւ նշանաւոր հրատարակիչներից մէկի մօտ: Նրկու ամսից յետոյ ներկայացրին մի փոքրիկ հաշիւ, որ պատկանում էր «Ֆիրմայի լատուկ զրականական կրիտիկոսի» բեղմնաւոր գրչին: Այդ քննադատական հաշիւը պսակներով էր պսակում մատաղ պօէտին և վերջանում էր նրանով, որ առաջարկվում էր հրատարակել այդ աշխատութիւնն, իհարկէ պօէտի ծախքով ու պատասխանատուութեամբ: Բայց տեսէք, որ լէօի բախտը բանեց. նրա աշխատութիւնը կարդացւեց և մամուլի կողմից ըստ արժանոյն գնահատեց: Սակայն դրանից զործն առաջ չ'գնաց, որովհետեւ պօէտի ապրուստի միակ միջոցներն էին մի քանի սակաւավարձ դասերը և բթացնող ու առաւել ևս սակաւավարձ արտագրութիւնները: Եւ առաջ քան ճոխ կեանքի և խուր բանաստեղծութիւնների շքեղ, ծաղկանկարներով զարդարւած հատորի մասին մտածելը, նա պէտք է հոգս քաշէր ամենայն օր մի կտոր խողի երշիկ ճարելու, այն էլ մի'շտ ու մի'շտ խողի երշիկ: Նա չէր համարձակվում իւր ցանկութիւնը մինչև անգամ մի հատ կօտլէտի կամ մի կտոր տապակած մսի հասցնել:

Ընդհանրապէս նա շատ ազնիւ և մաքուր կեանք էր վարում:

«Ճանապարհներդ հարթած» գրողներ, իմ թանկագին և պատւական բարեկամներ, ձեռքը սրաներիդ դրած՝ ճշմարիտը խոստովանեցէք, ով մեզանից չի ափսոսում այն անցած-գնացած հեռա-

ւոր ժամանակը, երբ մեր ջէքերում հազարից մի անգամ էր լսվում դրամների գնդգնդոցը, այն ինչ մեր սրտերում եռում էին անկաշառ իղձերը, մեր մտքերում թագաւորում էր միայն մաքուր, անշահախնդիր դեղարւեստը:

Սակայն չքաւորութիւնը չափից դուրս արդէն անողոք էր դէպի խեղճ Լէօ Բերնիսը: Շուտով արտագրութիւնն ու դասերը չքացան: Այն պանսիօնը, որ նա մի փոքրիկ, կեղտոտ անկիւնի և մի փոքր անսնդարար հացի համար վզին կապելով պահապան գամփուի շղթան վերակացուի դժարատար պաշտօնն էր կատարում—այն պանսիօնն էլ անանկացաւ ու փակեց: Լէօն երեք օր փողոցի սալայատակի վրայ անցկացրեց և քարուքանդ տների աւերակումն էր քնում: Այն խոնաւ ու ցուրտ օրին, երբ Լէօն օրօրելով անցնում էր փողոցով, իւր առաւօտեան նախաճաշիկից յետոյ, որ բաղկացած էր մի փոքրիկ կտոր հացից և անխուսափելի երշիկից, նա տասնուչորս ժամ շարունակ բերանում նշխար չէր դրած:

Խեղճը ջէքում, որ ասես, դրօշ չունէր: Բայց այս դիշեր նա ունէր ապաստան: Նրա բարեկամներից մէկը, որ համարեա նոյնքան հարուստ էր, որքան և ինքը Լէօն և որն առաւօտանից նոյնպէս փողոց էր դուրս եկել մի գործ ճարելու—այդ բարեկամը Լէօին առաւօտեան նախաճաշիկի համար երկու սու տալով՝ խոստացել էր գիշերն էլ օթեան տալ իւր աղքատիկ կացարանում: Բայց այդ բարեկամը շատ հեռու էր ապրում—Մօնմարտեան այգուց այն կողմը, մի հոտ ընկած տեղում. և Լէօն այժմ քաղաքային դրադարանից, ուր նա մի քիչ տաքանալու համար անց էր կացրել ամբողջ երեկոն, գնում էր այնտեղ՝ իւր բարեկամի մօտ: Ողորմելին պէտք է ժամ ու կէս ճանապարհ գնար, որպէս զի արժանաւար. քաղցած փորով ձգւելու «էժանագին համարների» փոքրիկ, չոր ու կոշտ բազմոցի վրայ: Թշառ տղան զգում էր, թէ ինչպէս ծնկները ծալում են և նրան այնպէս էր թւում, որ ոցժ չի ունենալ տեղ հասնելու: Ստամոքսն այրւում ու մխտում էր. գլուխը ցաւից ճաքում էր: Լէօն յուսահատութեան մէջ էր:

Յանկարծ փողոցներից մէկի անկիւնում, նրանից շատ մօտ լսեց մի կանացի ձայն—մի քիչ խռճաճ, բայց ստատիկ կոշտ ձայն:

—Սիրուն տղայ, գնանք ինձ մօտ:

Լէօն մեքենայաբար նայեց կնոջ վրայ: Դա մի հասուլիկ, սևահեր ու տարիքով կին էր—երեսունից անց, քրքրած մազերով, մթազոյն հագուստով, մէջքին սև թիկնաշոր գցած: Նա աւելի նման էր արուարձանում ապրող մի արհեստագէտ կամ մի բանւոր կնոջ. սակայն նախշած աչքերը և այտերին քսած կարմիր ներկը վիայում եին, թէ ինչով է նա պարապում:

Մատաղ պօէտն անմեղ պատանի էր: Նա դէռ ոչ մի կնոջ չէր սիրել, բացի իր ցնորքների անմարմին կոյսերից և դիցուհիներից: Եւ այդ հանդիպումը սարսափեցրեց նրան: Նա ուզեց շուտով անցնել կնոջ մօտով, հեռանալ նրանից, բայց թուլացած ոտները չը հնազանդեցին: Նա մի քանի քայլ անելով, ստիպւած եղաւ կանգ առնել և դէմ ընկնել պատին, որպէս զի վայր չ'նկնի:

—Հը, ինչու չես գալիս... ինչ է պատահել, տղայ... աւելորդ կոնծել ես, հմ:

Կինը հետևեց նրան. հասաւ և բոլորովին մօտենալով՝ լկտի ժպիտով նայեց ուղղակի նրա երեսին:

Խեղճ տղան ոյժից ընկել էր. ճակատին սառը քրտինք էր դուրս աւել:

—Թողէք ինձ, — շշնջաց նա:

Կնոջ երեսը միանգամից փոխւեց: Մի բարի զգացմունք փայլեց նրա աչքերում:

—Դու հիւանդ ես:

Դժբախտ տղան, որ այնքան տանջւել էր, չ'կարողացաւ իրան զսպել:

—Ես առաւոտանից ոչինչ չեմ կերել, — աղեկատուր մրմնջաց նա, — ես քաղցած եմ:

Այն ժամանակ կինն էլ առանց մտածելու, զօրով թևանցուկ արաւ տղային, քաշքշելով տարաւ նրան մի անմարդաբնակ փողոց, բացեց նեղլիկ դուռը և ներս տարաւ մի փոքրիկ սենեակ, որ գտնւում էր առաջին յարկում: Դա մի աղքատիկ ծակուռ էր, ուր դարստոած էին մի քանի խորաշէն աթոռներ և մի մահճակալ՝ ծածկւած բամբկէ կարմիր վերմակով: Կնոյ սեղանի վրայ վառւում էր պղնձէ մոմակալում ցցւած մոմը:

Քաղցից ու ամոթից թուլացած՝ Լէօն աթոռի վրայ ընկաւ և

երեսը ձեռքով ծածկելով, լաց եղաւ: Հեծկլոտցից նրա ամբողջ մարմինը թռթռում էր: Կինը յուզմունքից ու կարեկցութիւնից ամբողջապէս դողդողալով, արտասուքի երկու ծանր կաթիլներ աչքերին, բաց արաւ կերակրի պահարանը, հանեց ափսէ և սաստիկ շտապելով՝ իւր հիւրի առաջ դրեց հաց, շշով գինի և մի մեծ կտոր եփած սառն միս:

Լէօն լալիս էր և սրտաշարժ ձայնով կրկրնում. «Շնորհակալ եմ... շնորհակալ եմ...»:

— Շնորհակալութիւնս որն է, — խօսքը կարում էր կինը, այլ ևս «դու» չասելով նրան, և համակամ լինելով մի տեսակ բնազդական յարգանգով դէպի նրա վիշտը, — առաջ կերէք, յետոյ...

Եւ երբ Լէօն դողդոջուն ձեռքերով ագահաբար սկսեց ուտել, կինը վախենալով որ մի գուցէ խեղճ տղան իրանից ամաչի, սեղանի մօտից հեռացաւ և բուխարու առաջ ծունկ չոքեց, որ կրակը թեժացնի: Նա բոլոր ժամանակ խանձողները դէս ու դէն շուռ տալով, ինքն իրան քրթմնջում էր. «խեղճ տղայ, խեղճ տղայ»...

Նա վեր կացաւ, նորից մօտեցաւ սեղանին և վախենալով որ տղան, շատ կարելի է, համեստութիւնից քաշվում է շատ ուտել, էլի մի կտոր միս դրեց ափսէի վրայ, գինի ածեց և մի առանձին հոգածութեամբ սկսեց մեծարել ու հիւրասիրել նրան, ինչպէս մայրը իւր որդուն:

— Ի՛նչ անխելք եմ, — ջանկարծ բացականչեց կինը, — պէտք է հօ վրէն մի տաք բան խմել, թէ չէ ստամոքսը չի մարսի... մի թաս սուրճի — մնաց էք...

Կինն էլի վազեց դէպի բուխարին, աթոռ քաշեց տակը, նստեց, սրճամանը դրեց երկու քարերի արանքում և սկսեց սուրճ պատրաստել:

Լէօն աչքի տակով նայեց կնոջ վրայ: Դա վերջին լթշառ արարածներից մէկն էր — տրորած, մաշած, հաստ կաղմածքով և ուռած ձեռքերով մի կօկօտ կին: Սակայն եղած էր արդեօք նա երբ ևիցէ թարմ, զւարթ, գէթ փոքր ինչ գեղեցիկ: Հազիւ թէ Այժմ նա համարեա պառաւ էր. երեսը դեղնած ու մսոտ, կզակր երեք ծալ, քունքերի մօտ նկատելի էին ալէխառն մազեր:

Բայց Լէօ Բերնիսը, որ Մուսայի հարազատ զաւակներիցն էր,

և որին վիճակած էր ապագայում նշանաւոր պօէտ դառնալ, նա-
ում էր կնոջ վրայ երախտագիտական զգացմունքից ջրակալած, նա-
գելի աչքերով: Եւ երբ կինը սուրճ լցեց նրա համար և մի քիչ էլ
իրան ածեց, որ նրան ռետանակից լինի, Լէօն հարցրեց կնոջ
անունը:

Կինն իսկոյն չ'ապտասխանեց: Նա կանգնած էր սեղանի հա-
կառակ ծալքում և ձեռքը խաչած, կարծես, մի բան խորհում էր:

— Ի՞նչ հարկաւոր է ձեզ իմ անունը, — վերջապէս, երկչոտու-
թեամբ արտասանեց նա... — Ի՞նչ առնչութիւն կարող է լինել ինձ
պէս մի կնոջ և ձեզ պէս մի բարեհամբոյր ու վայելչագեղ պա-
րոնի մէջ... Այն, ինչ որ ես արի, մի առանձին բան չէր: Ել ուրիշ
ոչ մի բան անելու իրաւունք չունեմ... Դուք այսօր անբախտ էք.
ես այդ տեսնում եմ: Բայց արիացէք. ձեր ձեռքին է երիտասար-
դութիւնը, իսկ դա մեծ զանձ է... Ի՞նչով էք պարապում:

Լէօն դառն կերպով ժպտաց:

— Ես ոտանաւորներ եմ գրում, — պատասխանեց նա:

Կինը չ'զարմացաւ:

— Հասկանում եմ, դուք երգեր էք յօրինում... համբերութիւն
ունեցէք. յաջողութիւն կը գտնէք... Իսկ եթէ դուք անպատճառ
ուզում էք իմանալ իմ անունը, համեցէք. ինձ ամենքն էլ կոչում
են Մարգո: Բայց եթէ դուք երբ 'լ իցէ պաաահամբ մտարեւէք
ինձ, անւանեցէք... այդ աւելի գեղեցիկ կը լինի... անւանեցէք
ինձ Մարգարիտ:

Նա լռեց և աչքերը կախ զցեց: Լէօն զգաց, որ իրան մնում
էր միայն հեռանալ:

Ոսկայն դռան շեմքում, երբ Լէօն ուղում էր դուրս դալ,
խոր զգացւած լինելով այն հեղութեամբ ու կարեկցութեամբ, որ
նա դտաւ մի ողորմելի արարածի սրտում յանկարծ մի հրաշալի
միտք փայլեց նրա ուղեղում. նրան տիրեց բանաստեղծական ոգեղ-
րութիւն: Լէօն առաւ այդ կնոջ, այդ աղախնի, այդ թշուառ էա-
կիւ կոշտ, կնճռոտ, սև եղունգներով պատած ձեռքը և խոնարհե-
լով, լի ակնածութեամբ համբուրեց այդ ձեռքը, որպէս թագուհու
ձեռք:

Ե Ր Գ

ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃԵԱՆԻ

I

Այն հովտի մէջ կախարդական
Ուռենին էր սօսափում
Եւ նորա տակ ալէկական
Փոքրիկ առուն խոխոջում:
Երբ լուսինը իբ շողերը
Երկնքում էր վառվում
Եւ իր նսեմ, խոլ սուերը
Առի մէջն էր դողդողում,
Մենք կնքեցինք այն վառ գիշեր
Մեր սուրբ ուխտը յաւիտեան
Եւ ուռենին սօսափում էր
Մի մեղեդի քաղցրական...

II

Այն հովիտը հիմա մթին
Հառաչում է ու տխրում...
Օ՛ տեսնում եմ իմ ուռենին
Այն յուսահատ վայրերում...
Փայլուն գիշեր, փայլուն գիշեր,
Ո՛ւր հեռացար այս հովտից.
Սիրուն աչեր, սիրուն աչեր,
Ո՛ւր չքացաք իմ սրտից...
Տերևներին դեղնած, խղճուկ
Հալածում է ցուրտ քամին...
Յիշատակներ, զնում էք դուք--
Տարեք ձեզ հետ այս հողին...

Զ Պ Ա Յ Ն Ա Չ Ա Փ

(Տուրիստի լիշողութիւններից)

Վ. ՓԱՓԱՋԵԱՆՅԻ

Պատահել է ձեզ նկատել որ մրգավաճառների թղթէ տոպրակները զանազան գրքի կտորներից են շինած լինում և երբ մի քիչ աւելի ենք զննում, դուրս է գալիս սր այդ թուղթն էլ հանւած է կամ մի ամսագրից և կամ ձեզ ծանօթ մի գրքից:

Այնպէս լաւ տանձեր ունէր մրգավաճառ Սարգիսը, որ անցնելիս կանգ առայ և երկու ֆունտ գնեցի: Կշռեց, լցրեց արդէն պատրաստ մի թղթէ տոպրակի մէջ և աւաւ ինձ: Դրսում դեռ երեք հատ տանձ չէի կերել, նկատեցի որ տոպրակի թուղթը ամսագրից է հանւած ու այն էլ Փրանսերէն ամսագրից, թէև երեսի ճակատի վրա ամսագրի անունը չկար բայց մի յօդւածի կիսաորը *à suivre* (շարունակելի բառից և մի ուրիշ յօդւածի սկսիլը՝ ինձ այդ եզրակացութեան բերաւ): Երբ տուն մտայ, խնամքով երկու կէս արի տոպրակը և սկսեցի կարդալ: Կարդացածս մի «հնդկական» կոչւած զրոյց էր. ոչ մի ստորագրութիւն չունէր տակը: Ես թարգմանում եմ, բայց յայտարարում որ եթէ մէկը կարողանայ ինձ ասել թէ որ ամսագրից է կամ ով է հեղինակը, շնորհակալ կը լինեմ:

Ահա այդ զրոյցը:

Մի ծեր բրամին մի երեկոյ տուն էր վերադառնում: Վերջալոյսի ժամանակ էր, երբ նա մօտեցաւ քաղաքին:

Ֆանկարծ նկատեց երկու մանուկների, որոնք կուչ էին եկել մի վրանաձև շորի տակ: Մօռ գնաց ու առանց տեսնելու, աշխատեց լսել նրանց խօսակցութիւնը:

Մանուկներից մէկը—մի փոքրիկ աղջիկ, լաց էր լինում ու հաց ուզում. քաղցած էր: Միւսը—մի տղայ, որ քիչ աւելի հասակաւոր էր քրոջից, մխիթարում էր աղջկան, առարկելով որ մայրիկը շուտով կը գար սւ հաց կը բերէր:

Եւ իսկապէս, քիչ յետոյ մայրիկը եկաւ յոգնած ու դժգոյն: Քալուն պէս հանեց զամբիւղից մի հաց ու դրեց մանուկների առջև:

Աղջիկը իսկոյն հացի վրայ ընկաւ ազահութեամբ, իսկ տղան իւր հացը երկու կտոր արեց. մի կտորը ծածկաբար թաքցրեց մի անկիւնում, իսկ միւս կտորը ուզում էր բաժանել իր մօր հետ և որովհետև մայրը մերժեց ուտել, այն ժամանակ ինքը կերաւ ամբողջը:

Տղայի այդ վարմունքը հետաքրքրեց Բրահմինին և նա վճռեց միւս օրը դալ և տեսնել թէ տղան արդեօք պակաս քաղցած էր աղջկանից:

Միւս օր կէսօրից յետոյ նա քաղաքից դուրս եկաւ և զնաց դէպի վրանը: Առանց աղմուկ հանելու մօտեցաւ: Միւնոյն բանը տեսաւ. փոքրիկ աղջիկը լաց էր լինում ու հաց ուզում, իսկ տղան աշխատում էր նրան մխիթարել: Վերջապէս երբ տղան տեսաւ որ աղջիկը ձայնը չի կտրում, հանեց երեկւայ պահած հացն ու տուաւ քրոջ: Քոյրը առաւ, ուզեց բերանը տանել, բայց իսկոյն էլի գետին ձգեց ու ասաց.

—Բաց չէ՞ որ դա քո հացն է.

—Ես քաղցած չեմ, ի՞նչ եմ անելու.

—Ես էլ չեմ ուզում.

—Ինչ էլ պէտք չէ:

Եւ հացը մնաց գետնի վերայ: Մանուկներից ոչ մէկը չէր ուզում դիպչել հացին:

—Այդ լաւ է մտածեց Բրահմինը.—հացի այդ կտորի շնորհիւ աղջիկը այլևս մինչև երեկոյ հանդարտ կը մնայ և չի լալ:

Ու երբ Բրահմինը տուն էր վերադառնում, մտածեց առաքինութեան մասին: Մտածեց ու գտաւ, որ առաքինութիւնը ծնում է զգացմունքներից:

Յետոյ էլ մտածեց թէ արդեօք չէր կարելի կշռել մարդկային զգացմունքների աստիճանը մի զործիքով, ինչպէս որ չափում է տաքութեան աստիճանը:

Եւ որոշեց շինել մի զգայնաչափ:

Վերցրեց որբի արտասուքից մի քանի կաթիլ, լցրեց մի ապակեայ բարակ խողովակի մէջ ու զնաց դէպի վրանը: Այնտեղ նա խողովակը դրեց տղայի սրտի վերա և երբ արտասուքը սկսեց եռալ, նա նշանակեց խողովակի վերայ եռացման կէտը 100 թւով: Յետոյ նա գտաւ մի խորթ մայր և նրա — դէպի իր խորթ որդին ունեցած — զգացմունքը չսփելուն նշանակեց 0-ով:

Եւ այդպէս դէպի վեր ու դէպի վար բաժանումներ անելով՝ զգայնաչափը պատրաստ էր:

Բայց պէտք էր գտնել արտասուքի սառելու կէտը. որպէս ջերմաչափի մէջ սնդիկի — իրեն սառուցման կէտը կայ:

Դրա համար էլ Բրահմինը ամբողջ քաղաքում, չէտոյ էլ ամբողջ աշխարհում սկսեց ման գալ իր դործիքով և փնտրեց ամենախիստ չարագործներ: Ո՛չ մի դէպքում արտասուքը չէր սառում:

Բրահմինը դրանից չէտոյ եզրակացրեց որ երևի բնութեան մէջ՝ արտասուքի սառուցման աստիճանը չէր գտնվում:

Ու զսղարեցրեց իր հետախուզութիւնը:

Հանձարեղ գիւտի հուշակը տարածվում էր ամէն կողմ: Հարուստ և աղքատ, խելօք կամ չիմար գալիս էին Բրահմինի մօտ: Ամէն ոք կամենում էր իմանալ իր զգացմունքների աստիճանը: Մի հարց, որ առանց գործիքի դժւար է լուծուում:

Վերջապէս եկաւ և մի կին:

Այդ կինը իր ամբողջ կեանքը անց էր կացրել եկեղեցուն ծառայելով: Յայտնի էր որպէս մի խիստ ջերմեռանդ անձ և ոչ ոք չէր կասկածում նրա առաքինութեան վերայ:

Եկաւ նա, թէև գիտէր որ իր կեանքովը — որը նա Աստծուն էր նւիրել — իր զգացմունքները այնքան վսեմացրել էր որ բոլորի սխալներն արհամարհելով, ինքը միայն արժանի էր մեն — մենակ՝ տիրապիտել երկնային բոլոր վարձատրութիւնները:

Այդպիսի բացարձակ բարոյականի տէր անձը ուրեմն և պէտք չէր ունենալ իր զգացմունքների քանակութիւնը գիտենալու:

Բայց նրա ուզածը այն էր, որ մի անգամ ևս կարողանար ականերէ կերպով փայլեցնել իր բարձր առաքինութիւնը ամբոխի առջև:

Եւ նա հպարտութեամբ մօտեցաւ գործիքին... Արտասուքը վայրկենապէս ցած իջաւ, և... սառեց:

Բրահմինը հիացած, ուրախ, վեր թռաւ ու օրհնում էր կնոջը: Նա խփոյն նշանակեց սառուցման կէտը և նրա կողքին էլ արձանագրեց սոյն խօսքերը:

«Առաքինութիւնը՝ վատթարութեան աստիճանի»:

Կինը կատաղեց: Տաճարի շէմքի վերայ բարցրացաւ ու այնտեղից մեծ ձայնով զրգուեց ամբուխին՝ սատանայական զիւտերի դէմ և խորհուրդ տւեց, յանուն ամենամեծ փառացն Աստուծոյ ոչնչացնել զգայնաչափը:

Բարեպաշտները զրգուեցին, «սուրբ» կրակով վառված յարձակում գործեցին Բրահմինի տան վերայ և փշրեցին գործիքը:

Զգայնաչափը այլ ևս չկար:

Եւ հէնց այդ օրւանից է, որ այլ ևս չկայ մի կշիռ մարդկային առաքինութիւնների և զգացմունքների համար...

Չ Ի Ս Տ Ի

(Տուրիստի փշողութիւններից)

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅԻ

Կայարանի մայթի վրայ էլ են շարւում ամեն առաւօտ, այդ աղտոտ հազուստով թշւառ կոշկաջինջները: Սանդուխտների գլխից սկսած, նրանք բռնում են մայթի մի մասը: Առաջին տեղը բռնում է լաջն դէմքով մի հայ. նրանից քիչ հեռու Ծ-6 յոյն պատանիներ, որոնցից երկուսը անդադար կուռում կամ վիճում են. մէկը համր է և «չիստի» բառը կանչելու փոխարէն. «ա, ա, ա» է անում, իսկ չորրորդը, որի գծագրութիւնները ժամանակից առաջ չափահաս եղած մանուկի գծեր են—անցորդներին է գննում ուշադրութեամբ, մանաւանդ կանանց:

Մենակ այնտեղ չէ կոշկաջինջների տեղը: Նրանք Բաթումի անց ու դարձ ունեցող բոլոր փողոցների անկիւններում կան. անցնելիս նայում են կոշիկիդ և եթէ նրան մաքուր չը տեսնեն, խլացնում են ականջդ իրենց կանչելով. յաճախ իսկ իրենց արկղիկի ուսի վերայ, խոզանակով ծեծում են նրան և ետեւիցդ են գալիս, անդադար «չիստի» կանչելով:

—Զիստի... լսեց կողքիցս, երբ բարեկամիս հետ կայարանի մայթի վերա էինք:

—Կողքիտ նայիր, ասաց բարեկամս—կոշկաջինջը հայրենակիցդ է:

Նայումեմ և այդ գէր դէմքով հայի մէջ տեսնում եմ վաղուցեայ ծանօթ փիլիսոփայ Մանուկին: Տասը տարի առաջ, ուսին

մի մեծ սահառ, քարշ էր գալիս նա Թիֆլիսի փողոցներում և «գարեաչի բռնիկի» էր աղաղակում: Իսկ այժմ կայարանի մայթի վերա և Բաթումի փողոցներում մանգալով, խողանակով արկղիկն է ծեծում ու «չիստի» ձայնում:

Երևի փիլիսոփայ Մանուկին վիճակած էր միշտ քարշ գալ և միշտ աղաղակել. ապրել էր պէտք: Անցեալ օր էլ մի Մարտիրոսի ցոյց տւին ինձ, որ նաւամատոցի վերայ նստած, չը ճանաչելու համար դիտարկը մինչև աչքերը իջեցրել, ակնադիր միշտ դէպի ցած՝ կոշիկներ էր սրբում, «չիստի» գոչում: Վենետիկի դպրոցից էր այդ Մարտիրոսը և ով ինձ նրան ցոյց տւաւ, պոսակառանքով էր խօսում նրա մասին:

Ապրել է պէտք. ստամոքսը ոչ փիլիսոփայ է ճանաչում և ոչ էլ Վենետիկի դպրոց. նա միայն ուտել է ուզում:

Նայեցի Մանուկին: Նա էլ ինձ տեսաւ, ճանաչեց, հայեացքը ուրիշ կողմ դարձրեց և դադարեց «չիստի» կանչելուց:

Մօտեցայ ու ոտքս դրի նրա արկղիկի վերայ: Հանեց լոռ-թեամբ խողանակները—երեսիս չէր նայում—վարտիկիս ծայրերը դարձրեց ու սկսեց սրբել:

—Ո՞րտեղ էիր այսքան ժամանակ, հարցրի մեղմութեամբ:

—Ցնցւեց, բացց առանց վեր նայելու՝ կմկմաց:

—Աշիկ եմ սրբում:

Երկուսս էլ լռեցինք: Յոյն պատանին որ մի լաւ զննել էր ինձ, այժմ վիզը երկարցրել, աշխատում էր գրպանիս եղած զիրքը զննել:

—Գիտես, խօսեցի քիչ յետոյ—Թիֆլիզից եմ գալիս. այնտեղ էյնաթենց Տիգրանին տեսայ...

—Է, արեց նա.

—Բուլբուլի էր ծախում... Ի՞նչ է եղել նրանց. սնանկացել են:

—Եղբօր փողերը հատաւ արդեօք, աւելացրեց նա—ոտքդ քիչ պինդ կոխիր... Աստուած արդեօք իր դատաստանը կատարեց վիր-ջապէս... խօ գիտես նրա եղբօր արածները:

—Լսել եմ:

—Լսածդ ի՞նչ կը լինի որ... պիտի տեսնել, իր վրայ փորձել: Նրա արածները երկնքին սիւն եղան, սիւն...

—Քո փողերն էլ է կերել:

— Ի հարկէ... բացք քիչ. ինձ շատ խաբել չկարողացաւ. դրա համար էլ ինձ մատնեց, քիչ մնաց բռնել տար երկրում:

— Ես շատ եմ լսել նրա մասին, ասացի ես—բացք զարմունում եմ թէ ինչպէս կարող է մարդ խաբել աշխտէս ժամանակ և իր փառն քրտինքը աչքերը բաց ուրիշի ձեռքը տալ:

— Զը տւիր ինչ կանես. մօտն ես գործում, փողը իրեն չես տաց, կասի—«ինձ չեմ հաւատում. դէհ, որ չես հաւատում՝ գնա, ինձ մօտ էլ մի ծառայիլ: Ի՞նչ կարող ես անել: Զափում ես, կշռում և մտածում ես—«Զտամ, ինձ դուրս կ'անի. թէ որ տամ, գուցէ խղճաց ու չ'ուտի... ուրեմն տամ, գուցէ չ'ուտի... և տալիս ես»

— Առանց ստորագրութեան.

— Ստորագրութիւնը որն է. ճերան չեմ հաւատում. գոյ ես համարում, որ ստորագրութիւն էլ ես ուղում. քանի քեզ պէսների փող կայ նրա մօտ. 10—15 տարի է սաղ վանեցւոց ու աշխտհին էլ յայտնի է, որ էջնաթենց Կարապետը փող ուտող մարդ չէ, որ...:—Ահա թէ ինչ կ'ասի քեզ: Բացի դրանից շատ էլ ստորագրութիւն եղաւ ի՞նչ կարող ես անել: Դատ բանալը հեշտ բան է. չէ որ եթէ 100 մանէթ առնելիք ունենաս, 200 էլ զտտի ծախս պէտք է քեզ... Երկիր փող ուղարկելու համար ստորագրութիւնը որն է...

— Քեզ ինչ է արել նա.

— Ինձ շատ բան չէ արել. . կոշիկներդ—գիտեմ—հալից ընկել են, կրունկները փոխել տուր... Ուզեց շան պէս դատածս, մի քիչ ունեցածս ձեռքիցս խլել—չ'կարողացաւ, չ'ուտի, վարպետ եղայ. մօտիցն էլ շուտ դուրս եկայ: Ինձ և միւսներին, օրինակ, ասել էր, որ իր տւած բուլկիներից քանի հատ որ մնաց ամէն երեկոյ, պիտի ետ առնէր: Երեք-չորս օր լաւ էր... մէկ օր էլ բարկացաւ. «շան որդիներ, ասաց, ձեր քեաութու հացերը ես պիտի սաղացնեմ. հոգիներդ դուրս գայ՝ ման եկէք ու ծախէք: Ասում էր «ման եկէք»... Առաւօտեան ժամը 6-ից, երբեմն 5-ից մինչև 11. կէս-օրից յետոյ 4-ից մինչև 9-ը էլ տեղ չէր մնում. առանց կանգնելու՝ ման էինք գալիս. ձայներս կարվում էր գողալուց. թափառական հրէյացի պէս մի բոպէ մի դռան շէմքի վրա նստել չէինք կարող... «Քալէ, քալէ», կոչում էր մեզ մեր ստամոքսը. «քալէ» ձայնում էր

աղան... և մենք քայլում էինք, անդադար քայլում... ըշտէ այս-
պէս ենք ապրում մենք... Միւս ուրիշ բեր, առ լմնցաւ:

Պահ մի մեզնից ոչ ոք չը խօսեց. ես աւելի միւս ոտքս, նա
ներկը քսեց և երբ խօզանակով սկսեց շփել, շարունակեց:

—Ըշտէ ասանկ, աղաս... օրը մինչև երեկոյ, վեց ամիս անդա-
դար քալեցի ու քալեցի. գոռացի ու կանչեցի, հաց-պանրից ու
երբեմն էլ ասորի կամ պարսիկ խոհարարների աղտոտ կերակրներից
զատ բան չը կերայ... քիչ փող ետ ձգեցի:

—Որքան.

—Յիսուն մանէթ... լաւ փող էր, կարող էի երկիր վերադառ-
նալ, մի թեթեւ գործ բռնել:

—Է՛, ի՞նչու չը վերադարձար.

—Հիւանդացայ, ունեցածս էլ կերայ ու մի քիչ էլ պարտք արի.
շատ էի քայլել...

Ժպտեց դաւնութեամբ ու լռեց: Պատկերացան մտքիս մէջ այդ
խկապէս թափառող թշուառ հայրենակիցներս, որոնցից յաճախ կա-
րելի է տեսնել Թիֆլիսի փողոցներում քարշ գալիս: Փողոտ, յոգնած
խռպոտ ձայնով գոչումեն նրանք զգարեալի բուլկի... և ոչ ոք չէ
զթում նրանց, ոչ ոք...

—Կլօր-դատի Խաչօին ճանաչում ես, հարցրեց յանկարծ Մա-
նուկը առանց ինձ նայելու և շարունակելով սրբել:

Ձէ, այդ ի՞նչ Խաչօ է:

—Է՛ն, որին ուռւ Խաչօ էլ էին ասում: Ռուսէթ շատ էր մնա-
ցել: Մի տղայ ունէր, միասին էին Թիֆլիզ: Որդին աչի էր, հայ-
րն էլ բուլոչնիկ՝ Եյնաթի Կարապետի մօտ:

—Լաւ, յետոյ.

—Կարապետը Խաչօին սկսեց համոզել, որ իր աշխատածից որ-
դուն չտար և տուն էլ չ'ուղարկէր: «Տնաւէր, ասում էր նրան—որ-
դիդ էլ է աշխատում, թող նա տունը պահի, իսկ դու փող ետ
ձգիր, որ հզուց-մէկէլօր թէ ազատ քեզ չ'ուղի պահել, դու խեղճ
չմնաս... Խաչօն համոզեց, ամսական մինչև 10+15 մանէթ ետ
էր ձգում. շան պէս էլ կեանք վարում: Փողերը թողնում էր Կարա-
պետի մօտ: Տարի մ' երկու, մօտ 300 մանէթ աշխատեց. էլ նրա
քէֆինքէ՛ի չէր հասնի. ուղեց փարէն առնել ու երկիր վերադառ-

նալ: 30-35 ոսկի էր. բոլ փող էր. ուզեց Կարապետից:

—Ստացա՛ւ.

—Համբերիր... Կարապետը, աղիս ասեմ, նրան համոզեց որ փող հետը տանել վտանգաւոր է, քիւրդերը կը խլէին և այլն, որ թող Խաչօն երկիր էրթաց ու Կարապետը հեռագրով նրան փող կը հասցնի—«փողը տիրոջ առջև դուրս կը գաջ»... հաւատաց Խաչօն ուրիշ ճար էլ չունէր թէ որ չը հաւատար: Հասաւ երկիր—«փողը տիրոջ առջև» չ'ելաւ: Նամակ գրեց, սրտաստիան չկայ: Յո դարձաւ Քիթլիդ եկաւ. Կարապետ վռնտեց իր խանութից. «Շնու ես ձգում վրաս—ասաց—ի՛նչ փող, ի՛նչ բան, թնդթո՛ղ ուր է»... Յուսահատ Խաչօն այս դուռ—այն դուռ ընկաւ ու... այս մէկ կոշիկդ էլ հաւից ընկել է, զիտե՛ս...

—Յետո՞յ, յետո՞յ գոչեցի ես նեղացա՛հ—Խաչօն ի՛նչ եղաւ:

—Ինչ պիտի լինէր. մառախից-ցաւից մեռաւ: Տարանք թաղեցինք վերայի գերեզմանատուն: Որդին էլ երկիր երթալու ժամանակ սպանւեց: Տասը--կին ու տղայ—հոգի ունեն. Աստուած նրանց ումուտին հասնի, ով գիտէ այժմ քանիսը քաղցածութիւնից մեռել են...

Վերջացաւ սրբելուց: Վճարեցի. ոչ ես խօսեցի և ոչ նա, այլ հեռացայ:

Երբ իջնում էի սանդուխտներից և հեռանում կայարանից, դեռ բաւական տեղ լսում էի Մանուկի տխուր ձայնը, որ գոչում էր.

—Չիտի...

ԵՐԱԶ ՕՐԵՐ

(Գիշերօթիկի մը յուշատետրէն)

Շ Ա Ն Թ Ի

Յունիս 8, Ղիլիջան

Արթնածիս պէս պատուհան վազեցի։ Թէև արևը բաւական բարձր, սակայն սենեակս դեռ բոլորովին շուքի ու զովութեան մէջ էր։ Տուներնիս լեռան լանջին է փակած, ուսկէ քանի մը ծերունի ծառեր իրենց ստերներով ուռկանը վրանիս կը նետեն։ Մեզի կից տուն չի կայ. կատարեալ կղզի մը, որը դրկող ծովը առատ դալարն է. իսկ մեզի ամենէն մօտիկ եղող բնակարանը ուրիշ պատիկ ամարանոց մը, մերինին պէս ձերմակ, մերինին պէս նոր ու մերինին պէս գետնաչարի։ Ճիշտ իմ երազած վայրերէս մէկը, գիւղի ծայրը աւանձնացած, զառիվայրի կուրծքին, բնութեան ծոցը։

Իննը երկար ամիսներ դպրոցի չորս պատերուն մէջ ճգնելէն վերջը՝ ինչ ուրախութիւն է զգալ ժայռերու դրացիութիւնը պատըշգամբիդ յէմ, ձորի խորքէն գետակին երաժշտութիւնը պատուհանիդ տակ, ծառերու փսփսուկը սենեակիդ վրան։

Ազիտեմ ինչպէս շնորհակալ լինեմ տիկնոջ բժիշկին, որ այս ամառ մերիններու ամարանոց գնալուն պատճառ է եղած։ Թիֆլիսի ամառներէն արդէն կատարելապէս զգած էի, բաղդէս է։

Իսկ երէկ գիշերուան իմ Ղիլիջան հասնելս նկարելու բան էր։ Հազիւ վար ցատկեցի սուրհանդակի սալակէն, որ ինքզինքս պաշարւած գտայ վեցեակ մը բազուկներով։ Կենդանի պատկեր մը պատշգամին վրայ. հօրեղբայրս իր 60 տարիներու ծանրութեամբ

վիզա փաթեթաւ կը խնդար. տիկինը կուլար ուրախութենէն, պարոն Մկրտիչը (տիկնոջ եղբայրը) իր ոսկրոտ ձեռքին մէջ դաստակապինդ մը սեղմած՝ ոչ մէկ կերպ թողնելու տրամադրութիւն չէր ցոյց տար. քիչ մը հեռուն Հոռոբսին էր կեցած, որ համարձակելով մօտենալ՝ բերանը բաց կը ժպտէր՝ ցոյց տալով մէջընդմէջ ակռաներու զոյգ շարք մը. մինչ իմ նախորդ ամառւան մտերիմ շնիկս՝ աւելի համարձակ՝ հազուատներս կը համըրտար տնհանգիստ կերպով պոչը շարժելով:

Դեռ այսօր ալ մինչև կէս օր տնեցիք ինծմէ հազիւ կարօտնին առին: Հօրեղբայրս չէր թողնէր, որ քովէն հեռանա: Ինծի կարդացնել տուաւ հօրմէս ու ընդհանրապէս Վանէն ընդունած բոլոր վերջին նամակներս: Ձնայելով որ քառասուն տարիէն աւելի է Թիֆլիս կը կենայ, հոն մեծցած է ու հոն ալ պատկած, բայց և այնպէս միշտ խոր կարօտով կը յիշէ Վանը, սովորաբար «մեր դրախտը» կ'անւանէ:

Ճաշէն վերջը գնացի գիւղ Միքայէլը գտնելու. բայց չար բաղդէս իմացայ, որ Նոր-Բայազիտ է դնացեր. մե'ղք, ընկեր մը կ'ունենայի, մանաւանդ տեղացի ալ էր:

Վերադարձիս մեր տան մօտերը՝ արքունի մեծ ճանապարհին վրայ երկու կին նշմարեցի, որ թեթեւի դէպի ինծի կուգային: Մէկը տարւոք, վայելչատես կին մըն էր, թեւակիցը 17-ի մօտիկ աղջիկ մը: Անոնք ալ ինծի կը դիմէին. երբ իրարու մօտեցանք՝ աղջիկը սկսաւ շեշտակի աչքերուս մէջ նայել. ես կարմրեցայ ու հայիացքս փախուցի. անցնելու պէս հետաքրքրութիւն մը ունեցայ ետ նայելու, բայց ինքնասիրութեանս չի ձգեցի ու ճանբաս շարունակեցի:

Նէպքը ինքնըստինքեան ոչինչ, միայն ինծի սաստիկ զայրացուց, ինչ յիմար բնաւորութիւն է այս. ինչ կայ այսպէս կարմրելու, երբ աղջիկ մը աչքը դէմքիս կը նետէ: Տարօրինակ հակասութիւններ կան կազմիս մէջ. մէկ ամըչկոտ եմ, տղայամիտ ու անհամարձակ, մէկ ալ՝ յանդուգն, հասուն ու անզուսպ. ոչ մէկ զգացումս միւսին չի բռներ:

Յուլիս 9.

Առտուն դեռ շատ կանուխ էր, որ ելաց պատշգամբ Հազիւ ինծմէ քանի մը տասնեակ քայլ արդէն արքունի ճանապարհն է, որ ձորի վրայէն և գետն է, որ ձորի մէջէն ձեռք ձեռքի տւած կը վազեն դէպի Աղստեի դաշտը:

Օղը մաքուր էր ու յըստակ՝ աղջկան մը առաջին համբոյրին պէս զով ու թարմ՝ քունէն նոր ելած ծովու առաջին ժպիտին պէս: Թոքերս կեանք կը ներշնչէին:

Պատշգամի երկու կողմէն դէպի վար հակած ծառերու խումբը հովի իւրաքանչիւր քմահաճոյքէն իրարու զիրկ կը նետէին ու կը փսփսային երեակայտութիւն զրգռող փսփսուքով մը. վարը խոտերուն մէջ ծղրիտը սիրերգ մը կը ծլւլար. անդին գետն էր, որ մտածկոտ մարդու մը նման, անվերջ կը կրկնէր միւլնոյն երգին միւլնոյն կտորը: Սիրուն ամառային համանւագ մը:

Ու ես զրավւած՝ անձնատուր էի բոլորովին բնութեան այդ ծիծաղկոտ երաժշտութեանը, երբ յանկարծ մօտէն բարձր ու զւարթ քրքիւ մը ինծի ցնցեց. բնութեան երգի մէկ կոմրն էր այդ: Մեքենաբար այն կողմ դարձայ, ու որքան մեծ եղաւ զարմանքս, երբ երեկւան աղջիկը ճանչցայ. միայն այն տարբերութեամբ, որ շատ պարզ հազւած էր ու, փոխանակ տարիքը առած կնոջ մը, հետը երիտասարդ սպասուհի մը ունէր:

Անշուշտ նշմարած էր ինծի. գոնէ ես այդպէս կարծեցի, թէ և աղջիկը առանց իմ կողմն նայելու՝ թռչկոտելով ու բարձր-բարձր ուսերէն շաղակրատելով՝ ձորէն վար աներևոյթ եղաւ իր ընկերունիին հետ:

Ես մոլորուն հայեացքով կը հետեւէի իրեն, մինչև աչքէս կորուսի. բայց դեռ երկար կը լսէի իր հնչուն ծիծաղը ու առոյգ ձայնը, մինչև որ հետզհետէ թուլնալով՝ վերջնականապէս հալեցաւ գետի կարկաչին մէջ: Ի՛նչ տարօրինակ աղջիկ. և ո՞վ է արդեօք:

Հռոբսին թէյ բերաւ: Կերպ մը նկարագրեցի այդ երկու աղջիկները ու հարցուցի, թէ կը ճանչնայ:

— Հասկցայ, մեր դրագիններն են. տես, այս տունը կը նստին. քսաւ՝ իմ երէկւան նշմարած ահարանոցս մատնանիշ ընկելով: Քոյր

ու եղբայր են. մայր մը ու պզտիկ քոյր մը ունին ընդամենը. երկու-երեք տարի է թիֆլիս եկած են Ռուսաստանէն. մեր տիկինը ծանօթ է. աղէկ մարդիկ են, մենակ քիչ մը աղջիկը...

—Է՞, հարցուցի հետաքրքիր:

—Ուսումնական է:

—Ի՞նչ ընենք. ուսումնականը գէշ է, չէ՞ ես ալ ուսումնական եմ:

—Ձէ, դուն մանչ ես. աղջիկներուն շատ բացելը սաղ չի գար: Թէյամանը առաւ ու հեռացաւ:

Սկսայ մտածել. ո՛չ թէ Հռոմբսիի կանանց կրթութեան աննպատ փիլիսոփայութիւնը, այլ պարզապէս իր տւած տեղեկութիւններուն վրայ. և քիչ քիչ ընկղմեցայ անըրջանքի մէջ:

Այդ աղջիկը երէկ ու այսօր երկու հանդիպումներուն ալ տարօրինակ ու զարմանալի տպաւորութիւն մը բրաւ վրաս: Միւս կողմէն կրթւած է եղեր, գեղեցիկ է ու իմ միակ զբացուհիս այս առանձնութեան մէջ: Երազանքիս մէջ ինծի այնպէս կը թւի, թէ արդէն բուն կերպով կը սիրեմ՝ այդ աղջիկը. և երեակայութիւնս պահ մը շատ հեռուները կը թռչի օդային սիրոյ թևերուն վրայ...

Ջարմանալի տղայ եմ ես. աղջիկ մը, որ վրաս ազդելու չափ դիմապծային համաշփութիւն ունի, առաջին անգամ հանդիպելուն, երբ դեռ հետը բառ մը չեմ փոխանակած, երբ խորհրդաւոր քող մը կայ ձգւած իր բովանդակ էութեանը վրայ, և միայն քողի մէկ բարձրացուցած ծայրէն գեղեցիկ դէմք մը ինծի կը նայի՝ ես անմիջապէս կը չափշտակեմ. հոգիս շարժում մը կ'ունենայ, կ'ոգեւորեմ ու կը մտածեմ, որ ան է, ան, որուն անհամբեր կը սպասէի և որ կրճքիս ծարաւը պիտի զովացնէ. ու կը թաղւեմ երեակայութեան ու անուրջներու մէջ. պէտք մը, անհրաժեշտութիւն մըն է այս սրաիս համար: Սակայն կանցնի քանի մը օր, գուցէ կը մօտենամ աղջկանը. խորհրդաւոր քողը, եթէ բոլորովին չի բացուի, գէթ մասամբ կը պատռի, և ես պատուածքէն կը տեսնեմ, որ ան ալ միւսներուն նման նոցն հասարակ աղջիկն է. կը սիրասթափիմ անմիջապէս, առանց աղէկ հասկնալու, թէ ինչո՞ւ. նոցն իսկ այդ «հասարակ» բառը, շատ որոշ չեմ ըմբռնիր. միայն կ'ըզգամ, որ այս ալ չի կրցաւ սիրտս նւաճել:

Հնցիտո անձրևի սպասող մթնոլորտին մէջ հովերու քմայքէն

ամպեր կը դիզւին. փայլակ ու որոտ. յոյսն է, որ կը ժպտի. բայց ահա կը փչեն հովերը, ամպերը կը ցնդին, ու այն խաղաղ, միակերպ կապոյտն է կեանքիս երկինքին վրայ:

Յուլիս 11.

Հօրեղբայրս այսօր Թիֆլիս վերադարձաւ՝ գործերը ձգել չի կրնար: Տունը բոլորն ալ կոտորած են. իսկ ես, ճշմարիտը խօսելով, հօրեղբօրս մեկնումէն այնքան ալ դժգոհ չեմ. թե երս չափ մըն ալ ազատութիւն ստացան. տան մէջ պ. Մկրտիչը ձայն չ'ունի, դալով տիկնոջ՝ ես անոր աչքին արդէն հասուն ու խելացի մարդ եմ, ոչ թէ քսան-քսանըմէկի մօտիկ դպրոցական մը:

Երկու օր է կը կարդամ Շիլլերի «Դօն-Վարլոսը». ինչ տիպ է, Աստուած իմ, այդ մարքիզ Պոզան, այդ անձնէր հայրենասէրը, այդ խմորւած մեծ մարդը. և անոր փաթթւած այդ իդէական, անփորձ երիտասարդը, սիրոյ ու կեանքի աւազին շփման տակ ոգևորւած այն ազնիւ Դօն-Վարլոսը: Ա՛, կը սիրեմ ես այդ մարդիկը՝ այդ երկու իդէալական տիպերը. և նոր չէ, որ ես անոնց հետ կը ծանօթանամ. անոնց ձայնը կարծես շատունց է ես լսած եմ:

Իրիկունը ուշ ատեն երկար կը շրջէի մեր տան դիմացը կանաչներուն վրայ: Մութ խիստ մութ գիշեր էր: Ծառերուն տակը բանդւած գաղջ ու բուրումնալից օդը չափրեցուց ինծի, մանաւանդ Դօն-Վարլոսի ազդեցութիւն ալ դեռ բոլորովին վրայէս անցած չէր:

Ուղեղս գործել սկսաւ. ապագայի ծրագիրներ՝ կախարդական շրջանակներու մէջ... Ծննդավայրս իմ արդէն, գործի, աշխատանքի վրայ, ոչ թէ հիմիկւան պէս օգային անընթերու մէջ... կը խրեմ ու կը խրեմ ծրագիրներուս նրբութիւններուն, երկրորդական մանրամասնութիւններուն մէջ:

Ա՛, երկինք, ինչ սուրբ ըղձեր կան կրծքիս տակ, ինչ ոգևորութիւն կ'երազեմ ու ինչ անձնամոռ լեցուն կեանք: Բայց այդ տեսնելու եմ արդեօք: Ո՞վ գիտէ. դուցէ իմ կեանքս ալ այս երազներէն ու անընթանքէն անդէն պիտի չ'անցնի. դուցէ այս բոլորը անփորձ ու եռուն տարիներու ցնորքներ են լոկ, որուն պիտի չաջորդէ սանձուած հասունութիւնը. և ես ալ պիտի դառնամ այն հարիւրաւոր-հազարաւոր միջակ-հասարակ էակներէն մէկը, որոնք

շուրջս կը վխտան, որոնք կ'ուսեն միայն ապրելու համար և կ'ապրին միայն ուտելու համար. և այս բոլորը, որ աշխարհը աչքիս գեղեցիկ կը ցուցնէ և որ կեանքիս խորհուրդը կուտայ, այս բոլորը, որ զգացումներուս մէջ ազնուութիւն կը թափէ և որ սրտիս իդէականի ծարաւը կուտայ, ահ, այս բոլորը գուցէ ցնդեն պիտի կեանքիս մատղաշ օրերուն հետ: Զէ որ ամենքն ալ ականջիս այդ երգը կը կրկնեն. գուցէ իրաւունք ունին. միթէ իմ անփորձութիւնս այդքան մարդոց փորձառութենէն աւելի վեր է: Եւ ինչո՞ւ կը պահանջեմ, որ ուրիշներէն բարձր պիտի լինեմ, իմ զօր առաւելութեանս համար. ես ալ նոյն հասարակ մէկ նմուշը չեմ: Ո՛ւհ, Աստուած իմ, ինչ սարսափ այս մտածումները. որքան դառնութիւն, որքան թոյն կայ այս խոհերուն տակ, որ ամբողջ հոգիս, բոլոր ոգևորութիւնս սպաննել կ'ըսպառնայ: Ո՛հ, չեմ կրնար հաւտար, անկարելի է. ո՛չ, ես չեմ կրնար ոչինչ մը լինիլ:

Յունիս 12.

Այս քանի մը օրւան մէջ շրջակայքը տեղ չի մնաց չափշփեցի: Մեր տան ետեւի լեռը՝ իր թզուկ անտառակով, վարը ձորը՝ իր գետակով, մեր պատշգամբի դիմացին վազող արքունի խճուղին՝ իր վերստի սիւներովը՝ այս բոլորը արդէն իմ սեփական տունս է կարծես:

Առտու իրիկուն շատ աղէկ է. ցերեկներն է քիչ մը ձանձրալի. տնեցիք կը քնանան, տունը կը լռէ, միւս կողմէն ալ տաքը կը ճնշէ: Ընթերցանութիւնս է միակ ընկերս ու սփոփիչս: Հոտս սնդուկ մը դիրք եմ բերած. ընելու շատ գործ:

Գեղեցիկ դրացուհիիս գրեթէ ամեն օր էլ կը հանդիպեմ, կամ առտունները կամ իրիկունը շրջագայութեանս միջոցին: Նոյնն է միշտ. զարմանալի բնաւորութիւն մը. բաց, զւարթ, անհոգ, եռուն. իսկը ազատ թռչուն մը, չգիտեմ հիանամ, թէ պախարակեմ:

Կ'ըզգամ, որ իր ուշադրութիւնը դրաւած եմ:

Անցեալ օր աղախնի գլխարկը յափշտակած կը վազէր՝ հեալով, խնդալով, քչելով ու քովէս այնքան մօտիկ անցաւ. որ օղը-քոլոնի փափուկ հոտ մը դէմքս պարուրեց: Նախորդ իրիկունն ալ պզտիկ քրոջը ձեռքէն շրջանակը առած կը դարձնէր՝ զւարթ ու կարմրած:

ետեէն վազելով. եթէ չըզգուշանայի շրջանակը ոտքերուս վրայէն պիտի անցնէր. աղջիկը չար ժպիտով մը անցողակի «փարտոն» մը ըսաւ ու սլացաւ: Երէկ իրիկուն ալ վարը՝ ձորը հանդիպեցայ իր եղբօրը հետ. երեսունի մօտիկ սիրուն երիտասարդ մը, արւեստագէտի հովերով ու անգլիական այտմօրուքներով: Աղջիկը ոռւսերէն օփերետի մը սիրուն մէկ կտորը կ'երգէր. ա՛յ, ինչպէս անուշ եկաւ ինձի այդ սոլոն գետակի ձայն պահող երգակցութեան մէջէն:

Ընդհանրապէս շատ օղային, խորհրդաւոր ու հրապուրիչ տպաւորութիւն մը կ'ընէ վրաս: Տեսակ մը հետաքրքրութիւն առաջացած է մէջս. երբ դուրս կեղնեմ, միշտ իրեն հանդիպելու տարտամ յոյս մը ունիմ. թէև երբ իրեն կը հանդիպիմ անյարմարութիւն մը, ճնշում մը կ'ըզգամ. և իր խոր, յանդուգն հայեացքէն խուսափելու համար՝ բանով մը զբաղել կը կեղծեմ:

Յունիս 13.

Ո՛ւհ, ապուշ եմ ես, կատարեալ ապուշ...

Իրիկան դէմ տիկնոջ հետ պտոյտի էինք ելած. զնացինք մինչև գիւղ: Վերադաձնուս՝ հերոսունիիս տանը առջևէն անցած տեսանք, որ ծառերուն տակ սեղանի մը քով նստած էին մայր ու աղջիկ կը կարէին:

Հարկ եղաւ մօտենանք:

Տիկինը մեզի ծանօթացուց:

—Ամուսնիս եղբօր որդին՝ Երւանդ Վէեան:

Եւ ինձի դառնալով՝

—Տիկին Նաթալիա Զ...ովա և օրիորդ Վարդունի Զ...ովա:

—Այո. կարծեմ, մէկ-երկու անգամ ձանապարհին իրար հանդիպելու պատահութիւնը ունեցանք. ըսաւ տիկին Նաթալիան ծամծամած հայերէնով մը ու խառնափրնթոր բառերով, որոնցմէ ես ինքս զխուս մէջը նախադասութիւններ կը շինէի, քան թէ ուղղակի իր ըսածը կը հասկընայի:

—Թէև ինքը մեզի տեսնելու պէտք չ'ըզգաց, աւելցուց օրիորդը նոյն խեղճուկ հայերէնովն ու հեգնական ժպիտով մը:

—Ինչպէս, հարցուցի ես շըւարած այսպիսի անուպսելի յարձակման մը առջև:

—Երևի՛ չէ նըշմարած. հա՛, Երւանդ, ինծի դարձաւ տիկինը. ես թեթեւ մը այլայլեցայ:

—Տեսէ՞ք, տիկին, կարմրեցաւ. ըսել է յանցաւոր է. բացականչեց օրիորդը մատովը ինծի ցոյց տալով ու բարձրաձայն քըրքըշալով:

Ես աւելի կարմրեցայ. ու կարմրելու վրայ սկսայ զայրանալ: Բարեբաղդաբար տիկիները խօսքի բռնեցան ու ես մոռցեցայ: Անոնք վրացերէն կը խօսէին: Իսկ օրիորդը այդ միջոցին առաւ իր ձեռագործը ու սկսաւ արագ աշխատել. բայց յանկարծ նետեց ծունկերուն վրայ ու նորէն ինծի դիմեց ժպտալով:

—Սակայն ինչո՞ւ չէք խօսիր.

—Տիկիները կը լսեմ. ըսի պատասխան մը տըւած լինելու համար:

—Ուրեմն վրացերէն գիտէք, հարցուց:

Այ ետ չէր կրնար դառնար. ստիպեցայ ստելու:

—Շատ քիչ, գրեթէ ոչինչ:

Իսկոյն ստելուս զղջացի ու տեսակ մը ճնշում ու զայրոյթ զգացի ինքզինքիս դէմ: Միւսնոյն ժամանակ ուղեղս տակնուվրայ կ'ընէի խօսելու նիւթ մը ձարելու համար: Ուղեցի օդի մասին խօսիմ՝ ծիծաղելի թւեցաւ, ամարանոցի մասին՝ շատ սովորական էր. յանկարծ մէկէնիմէկ հարցուցի.

—Արդեօք կրնամ հետաքրքրուեր, օրիորդ, որ զպրօքը յաճախած էք:

Աղջիկը զսպւած ժպիտով մը երեսս նայեցաւ ու պատասխանեց.

—Թիֆլիսի աղջկանց գիմնազիոնը.

—Աւարտած էք, կարծեմ:

—Ո՛չ. ի՞նչպէս կ'ըսեն հայերէն... ներեցէք, հայերէն աղէկ չգիտեմ. այս ձմեռ վերջընթեր դասարանն էի, աւարտեց ուսերէն:

—Ա՛, ճիշտ ինծի պէս:

—Իրաւ, բաղդակից ենք ուրեմն:

Նորէն ձեռագործը վերցուց ծունկերէն:

Տիկիները շարունակ կը խօսէին: Ես հեռու կը նայէի ծառերու մէջէն՝ անյարմար գիրքով մը աթոռիս եզերքին նստած: Նոդկալի դրութեան մը մէջ էի. աղջկան ներկայութիւնը, որ իր քննող

աչքերը յաճախ վրաս կը դամէր, իր բաց բնաւորութիւնը, որ իմ ամբշկոտութիւնս աւելի կը շեշտէր, իր խրոխտ ու ժրպտուն ձայնը, որ կարծես վրաս գերազանցութիւն մը ունէր՝ վրաս շատ գէշ կ'ազդէր, հպարտութիւնս կը վերաւորէր, ինծի կը պզտիկցնէր:

Այդ միջոցին էր, որ օրիորդը կրկին ինծի զխմեց և այս անգամ բոլորովին ռուսերէն:

— Պարոն, շատ կը խորհիք. երևի աւելի խորհիլ կը սիրէք, քան խօսիլ... փիլիսոփայօրէն. աւելցուց անմիջապէս:

— Երևի փիլիսոփաներէն բնաւ չէք տխրօթիր. ըսի հս ապամայ ժպտալով՝ իր հեգնութենէն վշտացած լինելս ծածկելու համար:

— Ո՛չ, ինչո՞ւ, ընդհակառակը, միայն բան մը կայ, որ քիչ մը շատ կը մտածեն ու միշտ թթւած են: Սակայն անշուշտ խօսքս ձեր մասին չէ. ես կատակ ըրի:

Բայց անոր այս արդարացումը ինծի համոզեց, որ վշտանալս նկատած էր և այս զաղափարը այնպէս զարկաւ սրտիս, որ ամօթէն ու կատաղութենէս լացս պիտի դար:

— Ո՛չ... ինչո՞ւ... ի՞նչ փոյթ... կըմկմացին շրթունքներս, չգիտնալով ինչ պատասխանեն:

Ա՛, յիմար, յիմար վիճակի մէջ էի:

Երբ տիկինը հրաժեշտի համար ոտքի ելաւ՝ կարծես բանտէն կ'ազատուէի:

Օրիորդի ձեռքը թոթւեցի:

— Անտարակոյս ասկէ վերջը երբ իրարու հանդիպենք՝ այլ ևս գաւազաննուդ կոթը զննելու պէտքը պիտի չ'ըզգաք. ըսաւ օրիորդը պինդ մը ձեռքս սեղմելով:

Աղջկան մը առջև ծաղրելի լինելէս խայթւած, ինքնասիրութիւնս ոչնչացած, զայրոյթէս ինքզինքս ուտելով՝ նետուեցայ սենեակս ու դուռը կողպեցի:

Երկար ատեն մահճակալիս վրայ փըռւած կը մտածէի...

Ա՛, ես ապուշ եմ, իրաւ ապուշ:

Յունիս 14.

Արթնցայ թէ չէ ուղեղս նոյն խնդրով զբաղւել սկսաւ: Սակայն թարմ տպաւորութեան ճնշիչ ազդեցութենէն կաղցուրւած,

լոյսի հետ ամեն բան աղէկ կողմէն դատելու տրամադիր, քունէն թարմացած խոհերս նոր ուղղութիւն մը աւին: Սկսած էր երէկւան հակազդեցութիւնը. ես էր, որ կը բողբէր. իրաւ, ինչո՞ւ երէկ գիշեր այնքան վրդովւած էի. աղջկան հետ շնորքով չխօսելու համար. սակայն աղջկան մը հետ նոր ծանօթացած՝ ի՞նչ խօսէի իր հետ. իսկ խենթ-խելօք բերնէս դուրս տալ ես չեմ կրնար. և այդ միթէ ինծի պատիւ չէ և վերջապէս որքան ինքը իրաւունք ունէր ինծմէ խօսիլ պահանջելու, այնքան ալ ես իրաւունք ունէի. դեռ քիչ մըն ալ աւելի, քանի որ իր հիւրն էի: Ուրեմն յանցանքըս պահանջոտ չլինելս է. չխածնելուս համար է, որ ինծի կը խածնեն. լաւ, այդ դիւրին է. ես ալ կրնամ խածներ և վախնամ աւելի գէշ: Աղջիկը համարձակ է, ցաւցնելու աստիճան պինդ ձեռքս կը սեղմէ, աղէկ, եսալ կրնամ լացնելու աստիճան սեղմել. ան առանց քաշելու բերնին եկածը կ'ըսէ, ես ինչո՞ւ քաշեմ և միթէ իմ քովս փոտած սրախօսութիւններ քիչ կայ. ան ինծի առաջին անգամէն փրկիսովայ կ'անուանէ ծաղրածութեամբ. արդ՝ ես ինչո՞ւ իրեն պիտի չհասկցնեմ, թէ ինքը աշխարհիկ սովորական աղջիկ մըն է, որուն հետ լուրջ խօսակցութեան մը բռնուել չես կրնար. ահա բեզի պարզութիւն. սակայն այդ կոպիտ պիտի լինի, որո՞ւ հոգ, քանի որ այդ կը պահանջեն ինծմէ. միշտ գերադասելի է կոպիտ լինիլ, քան ծիծաղելի: Բայց տաքնալը աւելորդ է. պաղարիւն պէտք է լինիլ. ու պիտի յարձակիլ չպաշարուելու համար: Իր զէնքերը իր գէմ:

Այս որոշումներով զինւած՝ իրիկան դուրս ելայ շրջելու. հաստատ համոզւած լինելով, որ աղջկան հանդիպելու էի ու չխաբւեցայ: Եղբօրը թեւը մտած կը պտտէր:

Երբ մօտեցանք՝ շիտակ դիմեցի օրիորդին և առանց սաստիկ կարմրելուս ուշք դարձնելու՝ պինդ սեղմեցի իր փափուկ ձեռքը, թէև ոչ լացընելու աստիճան:

Խեղճը զարմացած երեսս նայեցաւ, խնդաց ու խփոյն մեղի իրարու ներկայացուց:

Եղբայրը՝ պարոն Կարապետ 2...ով՝ նկարիչ էր:

—Նկարիչ, ա՛, որքան ուրախ եմ, բացականչեցի ես:

Այս բացականչութիւնս երեւի պարոնին շատ հաճելի եղաւ.

որովհետև բացարձակ համակրական շեշտով մը պատասխանեց.

—Երևի նկարչութիւնը դուք ալ շատ կը սիրէք:

Ա՛, անտարակուս, գեղարւեստներու սիրահարն եմ, թէև դժբաղդաբար բոլորէն ալ բոբիկ: Միայն ըսէք խնդրեմ, աւելի տեսարանով կ'ըզբաղւիք, թէ...

—Գիտէք, պարոն, ես իբրև արհեստաւոր նկարիչ չեմ. արդէն այդ արհեստաւորներէն չեմ ալ ախորժիր, որովհետև անոնք ստակի համար կ'աշխատեն, իսկ ստակը բանաստեղծութիւնը կ'ըսպաննէ: Ես պարզ նկարչութեան սիրող մըն եմ, որ միայն արւեստի սիրուն համար կը նկարեմ: Եւ այդ պատճառով է, որ ինքըզինք գովելու համար չեմ ընէր, նկարներս անհամեմատ առաւելութիւն մը ունեն:

—Սակայն ես ուզեցի իմանամ...

—Պետերբուրգ ձմեռան տեսարան մը նկարած եմ, որ ամբողջ մայրաքաղաքի զարմանքը շարժեց:

—Ուրեմն աւելի տեսարաններով կը զբաղւիք:

—Այո. Կովկասէն լեռնանկար մը ունիմ, որ կենազ Կ. իր հիւրասենեակի մէջն է կախած. այն կենազը, որ իմ մտերիմ բարեկամն է և միշտ սալոններու հերոսը: Բայց երբեմն ծովանկարներով ալ կը պարապիմ. Կասպից ծովէն էթիւտ մը ունէի, որ նոյն իսկ Այվազովսկին մաս խածաւ: Ամբողջ երկու օր իրարու հետ էինք, միևնոյն սենեակը, որ երբ Ռոստով էի: Գիտէք Այվազովսկին քանի մը խոշոր թերութիւններ ունի. ես արդէն իրեն ալ ըսի, և շատ ուրախ եղաւ. սակայն այդ նշմարող ոչ ոք չի կաց. անուն է՝ անգամ որ ելնէ, այլ ևս կ'երթայ:

—Եւ ո՞ր ուսած էք արդեօք,

—Եղած եմ Պետերբուրգ, Մասկա, Ադեսսա, քանի մը ամիս ալ նկարչութեան ծննդավայրը՝ Իտալիա: Այո, Ադեսսա եղած միջոցիս գնչուհիի մը գլուխը նկարեցի...

—Ուրեմն կենդանագրութեամբ ալ կըզբաղւիք:

—Ահ, և առանց գովելու կըսեմ, որ այդ ճիւղին մէջ շատ վարժ վրձին մը ունիմ. ինչ կըսէի. հա, Ադեսսա գնչուհիի մը գլուխը նկարեցի և այնպէս հրաշալի դուրս եկաւ, որ քնեակինեա Մ.-ը կատարելապէս պատկերին սիրահարւեցաւ. քնեակինեա Մ.-ը՝ անշուշտ լսած էք՝ Մասկաչի ամենանըշանաւոր տիկիններէն է.

ճիշդ երեք անգամ իր փառաւոր ամարանոցին մէջ tête-à-tête իր հիւրը լինելու պատիւը ունեցած եմ: Ինչ նշանաւոր կին է և ինչպէս զեղեցիկ: Մեղք որ Մասիւա երկար չի կրցայ մնալ:

— Ի սրտէ կը շնորհաւորեմ ձեր յաջողութիւնները. ըսի ես ծածուկ հեղնութեամբ մը: Եւ օրիորդին դառնալով աւելցուցի.

— Սակայն, օրիորդ, չէք խօսիր. երևի, այսօր ալ դուք փիլիսոփայութեան միտում մը ունիք:

— Ո՛չ, պատասխանեց ժպտալով՝ անակընկալ հարցէս ցնցած: Եղբօրս քաջագործութիւնները կը լսեմ, շարունակեց:

— Ինչպէս երէկ ես տիկիններու խօսակցութիւնը:

Ձգացի, որ համեմատութիւնս շատ համով փախաւ և աղջկան վարանումէն օգտւելով՝ շարունակեցի.

— Իսկ ինծի այնպէս թւեցաւ, թէ դուք ալ, ինչպէս ես երէկ, խօսելու նիւթ մը ձարելու կը դժւարանաք. իսկ նկարչութենէն երևի արդէն կշտացած էք:

Ուրեմն երէկ նիւթ չի ձարելնո՞ւ համար չէիք խօսէր:

— Կը կարծէի՝ այդ գուշակած պիտի լինէիք. երևակայեցէք իմ դրութիւնս. շատ սովորական չնչին բանի մը վրայ խօսել առաջին անգամ տեսակցած անձի մը հետ՝ պարզ է, որ տխմար բան է. իսկ եթէ քիչ մը լուրջ խնդիր յարուցանէի՝ դուք պիտի չախորժէիք:

— Այդ ձեզի ո՞վ ըսաւ:

— Որովհետեւ ամեն քիչ-թէ շատ լուրջ բան ձեզի համար փիլիսոփայութիւն է, ուրկէ կ'ահաբեկիք:

— Շատ աննախանձելի ու անիրաւ գաղափար մը կազմած էք վրաս. պատասխանեց խնդալով ու հովանոցին ժապաւէնին հետ խաղալով:

— Շիտակը փիլիսոփայութենէն ես ալ չեմ ախորժիր, մէջ նետուեցաւ պարոն Կարապետը: Բարեկամ, ատոնք բոլորն ալ իրականը թողած օղային տեսութիւններու ետեւէն վազող մարդիկ են, որոնց մէջ զեղեցիկ զգացումը չի կայ: Հաւատացէք, իմ ուրաշնկարս անոնց ամբողջ փիլիսոփայութեան հետ չեմ փոխիր:

— Ձեր ո՞ր ուրանկարը. հարցրի ես վերին աստիճանի միամիտ դէմքով մը:

Զարմանքով տեսալ, որ ծաղրս չըմբռնեց կամ գուցէ չըմբռնեւ ձեռնացուց ու պատասխանեց.

— Որ և է, որը որ կ'ուզէք:

Բայց քոյրը հասկեցաւ ու թեթեւ մը ժպտեցաւ:

— Իսկ զհիւք, օրինորդ, նկարչութեան մասին նոյն զաղաւիարը ունիք. հարցուցի ես խօսակցութեան այսպէս անյարմար տեղ կտրւելէն վախնալով:

Եւ սկսաւ խօսքը նորէն նկարչութեան շուրջը դառնալ: Ճշմարիտը չգիտեմ, պարոն Կարապետի ծիծաղելիութենէն, թէ իմ առաջին յաջողութենէս, թէ վերջապէս այսօրւան մէկ մասնաւոր տրամադրութիւնէս՝ չափազանց զւարճաբան էի դարձած. կը սրախօսէի ու կը խօսէի ոգևորւած:

Բաւական երկար միասին շրջագայելէ վերջը՝ երբ արդէն սկսած էր մթնել՝ իրարմէ բաժնւեցանք:

— Է՛, այսուհետեւ մեր տան դռները ձեզի համար միշտ բաց է. ըսաւ պարոն Կարապետը բացարձակապէս զոհ հետս ծանօթանալէն:

— Մնորհակալ եմ. կ'աշխատեմ՝ օգուեմ արտօնութիւնէս:

Ու պինդ-պինդ սեղմեցի երկուքի ձեռքն ալ:

Ամբողջ իրիկունը դեռ նոյն ուրախ տրամադրութեան տակն էի. տարօրինակ բան՝ ռուսերէն անմիտ հրգ մը կը ծամծմէի:

Երբ մտայ սենեակս ու նստեցայ մահճակալիս վրայ՝ ջիշեցի նախորդ զիշերը ու ժպտեցայ. որքան տարբերութիւն: Եւ ինքս ալ զարմացայ այս աստիճան զւարթ ու զւարճախօս լինելուն վրայ. բայց զոհ էի: Աղջիկը հիմա գիտէ, որ երբ ուզեմ կրնամ իր թեթեւ դերը խաղար և եթէ չեմ խաղար՝ այդ իմ բարի կամքէս է կախւած: Չէ, այսօր ինծմէ զոհ եմ. միանգամ ընդմիշտ վարկս ապահովւած է այդ աղջկան առջև:

Միայն կը զարմանամ. ինչո՞ւ այսչափ հոգ աղջիկան մը դէմ ինքզինքս բարձրացնելու. արդեօք սեռական հպարտութիւնն է այս:

Յաւնիս 16.

Երէկ ու այսօր Տուրգենևի «Նախընթաց իրիկունն» էր ձեռքս: Նոր վերջացուցի ու կը մտածեմ: Ե՞րբ մենք ալ այդ տեսակ երի-

տասարդութիւն մը պիտի ունենանք արդեօք. Ինսարովներ, նպատակով մը ոգևորած էակներ, որոնք համալսարաններէ նոր ուժերով դառնան իրենց հայրենիքը, ոչ թէ հանգիստ օրեր ու ոսկի դիզելու, այլ ամեն խոչնդոտ արհամարելով ժողովրդի մէջ մտնելու, հանրային նպատակի մը աջակցելու, եթէ ոչ նոյն իսկ զոհ երթալու համար. ուր է սկզբունքի համար ամեն բան զոհող անհատ մը ուր է: Իսկ Ելէնան. Ստուած իմ, Ելէնան. պիտի սենենանք այդ տեսակ աղջիկ մը, որ թողնէ կեանքի բոլոր դիւրութիւններն ու բարօրութիւնը երթալու համար իր սիրահարին ու իր սիրահարի գաղափարներուն ետեւէն մինչև օտարութեան մէջ, մինչև կէս-վայրենի լեռներուն մէջ, մինչև վառողի ծուխին մէջ...

Կարդացած գրքիս համեմատ ալ բանաստեղծական տեղ մը քաղած եմ կարդալու համար: Մեր տունէն ոչ այնքան հեռու՝ ձորին մէջ, գետի եզերքին, հսկայ ուռիի բունն է թիկնաթուս, նոյն ուռիի ոստերուն թաւուտը հովանոցա: Գետը կը գլորի առջևէս ժայռերու մէջէն խլացուցիչ ժխոր մը հանելով. և այդ սրտիս կորով աւող գետի կատաղի ծեծկուքը միանալով ընթերցանութեան թողած զգացումներուն՝ աւելի ևս կը դադուեն ու կը սրեն երևակացութիւնս:

Միջադէպին ալ, որ ոչ նւազ ցնցեց հոգիս: Խորը թաղած էի անբջանքիս մէջ, երբ գլորւող քարերու թփուտուք մը գլուխս կամաց մը ետ դարձուց: Զորի լանջէն երկու հոգի կ'իջնէին՝ ողայ ու աղջիկ մը՝ քով քովի, երկուքն ալ երիտասարդ, երկուքն ալ սիրուն. աղու կերպէն համալսարանական մը կարէլի էր գուշակել: Անոնց խօսւածքը ես չ'էի հասկնար. նախ ցած կը խօսէին, երկրորդ կարծեմ՝ վրացերէն. գետի աղմուկն ալ արգելք էր: Սակայն ինչ հարկ բառեր լսելու. արդէն զիտէի ինչ խօսելնին, գրեթէ կէտ առ կէտ: Պահ մը առաջ Ելէնան ու Ինսարով ինչ կը խօսէին գրքիս մէջ. ա, այդ խօսակցութիւնը երիտասարդ դպրոցականի մը ու սիրուն աղջկա մը մէջ. նոյն, նոյն միշտ, անփոփօխ բնալուծութեան Փօրմիւլներուն պէս: Անոնք խօսելով ու հանդարտ եկան անցան առջևէս անտարբեր նայւածք մը նետելով ինծի ու գրքիս. շրջազգեստի շրջիւն մը մօտէս սահեցաւ. և հազիւ տասը քայլ անդին աղջիկը իր ժանեակներու մէջ կորած դաստակը նետեց թոյլ մը աղուն մէջ-

քը: Աչքերուս դէմ, զրէ թէ իրարու փաթթած, խիքերու խշր-
տուքի մէջէն, ծառերու շրշուկի տակէն, գետի հեգնող քրքիջի քո-
վէն կ'երթան յամրաքայլ իրենք ալ շրշնչելով, իրենք ալ քըրքջա-
լով... Ու սկսայ նախանձել. տարօրինակ, չար նախանձ մը, ինչո՞ւ
այդ տղան պիտի սիրէր. մինչ ես սրտիս բոլոր պատրաստականու-
թեան հակառակ, հոգիիս բովանդակ զեղման հակառակ, սիրելու
անհուն պահանջիս հակառակ՝ միշտ նոյն անզոյգ անապատի արմա-
ւինին էի. չ'էի կրնար գտներ մէկը, չ'էի հանդիպեր մէկուն, որու
սրտին մէջ թափէի սիրտս ճնշող յուզումներուս յորդումը, որու
նայածքին մէջ կարդայի անըրջած ապագայիս ու յոյսերուս իրա-
կանացման պատգամը, որու շրթունքներուն համբոյրը կեանքիս համ-
տար, էութեանս բոյր, որ իդէական մտապատկերներուս գեղեցիկ
ներկայացուցիչը լինէր, որ... է:

Նետեցի գիրքս, ցատկեցի ոտքի, թափ տւի ձեռքս ու բռնեցքս
սեղմած սկսայ արագ-արագ երթելով ծառերուն տակ:

Յունիսի 19.

Ամէն իրիկուն իրարու հետ եմք. ես ու Զ.-երը՝ քոյր ու եղ-
բայր:

Աղւոր, շատ աղւոր իրիկուններ:

Արեւի ձորի մէկ շրթունքէն կ'անհետի, մինչ միւսէն լուսնի
կիսադէմը դուրս կը սողայ՝ տմոյն լոյս մը թափելով անսասակին
ու արքունի խճուղիին վրայ:

Լիաթոք ներշնչելով գիշերային անուշ թարմութիւնը՝ կը խօ-
սինք, թոյլ ու չ'կապկուած խօսակցութիւն մը, որ արդէն սկսաւ
ինծի ձանձրացնել: Մանաւանդ որ բաբելոնեան լեզու մը կը գործա-
ծենք. ոչ անոնք շնորհքով հայերէն խօսիլ կրնան, ոչ ես շնորհքով
ռուսերէն:

Պ. Կարապետը կը պատմէ յաճախ իր ճամբորդութիւններէն,
եւրօպական կեանքէն. սօվորսբար անեկդոսներ:

Ես ընդհանրապէս աւելի կրաւորական զեր ունիմ խօսակցու-
թեան մէջ. երբեմն միայն ջերմ կերպով մէջ կը նետուեմ. և այդ
պարագային անպատճառ վէճ կ'յառաջանայ. յիմար, անմիտ վէճ մը,
որ ամէն անգամ զղջալ կուտայ պատճառ լինելուս:

Օրիորդը կը լսէ, կը խնդայ, կը խօսի. ամէն դէպք, ամէն իր անօր համար նիւթ է, միշտ պատրաստ խօսք մը կայ բերնին: Վայր-կեաններ ունի միայն, երբ յանկարծ լուակեաց կը դառնայ, դէմքին՝ զայրոյթի ժպիտ մը կը փախչի, և աչքերը անիմաստ ականարկով մը մեր ու մեզի շրջապատող առարկաներու վրայէն կը սահին. երեւի այս ալ աղջկային է:

Թէև միշտ իր տարօրինակ խօսւածքը, իր անհանգիստ, անսովոր շարժումները վրաս տպաւորութիւն մը կընեն, անորոշ, տարտամ տպաւորութիւն մը, բայց արդէն կ'զգամ, որ պատուած է, խորհրդաւոր քողը: Սիրուն կորութիւններով, հրապուրիչ փափկութեամբ շարժուն կերտածմէն է այդ աղջիկը. ուր սիրտն ու միտքը հալած են խել մը աշխարհիկ շաղկապիներ, մանրիկ յուզումներ ու չնչին հոգեր ձուլելու համար:

Ես հետզհետէ կըմբռնեմ, որ իրմէն ալ, եղբօրմէն ալ զգալի կերպով հոգեպէս բարձր եմ. և այդ գիտակցութիւնը վարմունքիս ազատութիւն մը կուտայ. կտրծես իմ շրջանակիս մէջ կը մտնիմ. աղջկան ճնշիչ ազդեցութիւնը անցած է արդէն բոլորովին. ես աւելի ու աւելի վստահութիւն կ'ստանեմ, ձեւերս անփութութիւն մը կը հագնին, և գիշերօթիկի ձախիկութիւնը կը թափի վրայէս: Հիմա ինծի համար հաւասարապէս ծիծաղելի է օրիորդի վարմունքէն անցնող աստիճան վիրաւորելս, այլ և անօր դէմ պատրաստած շէնք-շնորհք պատերազմական յատակադիծս:

Այսօր ամբողջ օրը Տուրկենեւի թարգմանութեան էի տըլած ինքզինքս. գործս յաջող կ'երթայ. միայն ինծի սոսկալի անհանդատութիւն կը պատճառէ պ. Մկրտիչի անվերջ թըքթըքոցը. պարտէզը աթոռ կը շինէ: Արդէն անոր թըքթըքը երբէք չի վերջանար. մէկ՝ քովի սենեակն է, մէկ՝ պարտէզը, մէկ՝ խոհանոցը. միշտ իր դժոխային մրճովը ղինւած: Բայց ի՛նչ մեղադրեմ խեղճը. մարդ կարող է մինչև իրիկուն պարապ նստի. քառասուն տարու ամուրի մը պարապ մինչև իրիկուն. դեռ ան շատ աղէկ վարժված է. ակնթարթ մը ինծի իր տեղը դնելու կը սոսկամ: Ասուած իմ, ի՛նչ կեանքի դադարկութիւն, ի՛նչ աննպատակ գոյութիւն:

Գիշերը անքունութենէ չարչարելէ վերջը՝ առտուն կանուխ ելիր ու սաղմոս քաղէ. ետքը քանի մը ումպ թէյ խմէ շարունակ

գիշերւան մոծակներէն զանգատւելով. ապա թափառէ մէկ սենեակէն միւսը դուրս ելած ջամ մը, խուխտած սունի մը փնդռելով, մինչև որ զան ու ճաշի հրաւիրեն, կուշտ ու կուռ ուտելէդ վերջը՝ զնա սենեակդ ու քնացիր և արթնցիր իրիկունը ուշ ատեն ինքդ ալ չգիտնալով ինչ ընելու համար: Ո՛հ, և այս անվերջ, անդադար. առանց փոփոխութեան. այս տարւընէ զալ տարւանը կրնաս երևականել: Անւերջ, ճիշտ պարզ պարբերական կոտորակի մը պէս, որ օր մըն ալ կը հասնի, երբնոյն թիւը գրելէ ձանձրացած՝ ալ բազմակէտ մը կը դնես կեանքի մեծ բազմակէտը... ու վերջացաւ:

Եւ ասոր կըսեն ապրել. ինչ ոչնչութիւն կեանք առանց գործելու, առանց մաքառման, առանց բորբոքման, առանց կրքերու, առանց անհատնում ծրագիրներու. է, մահը շատ աւելի խորհրդաւոր ու բանաստեղծական չէ:

Յունիս 24.

Երկու օր է Վարդուհին չեմ տեսած: Խեղճը խարբուի է եղած ու գուրս չենէր:

Այս իրիկունն պ. Կարապետին հանդիպեցայ, խօսակցութիւնը չէր կապէր: Քիչ մը պատելէ վերջը առաջարկեց միասին թէյ խմենք ու սկսաւ յանդիմանել, թէ ինչու մինչև հիմա դեռ տուներնին չէի գացած: Ես ալ նոյնը իրեն ըսի. քրոջ հիւանդութիւնը իրեն զէնք ըրաւ, ու ես զինաթափ գտնւեցայ:

Երբ պատշգամբն սրահը մտանք՝ մայր ու աղջիկ վեր ցատկեցին թէյի սեղանէն:

— Օ՛, այս ինչ հրաշք, ըսաւ օրիորդը ժպտալով:

— Հրամեցէք, հրամեցէք. կը կրկնէր մայրը:

Նստեցանք: Տիկինը ընտանեկան անհրաժեշտ հարցերու շրջանը լմընցուց: Թեթեւ ու ուստուստուն խօսակցութիւն մը սկսաւ:

Օրիորդը ունի չ՛ունէր. քիչ մը աւելի զերցած երեցաւ աչքիս: Ինքնատի դէմը նստած բաժակները կը մաքրէր: Իր գիրգ ու մինչև արմուկը հայեաղքիս դէմ անպաշտպան փղոսկրէ դաստակները անդադար կը շարժէին ինքնատիին ու բաժակներուն շուրջը: Ես քանի մը զողունի ականարկներ սպրդեցուցի այդ քնքոջ ու ողորկ թւերուն վրայէն ու պիտի խառովանեմ՝ չափազանց սիրուն դուստր:

Դուրսը սիրուն լուսին գիշեր մը:

Այն աստիճան սիրուն, որ չգիմացանք ու թէյը վերջացնելուս պէս դուրս նետւեցանք պատշգամ: Մայրը աղջիկը արգելել ուզեց հարբուխէն վախնալով. սակայն օրիորդը բարակ շալ մը գլխուն նետելով մեզի ընկերացաւ:

Աթոռներուն մէջ ընկղմած՝ երկինք կը դիտէինք: Ի՛նչ խաղաղ գիշեր. տերև մը անդամ չէր զոզվողար. ընկնող ասող մը անգամ չի կար, միայն գետն էր, որ ձորէն իր հին երգը կը կրկնէր անտարբեր. լոյս էր՝ ցերեկւան պէս. միայն լուսնի արծաթէ լոյսը, որ ամեն բան աւելի արձանի կը նմանցնէր:

— Տեսէք, տեսէք այդ ամպերը. ի՛նչ սիրուն են. բացականչեց պ. Կարապետը ոգևորւած. ճերմակի ու մութ-կապույտի ի՛նչ հիանալի խառնուրդ. հասցաւ այն բարձր-անագի գոցնը ձուլւած գորշին հետ...

Ու կը շարունակէր իր նկարչական դիտողութիւնները գոցներու բաղադրութիւններուն, ծառերու շուքին, շուքերու թանձրութեան, կիսասուերներու նրբութեան վրայ: Կը խօսէր միայն իրեն համար: Մենք լուռ նստած էինք ու հռուռ կը դիտէինք:

Ան վերջացուց. երկար լռութիւն մը յաջորդեց, որ սկսաւ ճնշիչ դռնուսլ. խօսք կը փնտռէի:

— Բայց ի՛նչ հմայիչ գիշեր է, պ. Երւանդ, ըսաւ յանկարծ օրիորդը ուռսերէն:

— Այո՛, հմայիչ գիշեր է, կրկնեցի ես հայերէն ու դիտմամբ շեշտեցի:

Օրիորդը զարմացած երևսս նայեցաւ:

— Իրան, օրիորդ. ինչո՞ւ հայերէն չէք խօսիր, քանի որ ամենքըս ալ հայ ենք:

— Որովհետեւ աղէկ չգիտեմ. վարժւած չեմ. և վերջապէս ի՛նչ նշանակութիւն ունի. հայերէն կամ օտար լեզուով խօսելէն ի՛նչ կեղնէ:

— Բայց ձեր մայրենի լեզուն:

— Մայրենի լեզուն. մայրս ինձի հետ միշտ ուռսերէն է խօսած. եթէ չէք հաւտար՝ կանչե՛՛՛ իրեն հարցուցէք. պառասխանեց աղջիկը բարձրաձայն ծիծաղելով, ու կէս երգող ձայնով մը «մամա» պոռաց:

Ես վայրկեան մը վարանեցայ: Իմ տեսական հայեացքիս խիստ գործնական պատասխան մը դէմ առեր էր:

—Սիրելիս, այդ ճաշակի խնդիր է, մէջ նետուեցաւ պ. Կարապետը, որ լեզուն որ անուշ, գեղեցիկ ու գունագեղ է՝ այն ալ կը գործածեմ. աղոր վրայ ինչ խօսել արժէ:

—Ուրեմն հայերէնը տգեղ է՝ ըսել կ'ուզէք:

—Շիտակը խօսելով, շատ գեղեցիկ չեմ գտներ:

—Սակայն, բարեկամ, կարծեմ ձեր նկարչական նրբաճաշակութիւնը հոս ձեզի օգնելու պիտի չի յաջողի: Նախ՝ որ այս կամ այն լեզուով խօսելը բնաւ ճաշակէ կախած խնդիր չէ. ձեր քոյրը գուցէ աւելի ճիշտ պատասխանը տաւ: Երկրորդ ալ՝ պահ մը ձեր ըսածը ընդունելով՝ սերկէ հասկցաք հայերէնի տգեղ լինելը, քանի որ ոչ մեր լեզուն, ոչ ալ մեր գրականութիւնը կը ճանչնաք:

—Է՛, ինչ կայ որ՝ ինչ ճանչնամ. ըսէք տեսնեմ որն է հայերէն բանաստեղծութիւնը, գրականութիւնը, գեղարուեստը. ինչ կայ:

—Հետաքրքիրի համար շատ բան. պատասխանեցի ես՝ զգալով որ սուտ կը խօսեմ: Եւ իսկոյն կարծես մեղքս քաւելու համար աւելցուցի.

—Բայց եթէ նոյն իսկ բան մը չ'ունենք՝ յանցանքը ոչ թէ ձեր «տգեղ» անւանած լեզւինն է, այլ ձերը, պարոն Կարապետ:

—Ե՛ս:

—Այո, ինչո՞ւ գարմացաք, յանցանքը ձերն է. ձերն է ու իմը. մեր երիտասարդութեանը. մեր մէջ դեռ չի կայ ձեռներէցութիւն, նախանձ ու ինքնուրոյնութիւն ըսած բաները: Մենք փոխանակ մեր կեանքը ուսումնասիրելու, մեր ուղեղը աշխատեցնելու, մեր բնական ունանկութիւններուն հոսանք տալու՝ կը բաւականանք սերիշներու ստեղծածովը սքանչանալով: Այո, յանցանքը մերն է, որ դեռ չ'ունենք այնքան ազնիւ հպարտութիւն, այնքան նուրբ պարտաճանաչութիւն մեր սեփական ուժերը գործադրելու, մեր յատուկ ստեղծագործութիւնները ունենալու, մեր կեանքի խճողումը ու մեր մտքի գալարումները վերլուծելու, մեր սրտի յորդումը ու մեր երեւակայութիւն սլածքները արտայայտելու: Երբ տեղը գայ ինքըզինքիս ու մեր կեանքը ծաղրել զիտենք. բայց ատկէ անդին. ոչ ինչ:

Լռեցի ու դառնացած սկսայ լուսինը դիտել:

Երբ աչքերս վար առի օրիորդի ակնարկին հանդիպեցայ, որ շալի թեթև ծալքերու մէջէն դէմքիս էր յառած:

— Շիտակը աղէկ չ'ըմբռնեցի՝ ինչ ըսել կ'ուզէք. ըսաւ պարոն Կարապետը վայրկեան մը լռութենէ վերջ: Բայց այդ նոյն է. ինդիրը ինծի չի վերաբերիր. ես նկարիչ մարդ. շիտակը ոչ ժամանակ ունիմ, ոչ ալ տրամադրութիւն այդ տեսակ բաներու վրայ խորհելու: Միայն այսքանը ինծի պարզ է, որ մենք հայերս հաստ, կոշտ ժողովուրդ ենք. ճաշակ ըսած բանը մեր մէջը չի կայ. նուրբի, գեղեցկի ընդունակութիւնը չունենք. իսկ երեւակայութիւն. բնաւ:

— Բարեկամ, ասոնք պարապ խօսքեր են, քանի որ ոչ մեր ժողովուրդը կը ճանչնաք, ոչ մեր կեանքը: Եւ ճշմարիտ կը զարմանամ. ինչպէս առանց խղճահարեւելու անիրաւաբար կը պախարակէք ամբողջ ժողովրդի մը ընդունակութիւնները. ժողովուրդի մը՝ որ ձեր մայրն է, և որու երեսն ալ չէք տեսած:

— Ինչո՞ւ պիտի խղճահարիմ, սիրելիս. մարդ պէտք է ազատ մտածէ. պէտք է լացն լինի մեր մտածման հորիզոնը. նեղ, անձուկ, միջնադարեան գաղափարներու ժամանակը անցած է. ալս դարը քննադատութեան դար է. Ալթէններու, Զուլաններու ոգին է մեր դարը դարձնողը:

Ես ասուշ-ասուշ երեսը կը նայէի:

— Ազատ, լացն մտածողութիւն, համարձակ կարծիք. կրկնեց ինքնաբաւական ու լռեց:

Չպատասխանեցի. ինչ ըսէի:

Ներս մտաւ տիկինը ու խօսակցութիւնը բոլորովին փոխեց: Ես անհանգիստ էի:

Քիչ մը վերջը ծանր քայլերով տուն կը դառնայի լուսնի լոյսի մէջ թաթլւած խոտերու վրայէն: Վէճը վրաս ազդած էր ու շատ գէշ տպաւորութիւն թողուց: Անգամ մը ուրախ եղայ իրենց անփութութիւնը երեսնուն զարկած լինելու համար. մէկ ալ մեղադրեցի ինքզինքս. միթէ վարմունքս յիմարութիւն չէր. ինչ օգուտ. բան մը, որ անոնք ինծի հասկնալ չեն կրնար. մենք տարբեր կեանքով ենք մեծցեր: Զուր տեղը վրաս խնդացնելու առիթը տւի անոնց: Հիմա, ո՞վ գիտէ, ինչ նեղ գաղափարներու տէր կ'անւանեն ինծի, ինչ սեղմ հասկացողութեան մարդ:

Ե՛հ, մտածելը չ'արժեր:

Յունիս 25.

Իրիկան անուշ օդէն օգտւելով՝ նոր էի նստեր կարդալու, երբ Հոռոբսին եկաւ յայտնեց, թէ օրիորդ Վարդուհին եկեր ինծի կը կանչէ:

Յնցւեցայ ու զարմացայ. ի՞նչ կ'ուզէր և միւսնոյն ատեն ալիւմայ ուրախութիւն մը թափանցեց մէջս:

Օրիորդը իր պզտիկ քրոջը հետ վարը կեցած՝ կը խօսէր մեր տիկնոջ հետ, որ պատշգամէն անդադար կը կրկնէր, որ գոնէ քանի մը վայրկեան վեր ելնէ:

Աղջիկը հազիւ բարեւս տռաւ, որ ըսաւ:

—Արդեօք ժաման մը չափ կրճք ինծի ընկերանալ. պտոյտ էր ընենք մեծ ճանապարհի վրայ. ձեզի հետ խօսելիք ունիմ:

—Ամենայն սիրով, այս վայրկեանիս. ըսի ես ու սենեակս նետւեցայ:

«Ինծի ըսելիք ունի» կը փսփսայի ինքնիրենս՝ զլիարկս դնելով ու ձեռնափայտս փնտռելով:

Իջայ, օրիորդի ձեռքը թոթւեցի. տիկնոջ ցտեսութիւն ըսինք. ու ճամբայ ելանք:

Արքունի ուղին էր, որու վրայէն կը քալէինք. երկու կողմը ձորի կողերն էին թզուկ ծառերու կրկնօգովը իրենց ուսերու մերկութիւնը փաթթած. վարն ալ միշտ նոյն չարածճի գետակը:

Մենք լուռ իրար քովէ կը քալէինք. տարօրինակ յուզում մը կար մէջս. սաստիկ հետաքրքիր էի իր լսելիքին. իր վարմունքը արտասովոր, յանդուգն ու անսպասելի էր: Ես միշտ լուռ իր խօսելուն կ'ըստասէի: Իսկ աղջիկը յաճախ երեսս կը նայէր ու կը ժրպտէր, սակայն առանց ոչինչ ըսելու:

Անխօս հասանք մինչև այն պզտիկ կամրջակը, որ խճուղին մեր ափէն ձորի միւս ափը կ'անցնէ:

Անցանք կամրջակը. գետն ալ ձախէն աջ անցաւ:

—Կատեան, շրջանակդ չդարձնես, ըսաւ քրոջը ուսին զարնելով: Երբ Կատեան շրջանակի ետեւէն վազելով հարթ ճանապարհին վրայ բաւական հեռացաւ՝ օրիորդը առանց այլևայլութեան դարձաւ ինծի:

— Պարոն Վէեան, կ'ուզէի հայերէն սորվեմ. ինծի ի՞նչ խորհուրդ կուտաք:

Քարի պէս անշարժ կանգ առի:

Աղջիկը պահ մը ժպտալով ինծի նայեցաւ ու աւելցուց.

— Ինչո՞ւ կեցաք:

— Բայց...

— Ի՞նչ բայց. առանց բայցի. խնդրեմ հարցէս խոյս չի տաք:

— Ո՛հ. միայն որոշ չեմ հասկնար՝ ինչ ըսել կ'ուզէք:

— Զարմանք, պատասխանեց միշտ ժպտալով. կ'ուզեմ հայերէն սորվեմ. ի՞նչ միջոցներ կրնաք ինծի ցոյց տար:

— Ի՞նչ ըսեմ ձեզի. պէտք է կարգաք ու կարծեմ գէթ սկիզբները օգնականի ալ պէտք ունիք:

— Այդ բոլորը ես ինքս ալ գիտեմ. ուրիշ:

— Ուրիշ...

Աղջիկը կանգ առաւ ու հովանոցին կոթովը գետինը եռանկիւնի մը գծելով՝ աւելցուց.

— Եթէ ձեզմէ խնդրեմ, որ դուք լինիք այդ օգնականը՝ կը համաձայնիք:

— Ե՞ս, օրիորդ:

— Այո՛, դո՛ւք. պատասխանեցէք, կրկնեց առանց գլուխը բարձրացնելու:

Ես շւարած էի, ուրախ էի, յուզւած էի:

— Ծրիճրդ, ինծի մեծ պատիւ կ'ընէք, միայն մի մոռնաք, որ...

— Ո՛հ, ո՛հ. առանց ձեականութիւններու, կամ այո՛, կամ ո՛հ. ըսաւ արագ՝ աչքերը աչքերուս դամեւով:

— Պատրաստ եմ, ու ամենայն սիրով:

— Շնորհակալ եմ. տէ՛ք ձեռքերնիդ:

Ու կրկին պինդ մը սեղմեց ձեռքս, ինչպէս մեր առաջին հանգիստան ատեն:

Ես ալ փոխադարձաբար:

Սկսանք քալել վերստին:

— Արդեօք կարելի՞ է հարցնել, օրիճրդ, որ ինչպէս այս յանկարծական որոշման հասանք:

—Այս որոշումը, այնպէս, սիրտս այսպէս ուզեց. բայց ձեզի
մի րսաւ, թէ այդ յանկարծական վճիռ է:

—Կը կարծեմ. քանի որ...

—Պարոն, գիտէք, որ այս ամբողջ գիշերը ես այդ խնդրոյն էի
զբաղւած. խնդրեմ, այնպէս շուտով ուրիշները մի միջադէպ:

Ժպիտը շրթունքներէն սրբւած էր. ու տեսակմը ջղալին յու-
զումով շարունակեց:

—Եւ եթէ այդ յանկարծական որոշում լինէր՝ միթէ կը կար-
ծէք, որ գայի ձեզմէ խնդրէի:

—Ներեցէք, օրիորդ. ըսի ես կամաց՝ զարմանքէս ապշած:

Այս առաջին անգամն էր, որ այդ աստիճան լրջութիւն կը
տէսնէի իր ծիծաղկոտ դէմքին վրայ. իր ձայնը երբեք այդ աստի-
ճան կամք արտայայտած չ'ունէր. ընդհանրապէս այսօր բոլորովին
ուրիշ տպաւորութիւն մը կ'ընէր վրաս Վարդուհին. աւելի հասուն-
ցած էր կարծես. աւելի ջղուտ ու դիւրագրգիռ:

Իր տպաւորութիւնը մէկէն սկսաւ աչքիս առջևը բարձրանալ:

Մենք լսած էինք. ու նորէն քով քովի կ'երթայինք:

Աղջիկը անհանգիստ էր ու կը մըտածէր:

Ես աչքիս պոչովը կը դիտէի ճերմակ ու նուրբ կիսադէմը, իր
փղոսկրէ վզին մէկ մասին հետ, կէս-բաց շրթունքներէն արագ-արագ
կը շնջեր. երկայն, բացխրփիկ թերթերունքները շուտ-շուտ կ'ընդ-
հառէին զուսն ու երեսը փաթթող կապոյտ քողէն. մազի փունջ
մը խուսափելով կեռիկներէն եկեր ճակարին անկիւնը խղունջ մը
գալարած էր. հապա իր անցումը. քալելէն ներքին զբաղումէն ու օդի
ազդեցութիւնէն անուշ կարմրութիւն մը առած էր, որ մարմնի ձիւ-
նաթոյր Քօնի վրայէն, այն ալ կապոյտ քողին տակ, այն ալ իրիկ-
նամուտի նարնջագոյն ճառագայթներու մէջ թաթխւած՝ գոյներու
աչք կաշկանդող խաղ մը կ'սնուցանէր: Վարդուհին այդ վայրկեա-
նին անբացատրելի գեղեցիկ էր. ես այդ զգացի ու սրտի ճմլում մը
ունեցայ:

—Պարոն շարունակեց յանկարծ. ներեցէք, ես քիչ մը շուտիկ
եմ. ըսէք խնդրեմ՝ ինչ գիրք գտնեմ ու երբ սկսենք. կը տէսնէք
որքան շուտ սկսայ ձեզի ձանձրացնել. քանի դեռ ժամանակ է ե-
կէք դուք խօսքերնիդ ես առէք. վերջը ինծի չի մեղադրէք:

Ու աչկի տակովը ժպտուն ինծի կը նայէր:

Շիրտակը սիրուն վարպետութիւն է. պատասխանեցի ես նմանապէս ժպտալով. ինծի քաշել թակարդը ձգել, վերջնալ փախչելու իրաւունք տալ: Գալով միւս երկու հարցերուն՝ զրքի մասին հոգ մի ընէք. ես քովս քանի մը կտոր ունիմ՝ բան մը կ'նորեմ. իսկ սկսելը վաղընէ շուտը չիկայ:

— Շնորհակալութիւնը պզտիկ բան մը լինելուն չեմ ըսեր:

— Կամ շատ խոշոր լինելուն:

— Կատեան, պուռաց քրոջը:

Պզտիկը հասաւ մեղի. ու մենք ետ դարձանք:

Այս բոլոր անցած-դարցածը դեռ աղեկ մը ինձի չ'եմ կրնար բացաղրեր. ինչպէս արագ ու անակնկալ եղաւ. ու կ'երևակայեր, որ այդ աղջկան այս չափ մօտենալու էի, այն ալ այսպէս շուտ. և ինչ տարբերութիւն երեկւան ու այսօրւան ձգած տպաւորութեան մէջ. և երբ կ'զգամ, որ այդ տարբերութեան պատճառը իմ երեկւան ճառս էր: Մինակ այն գաղափարը, թէ իմ խօսքերս այդ սիրուն գլուխը ամբողջ դիշեր մը չարչրեր է՝ ինծի հաճոյք կ'ազդէ, երևի՝ ուժիս գիտակցութեան հաճոյքն է այդ. անշուշտ, ուրիշ ինչ կրնայ լիներ: Բայց զարմանք. ինչպէս ինձի հետ զբաղւելու գաղափարը յղացած է. իրեն շատ հաճելի եղած լինելու եմ: Ինչպէս ալ սիրուն է անպիտանը:

(Շարունակելի)

ՎԵՆԵՏԿԵԱՆԻ ՀԱՅԻԱ (ԱՍԵՂՆԱԳՈՐԾ) ¹⁾

(Պատուհածք Ա. ՍԻԶՈՎԱՅԻ)

Թարգմ. ՄԻՔԱՅԷԼ ՏԵՐ-ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅԻ

Հարուստ Վենետիկը, Ադրիատիկի աչք պերճ թագուհին, կամաց-կամաց քուն էր մոնում: Որքան որ ասողերը երկնքում աւելի էին պաշտօն փայլում, նոցնքան և ճրագները պալատներում ու տներում հեռզհեռէ հանգչում էին և հանգիստ մռայլ գիշերը ծածկում էր ողջ քաղաքը թանձր մառախուղով:

Վենետիկից քիչ հեռու, ոչ արհեստական ջրանցքների ափին, այլ բաց ծովի մօտ, որպէս մի մութ բիծ, ձգւած էր մի ձըկնորսական գիւղ: Այստեղ, անսահման ջրային տարածութեան ափին, չնայած խորը գիշերին դարձեալ կեանք էր նկատուում: Ափին սիւռած են ուռկաններ չորանալու համար. բազմաթիւ մակոյկներ, որպէս թէ փայփայլած ծովից, հանդիստ օրօրւում են խարիսխների կամ հաստ պարանների վրա: Ձկնորսների մութ գծագրութիւններն են հէնց նկատուում—կամ նայելու, թէ արդեօք ձուկ չէ ընկել դրած գործիքներում և կամ ուղղելու ու ժողովելու ուռկանները: Հէնց այն է մակոյկներն են օրօրւում, և մարդիկ, օգտւելով ձկների խաղաղ քնից, անգթաբար որսում են նրանց կառթերով: Ձկնորսները լաւ գիտեն, որ հարկաւոր է օգտւել ծովի խաղաղութիւնից, որ նա անյուսալի է և խաբուսիկ. փորձած ալեւորները իզուր չեն օրօրում իրենց գլուխները և փոթորիկ գուշակում:

¹⁾ Ներկայ դարում լրանում է Վենետիկան հաշիալի գիւտի 400-ամեակը:

Դեռ արեւելքում հազիւ էր նկատուում վարդապոյն շերտը, երբ ամբողջ գիւղն աղմուկի ու շփոթի մէջ էր: Կանանց ամբողջ դասը դուրս թափւեցաւ խրճիթներից և ամեն տեղ նկատելի են մնաս բարեւի շտապողական տեսարաններ, լսում են հառաչանքներ, լաց ու համբոյրներ: Այսօր երիտասարդութիւնը գնում է որսի, հարուստ աւարի. պատրաստուում է մի մեծ գործի ձեռնարկելու— հայրենիքից հեռու, կապոյտ, անսահման ծովի մէջ, իրեն կեանքը վտանգի ենթարկելով, բուստ պէտք է ձեռք բերի: Շատերը կը վերադառնան արդեօք և երբ: Այս հարցն է ծագում իւրաքանչիւրի մէջ և դուրս կանչում խոր հառաչանք:

Բոլորն էլ ակամայ կերպով իրենց ուշադրութիւնը կենդրոնացնում են միմեանց գրկած Զովանիի և Բէատրիչէի վրա: Նոքա վաղուց է, որ սիրում են միմեանց և առաջին անգամը՝ բաժանուում միմեանցից: Աղջիկը լալով և իւր փեսացուին համբուրելով, նորա պարանոցովն է փաթաթում իւր գործած նուրբ ցանցը բուստեր որսալու համար:

Ձգացած հարեանները, կանգնած սիրահար զոյգի մօտ, մխիթարում են հարսնացուին, բոլորն էլ շատ են գովում նրան գործելում ցոյց տւած իւր յաջողակութեան համար:

Այդ միջոցին արեգակն արդէն ծովի յետւեից ցոյց էր տալիս իւր վառ սկաւառակի մի մասը. ուշանալու ժամանակ չէ. պէտք է շտապել: Զինորսները տեղաւորւեցին իրենց մակոյկներում. արձակւած և խարխիսները ժողոված, նոքա դանդաղ կերպով հեռանում են ամից. բոլորն էլ շարժւում են ճանապարհ ընկնելու— ժամանակ է: Զովանին մի անգամ ևս համբուրում է Բէատրիչէին, ճարպիկ կերպով թռչում է մակոյկի մէջ և նրա տւած ընծան սեխմելով իւր կրծքին, հեռանում է:

Շուտով բոլոր ուղեկիցները վերադարձան իրենց տները և իրենց սովորական պարապմունքն սկսեցին: Բէատրիչէն դեռ երկար կանգնած էր ամիին և նրան թւում էր թէ դեռ ինքը տեսնում է Զովանիին, որ քնքշաբար շարժւում է դէպի ինքը այն ցանցը, որն այնչափ դժարութեամբ և սիրով գործել է ինքը նրա համար...

Յաճախ և երկար նստում է Բէատրիչէն ծովի ափին և միշտ նայում է դէպի այն կողմը, որտեղից պէտք է վերադառնար Ջովանին իւր մօտ։ Շատ ժամանակ էր անցել այն օրից, երբ ինքը բաժանւեցաւ նրանից։ Ո՛րքան շատ ցանցեր էր գործել և ճրպիսի կատարելութեան հասաւ այդ արհեստի մէջ։ Ոչ ոք չուէր նորա նման—սարդի ոստայնի պէս նուրբ և միւկնոյն ժամանակ խիտ ու ամուր—ցանցեր։

Նստում է յաճախ իւր գործին և երգում։ Երբ որ ծովը խաղաղ է, գեղեցկուհին իւր սիրելիին ողջոյն ու սէր է ուղարկում, մեղմ, քնքոյշ ձայները լսում են կամացուկ և ծովը լսում է, բայց խկապէս լսում է նոցա. հազիւ հազ լսող ծփանքները համբուրւում են ափերի հետ։ Եւ Բէատրիչէին թւում են ղոքա ինչ որ համբոյրներ, որոնք իրեն է ուղարկում հեռւից իւր սիրելին։ Բայց ահա բարձրանում է մի խիստ փոթորիկ, լսում են հառաչանքներ, ոռնոցներ.— և աղջիկը զոզոզում է այդ աղմուկից և նրա երգը կամաց-կամաց բարձրանում է, նա կամենում է լռեցնել հպարտ ծովին և իւր զիլ ձայնով համարձակութիւն ներշնչել այն մարդուն, որին այդքան անհրաժեշտ է նա փոթորկի միջոցին...

Առաջինը Բէատրիչէն նկատեց վերադարձող մականկները... Ամբողջ գիւղը կրկին ափը ժողովեցաւ։ Ի՛նչ ուրախութեամբ տրոփում էին սրտերը, երբ կարելի եղաւ որոշել, թէ յիրաւի մականկները ուղևորեցին դէպի իրենց ափը։ Բայց և ինչպիսի յուզումն տիրեց բոլորին, երբ տեսան թէ թւով որքան քիչ ձկնորսներ էին վերադառնում։ Բէատրիչէն լարած կերպով նայում էր և սարսափելով վախում թոյլ տալ իրեն մտածելու անգամ այն, թէ նրանց մէջ չկայ իւր փեսացուն։ Նա գիտէր, որ եթէ Ջովանին լինէր մականկում, անպատճառ հեռւից իւր ողջոյնը կուղարկէր ցանցի մի շարժումով։ Որքան աւելի որոշ են երևում մականկներում նստածները, նոյնքան աւելի է գունաթափւում աղջիկը։ Այլ ևս կասկած չկայ... Ձկնորսները բոլորն էլ ափ իջան, լսեցին ուրախ ձայներ, սկսեցին գրկախառնութիւններ ու համբոյրներ, իսկ Բէատրիչէի կրծքից դուրս էին թռչում լաց ու յուսահատական աղաղակներ։ Մի ձկնորս շտապեց մօտենալ անբաղդ աղջկան։ Մնացեալները լռեցին և խմբեցին նորա շուրջը։

—Բէատրիչէ,—ասաց նա և սկսեց ինչ որ բան փնտրել իւր գրադաններում,—Բէատրիչէ, ահա քեզ Զովանիից,—և նա տւեց Բէատրիչէին խնամքով փաթաթած մի բուստ:

Աղջիկը լուռ կերպով նայում էր ձկնորսին, վախենալով լսել սարսափելի լուրը:

—Զովանին կենդանի է,—շարունակեց ձկնորսը,—միայն թէ աւելի է հեռացել, զնաց բուստեր որսալու ուղղահայեաց ժայռերի մէջ, և յանձնարարեց քեզ տալու ահա այս հազւագիւտ իրը, որ ընկել էր քո ցանցի մէջ:

Եւ ահագին բուստը նուրբ և գալարուն շառաւիղներով աղջկայ ձեռքին էր: Նա զգուշութեամբ համբուրեց բուստը, սեղմեց այն կրծքին և հիացմունքով տարաւ իւր հետ. նա մարդկանցից ուզում էր հեռու փախչել և իւր փեսացուի սիրոյ անխօս նշանի հետ մնալ միայնակ:

Կրկին ընթանում էր կեանքն առաջւայ նման. Բէատրիչէն դարձնալ գործի է նստում ծովի ափին ամբողջ օրերով. հանգստի ժամերին նա լարւած նայում է իրեն ուղարկած ընծային. ինչ հմուտթեամբ նա ուսումնասիրում է նորա նկարները:

Մի քանի ամիսներ էլ անցան, երկրորդ խումբն էլ վերադարձաւ, բայց Զովանին նրա մէջ չէ: Նորա ընկեր-ձկնորսը միայն տւեց նրա կողմից Բէատրիչէին նոյնպիսի մեծ ու հազւագիւտ բուստ:

Թշուառ աղջիկն աւելի տխուր, աւելի մտածող դարձաւ. համարեա բոլորովին դադարեց երգելուց, իսկ ընկերուհիները միշտ նրան տեսնում էին կռացած նուրբ ցանցի վրա, և այդ ժամանակ նորա ծնկների վրա ընկած էին լինում իւր բուստերը:

—Գեղեցկուհի, այդ ինչ ես շինում,—հարցնում էին նրան Զովանիի ընկերները:

—Յանց եմ նախշում իմ սիրելի փեսացուի համար,—մեղմաբար ասում էր նա:

—Բիչ կը հանգստանայիր, Բէատրիչէ,—խորհուրդ էին տալիս նրան կարեկցող ձկնորսուհիները:

—Ժամանակ չկայ. ցանկանում եմ նորա գալստեանը ամբողջ

ցանցը բուստերով նախշած ունենալ. թող նա տեսնի, որ ես ոչ մի վայրկեան չեմ կորցրել առանց նորա, —իմ սիրելիի,—վրա մտածելու:

Հարևանները տխրութեամբ օրօրում էին գլուխները և վերջապէս դադարում էին հարց ու փորձ անելուց. բալորն էլ վարժւեցին տեսնելու աղջկայ մշտալուռ դէմքը, որ ուշադրութեամբ նայում էր իւր ծնկների վրա ընկած բուստերին: Վարժւեցին տեսնել, որ նրա ասեղը արագ է գործում և երկար թելերը անցալտանում են հրաշալի պտուկերների տակ: Նրբեմնակի յաջողում էր նրան յաջող կերպով դուրս բերել բուստի կամակոր մի գալար. այն ժամանակ նա շնորհալի կերպով ժպտում էր և բաղդաւոր ու գոհ դէմքով հրճւում, բաց անելով իւր հանգէս նախշած նուրբ ցանցը:

—Նրբի վշտից տարւել է (рѣхнулася), տխրութեամբ ասում էին ոմանք:

—Ափսոս խեղճ և թշառ որբին,—կրկնում էին միւսները:

—Ի՛նչ սիրուն ու ճարպիկ աղջիկ է: Զովանիին բարի կնիկ կը լինէր...

Բէատրիչէն շարունակում էր գործել. շուտով շուրջկար կադմւեցաւ ցանցի շուրջը, նորա շնորհալի ասեղով բուստեր էին գործւած զարմանալի նմանողութեամբ:

Տօն էր. հարուստ Վենետիկի ուրախ երիտասարդութիւնը գոյն-ղգոյն մակոյկներով մօտեցաւ ձկնորսական զիւղին: Հազնւած մետաքս ու թաւիչ և միմեանց գերազանցելու մտքով սլնւած իրենց հագուստի գեղեցկութեամբ ու հարստութեամբ, նորեկները նստուեցին հանգստանալու շքեղ գորգերի վրա: Գիւղի հետաքրքիր բնակիչները այնտեղ էին ժողովւել, իսկ Բէատրիչէն ըստ սովորականին իւր գործին էր նստած: Այդ օր նրան սովորականից դուրս յաջողւել էին կորնթարթ հանգուցները, որոնք զարմանալի նմանողութեամբ յիշեցնում էին բուստերի վրա եղած բարձրութիւնները: Մեծապատիւ հիւրերը նկատեցին նրան, հետաքրքրութեամբ մօտեցան և զարմացան: Բայց պատճառն ի՞նչ էր: Աղջկայ մութ բրդեայ շրջազգեստի վրա փռւած էր նուրբ ցանցը, իսկ նորա վրա կորըն-

Թարթ կերպով զուրս էր ընկած թելով շարած բուստերի փառահեղ պսակը:

—Ի՞նչ, ես շինում... զարմացմամբ հարցնում էին նրանք աղջկան:

—Ցանց եմ նախշում իմ սիրելի Ջովանիի համար,—պարզութեամբ պատասխանեց նա:

—Տուր տեսնենք քո հիանալի գործը:

Եւ աղջիկը զոհ նրանով, որ խրախոյս գտաւ իւր գործի համար, պարզեց նրանց նաշխած ցանցը: Պճնասէրները անընդհատաբար դնում էին այն ցանցը իրենց թաւշեայ հագուստների վրա, որով և զարմացնում էին այնտեղ ժողոված ձկնորսներին:

—Ծախիր մեզ քո ձեռագործը,—լսեցաւ ամեն կողմից:

—Ծախել Ջովանիի ցանցը: Երբէք,—վճռողաբար յայտնեց Բէատրիչէն:

—Ահա քեզ ոսկի!—ասում էին նրան նորեկները:

Աղջիկը վախեցած վեր առաւ ցանցը և, ամուր սեղմելով կրծքին, կրկնեց.

—Երբէք, երբէք!

Այդպիսով հիւրերը դատարկաձեռն վերադարձան: Նրանց դնալուց յետոյ ձկնորսները շրջապատեցին աղջկան: Այժմ նա նրանց այլ ևս ցնորած չէր երևում և նրանք հտաքրքրութեամբ նայում էին նրա ձեռագործին: Միևնոյն ժամանակ Բէատրիչէի շուրջն էին ժողովւել և ձկնորսուհիները և ուշադրութեամբ հետևում էին նրա ասեղին: Այժմիայն շուրջկարը, այլ և միջին մասը բուստերով զարդարեցաւ. գիւղի բնակիչները գնահատեցին նրա գործի գեղեցկութիւնը: Իսկ քաղաքից սկսեցին գալ հտաքրքիրներ և շատ ոսկիներ առաջարկել նրա հրաշալի ցանցի փոխարէն:

Նա նախկին ձեռով պատասխանում էր.—Այս իմ սիրելի Ջովանիի ցանցն է:

Անցնում էին տարիները—ծանր ու ձիգ տարիներ Բէատրիչէի համար, բայց փեսացուն երբէք չվերադարձաւ: Վերջին խումբը փաղուց վերադարձել էր, իսկ Ջովանիի մասին և ոչ մի լուր:

Բոլորն էլ նրան կորած էին համարում, միայն Բէատրիչէն էր, որ անդադար զանազան ձևակերպութիւններով նախշում էր նրա ցանցը և սպասում նրա վերադարձին:

Հարեանները տխրութեամբ նկատում էին, որ վիշտը կը սպանի թշառ աղջկան. նա այլ ևս ոչ ոք չունի խրճիթ վերադառնալու. ցուրտ գիշերները ստիպում էին նրան թուլացած ընկնել աւաղի վրա դէպի ծովը ուղղած իւր տենդային հայեացքով:

—Իմ ձեռագործը վերջացած է,—հաղիւ լսելի կերպով ասում էր նա,—այժմ շուտ, շատ շուտ կը տեսնեմ ևս իմ Զովանիի հետ:

Յետոյ նա ոչ էր գործ դնում կանգնելու և միշտ պնդում էր:

—Դուք ասում էք, թէ ես նրան չեմ գտնիլ. բայց ես տեսնում եմ—հեռւում ժայռերի մէջ կանգնած է նրա մակուցիլը, նա դէմ է առել քարափին, իսկ ևս այս րոպէին կ'ազատեմ նրան: Լսում էք—նա կանչում է ինձ:

Սրտացաւ հարեանները հոգում էին հիւանդ որբին և նրա մօտ գիշերներ էին անցնում:

Բայց ահա մի օր լուսաբացին Բէատրիչէն վերկացաւ և սկսեց կանոնաւորել իւր երկայն ծամերը և ուրախ ասում էր ամենքին, ցոյց տալով նոր բացւող արշալոյսը:

—Տեսնում էք, տեսնում էք! Զովանին այնտեղ է: Նա ուրախ է և զւարթ, ինձ ցանցով կանչում է. ահա նա լողում է դէպի ինձ. քամին նրանից ինձ շնչում է. Բէատրիչէն:

Բոլորը լսում էին նրան լուռ կերպով և սրբում արտասուքները:

Նա ոչ ոքի այլ ևս չէր տեսնում. կարճ և ընդհատաբար շնչում էր.

—Զովանի, իմ սիրելի!—շնչում էր նա—դու Բէատրիչէից գո՞հ ես. տես,—և նա աշխատում էր պարզել ցանցը, որն արդէն չափաւանց ծանր էր նրա արդէն փայտացած ձեռքերի համար:

Դոքա Բէատրիչէի վերջին խօսքերն էին...

Ծովը առաջւայ նւան անմխիթար կերպով մոնչում էր, իսկ արեգակը պայծառ կերպով լուսաւորում: Բաղդի անհաստատութեան զոհը, ծածկւած իւր գործած հրաշալի ցանցով, անշունչ ձգւած էր ծովի ափին:

Աղջկայ մահից յետոյ նրա գործը մնաց որպէս ժառանգութիւն

իւր հաշրենի գիւղի և շատ հետևողներ գտաւ: Լաւ էին վարձատրուում ձկնորսուհիների աշխատութիւնները: Հստեաները բուստերից՝ թանդ էին գնահատուում: Հարուստ տներ կանգնեցին խըրճիթների փոխարէն, և այլ ևս անհրաժեշտութիւն չկար ձկնորսներին իրենց կեանքի գնով բուստեր ձեռք բերելու անհաստատ ծովում: Վեհեակեան հաշիան սկսեց ոսկու ծանրութեամբ գնահատուել: Այն օրից անցել է ուղիղ չորս դար. հաշիան տարածւել է ամբողջ Եւրոպայում: Մանր, անտանելի աշխատութիւն. հաշիայի վրա աչքեր են կուրանում և կարիքի ու վշտի արտասուքներ են թափւում աչն ձեւի վրա, որը ձեակերպում էր մի օր իր սիրով այնքան զօրեղ ձկնորսուհին...

ԱԴԱՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

ՅԱՌՈՋԱԲԱՆՈՎ Ա. Մ. ՎՐՈՅՐԻ

(Շարունակութիւն ¹)

Թիւ 35

30 օգոստ. 1889 թ. Կ. Պոլիս

Սիրելի եղբայր իմ և բարեկամ Ս.

Գիտեմ որ չես կասկածիր, թէ որքան քու ողբդ և արցունքդ ար-
ձագանք են դտած իմ սրտիս մէջ և թէ որքան դառնացած եմ դառ-
նութեամբ և վշտացած քո աղէտքով: Այսպիսի պարագաներում իբրեւ
սոսկական մարդ և կամ օտար, չենք կարող միմեանց ոչ մի մխիթարա-
կան խօսք ասել, այլ ճշմարիտ է. իբրեւ մարդ ես էլ ոչինչ չէի ասել քեզ.
եթէ մանաւանդ օտար լինէի սրտիդ. խորին վշտիդ առաջ միայն խոնարհեց-
նէի զլուխս: Բայց եթէ քո բարեկամդ ու եղբայրդ եմ և եթէ դու կը շնոր-
հես ինձ աչա տխրողսները, աչա ատեն կը փչեմ որ քրիստոնեայ եմ
միանգամայն և փրկիստիպաբար մի ակնարկ նետելով քեզ և քո վշտաց
չեմ կարող մի քանի խօսք չ'ասել իմ եղբոր, իմ լաւագոյն բարեկամիս
Սանդրօին՝ որոյ արցունքն ու ժպիտը իմն էլ են լիովին:

Գիտեմ նոյնպէս որ իմ Սանդրօն ունի քիչ շատ վտառակութիւն իմ
տկար խելքին և հմտութեան, եթէ անշուշտ հաւատում է որ պաշտեմ
չ'Աստուած, համոզւած լինելով որ աղբիւրն է սիրոյ, արդարութեան, բար-
ւոյ, և ներդաշնակ ճշմարտութեան և օրինաց՝ աչա ատեն անհրաժեշտ
կ'ընդունի և կ'ըմբռնէ իմ ասելիք ճշմարտութիւնները, և եթէ լաւ ըմբռնէ
նրանց անտարակոյս պէտք է մխիթարելի:

Ահա իմ ասելիքներս:

Քո քոյրը, որ մասամբ իմն էլ է՝ մեռած չէ, որովհետեւ հոգին կեն.

¹) Տես «Մուրճ» 1894 թ. № 7—8, 9 և 10:

դանի է, պահպանելով իր ինքնաճանաչութիւնը աւելի որոշ կերպիւ՝ քան թէ մարմնոջ մէջ եղած ատեն:

Մարմնուն ասպականութիւնն է որ վերակենդանացնէ հոգին: Գերեզմանը ճշմարիտ կեանքի օրօրանն է. մարմնական մահը հոգեկան ծնունդ է:

Այս բաները քեզ բացատրողը մի կարծիք որ արթիւթ, եռանդուն բարեկամը է. մի ենթադրիր որ միայն քեզ մխիթարելու փափաքիս վրա էմ հիմնուած, ոչ: Նս, գիտցիր որ տարիներից 'ի վեր խորհում, կարդում և մշակում եմ այս սուրբ և բարձր գիտութիւնը՝ ուսումնասիրելով Ներսիսի հին և նոր փիլիսոփաները, լաւ քննելով և ըմբռնելով Քրիստոսի երկնաշէր վարդապետութիւնը և մանաւանդ այս վերջի ժամանակներում ներկայ գտնւելով spritisme-ի, հոգեխօսութեան լուրջ նիստերի ներկայ գտնւելով, անձամբ փորձեր անելով, շատերի նման ես էլ արտաուայից աչքերով և երախտադէտ սրտով համոզւեցալ և ընդունեցալ ահա անհերքելի Աստուածալին ճշմարտութիւնները՝ որք փոքր առ փոքր տարածւելով պիտի զարգացնեն մարդկութիւնը՝ նրան առ Աստուած բարձրացնելով:

Տարաբաղդաբար իմ աղնիւ Սանդրոն ծնած և մեծացած է ալնպիսի մի երկրի մէջ, ուր միայն ն իւթն է ուսմանց և պաշտամանց առարկայ, ուր ռուբլին ու հոսութիւնն է թաղաւորում, և ուր հոգեկան Աստուածալին բարձր փիլիսոփայութեան վրալ գրեթէ դադարիտը անգամ չունին, և որ զարմանալին է՝ չեն էլ ուզում ունենալ: Ամենից աւելի գիտուն կարծւածները, որոնք իրանց ուսումը աւարտել են (ուսումը երբէք չաւարտիր) Գերմանիալ մէջ ընդհանրապէս, մի քանի գերմանացի փիլիսոփաների գործերն են կարգացել, որոնք իրանց ծուռ վարպետութեամբ և անձնապատան խելքէ հպարտութեամբը, ցամաքեցրել են մարդու հոգին և իրանց զրքերով մի պատ են հիւսեր ու բարձրացրել մարդկանց աչքին որ չի կարողանան տեսնել զԱստուած... Ախոս, հազար ախոս, որքան մեծ է նոցա պատասխանատւութիւնը առ Աստուած: Սակայն Աստուած իր անսահման բարութեամբը կը տեսնէ մարդուն տառապանքը և դարման կը տալ նորան՝ լուսաւորելով մարդկանց մտքերը, որ ոչ միայն նիւթական ալ հոգեկան տեսակէտով քննեն ու ուսումնասիրեն բնութիւնը:

Մարդու հոգւոյն անմահութիւնը, և ամենաբարի, ամենակարող և ամենաարդար մի Աստուծոյ գոյութիւնը հաստատ ապացոյցանելու համար, թողենք, փութ չէ, ալն ամենամեծ և անուրանալի փառսերը որ տրւած են մարդկութեան՝ աշխարհիս ստեղծմանէ ի վեր: Թողենք եթէ կուզէք՝ կուպաշտութեան մոլեռանդ խաւարին մէջ Անմահին Աստուծոյ և անմահութեան հոգւոյ չանկարծ հաւատալով քարոզող Սոկրատն ու Պլատոնը: Թողենք նաև ժամանակ առ ժամանակ չաչսնւած ողիների տւած չաչսնութիւնները, Պրահմանների, Պուտտանների, և հնդկաց Փաքիրների Աստուածապաշտ վարդապետութիւնը, չնաչելով որ նոցա գիտութիւնը անհա-

մեմատ բարձր է հիմնական մեր նիւթապաշտների գիտութիւնից. վերջապէս թողնենք այս բոլորը և զանք միմիայն մեր հոգւոյն բնազդմանն ու մօքի տրամաբանօրէն լուրջ դատողութեանը և ալսպէս ասենք.

Ամեն հոգեբան և նիւթաբան (Spiritualistes, Materialistes) փիլիսոփաներ միահամուռ և միաձայն կը խոտովանեն թէ բնութեան մէջ ամեն ինչ ենթակալ է անփոփոխելի, անխուսափելի, արդար և ներդաշնակ (harmonieux) մի օրէնքի, աչն օրէնքը՝ որ բանական է միանգամայն՝ կառուարում է ամեն բան: Մի չնչին խոտի, մի թիթեան, մի կաթիլ ջրոյ գոլութիւնն անգամ ենթակալ են մի նպատակի և ներդաշնակութեան, որ ինչպէս կը տեսնենք իմաստուն է և նախախնամ Ուրեմն աչն Աստածը, ասենք բնութիւնը, որ գիտցեր է մի նպատակ և կարգ և ներդաշնակութիւն զնեւ ամենալետին արարածոյ գոլութեանը, ինչպէս կարող էր աննպատակ և առանց պատճառի, աններդաշնակ վիճակի մէջ զնեւ մարդուս գոլութիւնը, մինչ իսկ նորա վիշտն և ուրախութիւնը՝ որ իւր ստեղծածների մէջ առաջինն է համարւում անշուշտ:

Միթէ մենք էլ, մարդիկս, հաւասարապէս Աստուծոյ որդիքը չենք. միթէ ամենքս էլ միեմուն (եթէ ոչ հոգեկան) զոնէ նիւթական պիտոյք. ներող չենք ծնւում. Ուրեմն ինչից է, որ մէկս զրկւում ենք զոցա վազեքից՝ ալ միւսը ոչ: Ի՞նչն է պատճառը որ մինը ծնւում է զեղեցիկ՝ միւսը տղեղ, մինն աւաղակ՝ միւսը բարեղործ, մէկ ուրիշը մարդասպան և մինն էլ առաքինի, ոմանք հարուստ՝ ոմանք աղքատ. շատերն հիւանդ, կոյր, կաղ ի ծնէ և բազումք՝ կաշտառ, առողջ և ուժեղ...

Նիւթապաշտք անշուշտ կուրօրէն պիտի ասեն թէ ալդ բոլորը կը թուութեան, զարգացման և շրջանի արդիւնքն են, և մինչև անգամ լանդգնում են ասել դիպածի: Շատ լաւ, զիցուք թէ աչնպէս լինի, ուրեմն ի՞նչ է պատճառը որ մինը ծնի լաւ շրջանի մէջ, լաւ զարգանալ, լաւ ապրի, հանգիստ էլ մեռնի. և զէնը գտնուող ընկերը, որ հաւասար եղբայրն է նորա Աստուծոյ առաջ՝ ծնի վատ շրջանի, վատ օրինակաց մէջ, վատ ապրի և վատթար մեռնի: Սա էլ պէտք է ի նկատի ունենալ, որ մարդիկ մեծաւ մասամբ ծնւում են դէմքի գծերի, կամ գանգի ել և էջ ուռուցների վրալ ունենալով իրանց լաւ կամ վատ չատկութեանց չօշափելի նշանները և որոնց մասին ալ ևս չէ սխալւում գիտութիւնը:

Հիմակ բացատրեն թող ինձ թէ ի՞նչ է չանցանքը վատ ծնող խեղճին և արժանիքը՝ բարի ծնողին: Ինչո՞ւ առաջինը լինի մարդասպան, խարդախ և բթամիտ՝ և երկրորդը հանճարեղ, բարի կամ տաղանդաւոր: Եթէ երկուսն էլ ոչնչից են գալիս, կրկին հոգեպէս էլ ոչնչանալու համար, ի՞նչ անարդար բան է ալդ և ի՞նչ լիմար աններդաշնակութիւն է ալս չափսենական իմաստուն ներդաշնակութեան մէջ:

Ահա սիրելիս ալս մարդկութեան անբաղդատելի և սլլազան վիճա-

կին և բարքին աններդաշնակ դրութիւնն է, որ առ երևոյթս կը տեսնենք և որն մեզ ստիպէ փնտռել նորա արդար և ներդաշնակ պատճառը և նպատակը՝ բնութեան անլեզլի օրինաց մէջ, որն որ անպատճառ պէտք է լինի և որ արդէն չափոնուած է զանազան հին և նոր իմաստասէրների հետադասութեամբ և spiritisme-ի միջոցով ոգիների տաճ բացատրութեամբը և մանաւանդ բնական և լուրջ գաղտնութեամբ թէ՛ «մարդս մի անկամ չէ որ ծնում է և ապրում, ալ մի քանի անգամներ իւր գործոց և իւր չառաջադիմութեան ջանքին համեմատ, վիճակը դէպի բարին փոփոխելով, կեանքից ի կեանս անցնում, զարգանում և մաքրւում է հոգւով, որպէս զի մերձենալ աշն աղբիւրին, որից բղխած է և որին հէնց իւր առաջին ծնեղեանը բնաղղմամբ ճանաչում և պաշտում էր «Աստուած» աղաղակելով:

Այն սիրելիս, հոգեփոխութեան վսեմ օրէնքով միայն կարող ենք բացադրել մարդկանց վիճակին հակապատկեր դրութիւնները, մտածելով որ չարը, արդէն նոր է սկսել իւր մարդկային առաջին գոյութիւնը անասունից: Թշուառ գոյութիւն է իւր երկրորդ կամ առաջին գոյութեան մի չանցանքը: Խելացին, զօրեղը, ուրիշ մի գոյութեան մէջ, բարւոյն շնորհիւ արժանացել է ալք կրկին շնորհաց, որպէս զի իւր նմանները զարգացնէ, Հարուստը կամ փորձելու է հեթարկւած, և կամ ալ ստակը որ ունի իւր մէջ անցեալ գոյութեան մէջ գործած բարութեանը պարգևն է, որ իրրեւ աւանդ տւել է նորան Աստուած, որպէս զի շարունակէ երկրիս վրայ բարին գործել, տառապանք սփռելու, արցունքներ սրբելու երջանկութիւնը վաշելել: Եւ ապապէս հետզհետէ կեանքը մարդկային, ոմանց համար քառութիւն է, ալոց՝ իւր նմանին օգնութիւն, և ոմանց զարկացման, փորձանաց և կատարելագործելու միջոց: Ալլ երջանկութիւն՝ շատ քիչ անգամ. դորա համար որ, մարդիկք երջանկութիւնը նիւթական հաճութեան մէջ են փնտռում և միշտ զուր է գնում իրանց ջանքը: Հոգեկան ձգտումներ և վաշելքների մէջ կալելի է միայն գտնել ճշմարիտ երջանկութիւնը և որովհետեւ նրան փնտռող և գնահատողները շատ սակաւաթիւ են, հէնց դորա համար էլ երջանկութիւնը խափուակ և օտար մի բան է մեր աշխարհին վրայ: Թող փորձեն ասածս. իւր ընկերին բարիք անելով, և երբ ալ բարիքը անելով զգան իրանց սրտի խորքում մի անբացատրելի սուրբ և խաղաղ ուրախութիւն, արդեօք ինչ բացադրութիւն կը տան աշն զգացմունքին. արդեօք կը լանդգնեն ասել թէ ալ զգացումը, ալք երջանկութիւնն էլ նիւթից լինի...

Չգիտեմ եղբայր իմ, կարողացա՞լ համառօտ կերպիւ հասկացնել մարդկանց անհաւատար և աններդաշնակ վիճակին և կացութեան ներդաշնակաւոր և արդար նպատակը, որոց իմաստունք հոգեփոխութեան սնունդ տան, և որի համար հարիւրաւոր հատորներ կան գրւած՝ անհերքելի փաստերով ստուգելու համար թէ մարդուս հոգին ենթարկւած է

բազում անգամներ մարմին հագնելով, կենաց պաշարին մէջ զտւելու, փորձելու, դարգանալու և մաքրւելու նիւթական կրքերից: Սա մի տիեզերական անուրանալի սուրբ ճշմարտութիւն է, ուր արեւի պէս կը փայլի Ստեղծողին անհասանելի, անսահման, հաւասարակշիռ իմաստութիւնը և արդար ու տնխուստիելի սուրբ օրէնքը:

Ամենապետին մի սողունի, մի անբան կենդանուղ կենաց մէջ կարգ, նպատակ և կանոն ղեկող Աստածը, ինչո՞ւ համար բանական մարդուն նկատմամբ անարդար, անհմուտ և անողորմ լինէր: Նթէ լաւ տեսնենք և մտածենք, կը տեսնենք որ մեր շուրջը ամեն ինչ սէր, իմաստութիւն և հալրախնամ գթութիւն է, ամեն ժպտին մէջ մի արցունք կա՞լ ժպտին արժէքը դուրս բերելու համար, ամեն ուրախութեան մէջ մի տխրութիւն: Ինչպէս ամեն սև գրեր մութ կտտակի վրա՞յ որոշւեն, և ամեն մութ գրեր՝ սպիտակ կամ լուսաւոր կտտակի վրա՞յ: Օրը գիշերւան և գիշերը օրւան հակապակերն է, նոյնպէս հողին էլ մարմնուն, զի մարմնը գիշերն է հողուն, իւր բոլոր երկրալին ցած կրքերովն ու ձգտումներովը, և աչք գիշերւան խաւարին մէջ, խիղճն ու բանականութիւնը մեզ ջա՛հ են առաջնորդ, որպէս զի հողեպէս ճանչնանք զԱստած, չդատենք նորան մեր աչխարհի վրա՞յ տեսնւած անկարկատ և աններդաշնակ դէպքերի վրա՞յ հիմնւելով, ու մեր երկրալին վշտերովն ու կրքերովը: Նւ աչի ժամանակ պիտի դառնենք ու տեսնենք աչի Աստածը, աչի բնութիւնը, որ արդար իմաստուն և բարի է՝ և ոչ ան խիղճ:

Նորա մեր հոգւոյն պարգեւած բարիքները աչքան մեծ են, բազմադեղով աչն վշտաց, որ երբեմն կը տա՞յ մեզ մեր բարեխաւութեան, մեր հոգեկան զարգացման համար՝ որ մեզ հարկադրէ երախտեօք սիրել իրան:

Նթէ երախտագէտ ենք վիրաբուժէն, որ վէրքերնիւ մի անգամ խարէ մշտապէս բուժելու համար. ուրեմն ինչպէս չ'օրհնենք աչն նախախնամ ձեռքը՝ որ մի անգամ հարւածէ լաւիտենապէս բուժելու համար:

Պիտի ասես աճշուշտ թէ աչ բոլորը կը վերադարցնէ ինձ իմ վաղամեռիկ քուրը. ես էլ կը պատասխանեմ որ եթէ մարմնուղ աչքերով դու չես կարող նորան տեսնել, բալց նա կը տեսնէ զքեզ իւր հոգւոյ աչքերով միշտ քո մօտն է, հաւատա՞ ինձ եղբայր, վերջապէս չէ՞ հեռացեր քուրդ քեզանից որ վերադառնա՞յ. միաչն թէ աւարտել է իւր երկրալին կենաց շրջանը և մարմնը տւել է ապականութեան, ալ հողին, հաւատացած եմ, անմահութեան մէջ քո մօտդ պիտի հսկէ քո վրա՞յ Աչ բոլորը գրում եմ քեզ առաւօտուն անկողնիս մէջ, նամակիդ հաղորդած գուժին աղբեցութեան ներքե և իմ միակ նպատակս ու ցանկութիւնս է կատարել իմ բարեկամութեան սուրբ պարտականութիւնը, հաղորդելով սիրելիքս մի ճշմարտութիւն՝ որի միութարութիւնից գեռ շատերը զուրկ են. Նւ քեզ, որ տւել է Աստած կորովի առողջութիւն և սիրող սիրտ,

քաջութեան և համբերութեան մէջ առաքինի հանդիսանալու չատկութիւններով զարդարել է, կը փափաղի որ իւր տւած բարոյական ոյժին շնորհիւ, որ քիչերն ունին, իւր կամացը գլխակոր անձնատուր լինիս. և երբեմն, մեղ նւաստներս էլ իւր անսահման բարեացը գործիք կընէ, չիշեցնելու համար քեզ, և նույնպէս ազնիւ մօրդ, իւր արդար և նախախնամ օրէնքը. իմացնելով ձեզ միանգամայն, որ մէկիդ քուրը, որ միւսին աղջիկը և մէկ ուրիշին հարսն ու կիճն է, նախ և առաջ իւր սեպհականութիւնն է. իւր աղջիկը իւր հարս է բուն, և որին դուք ժամանակաւոր աւանդապահն էիք երկրիս վրայ, և առաւ երբոր կամեցաւ. Խոնարհեցնուր ուրեմն, եղբայր իմ, ազնիւ գլուխդ՝ այս արդար և անուրանալի ճշմարտութեանց առաջ, թող Աստուծատուր համբերութիւնը չաղթէ վշտիդ, և համոզէ որ քուրդ երջանիկ է ալժմ իւր հոգեկան վիճակին մէջ. դու որ կենդանի մարմնական վիճակին մէջ նորան երջանկացնել ուզեցիր, և աշխատեցար, և չաշողեցար, բաց ասի քեզ արդէն, որ երջանկութիւնը չէ չալսմ աշխարհի, ուստի, ինչպէս կարող ես ցաւ և վիշտ գգալ քրոջդ նկութեան մահիցը, երբ որ լաւ համոզեա թէ՛ Աստուած առաւ նորան, որպէս զի կատարեալ կերպիւ երջանիկ անէ, քո ուզածը, քո փափագածը Աստուած ինքն ուզեց շարունակել կատարեալ կերպիւ. Այսպէս պէտք է հաւատալ, իմ պատական Սանդրօս: Ճշմարիտ է որ մարդ ենք վերջապէս և պէտք է ցաւենք մի սիրելու՝ ն իւթական կորուստը, բաց մխիթարիչ ճշմարտութիւններ կան, որոց ընդունել պարտական ենք:

Եւ քեզ գիտական և փիլիսոփայական վաստեքով հաղորդել ուզեցի այս ճշմարտութիւնները, որպէս զի քիչ ուրիշ սիրտդ, արդեօք պիտի արժանանամ հասնել նպատակիս...

Մի մոռնար նույնպէս՝ որ մարդս իրան չէ պատկանում, որ անձնասիրութիւնը մի ռճիր է բնութեան օրինաց դէմ: Եւ դու, որ քս հազագիշտ բնական չատկութիւններով պարտքեր ունիս լրացնելու Աստուծոյդ, մարդկութեան և տղղիդ առաջ, և ունիս մաւր, փեսաւ և բարեկամներ՝ պէտք է որ ցաւոյդ սաստկութիւնը թուլացնէ քո մէջդ հերոսն ու իւր պարտականութիւնը ճանաչող ազնիւ անձը. Եթէ կան վշտեր ու ցաւեր աշխարհիս վրայ, նույնպէս կան հոգեկան ազնիւ քաւականութիւններ, որ կը զգանք բարին և մեր պարտքը կատարելով: Շարունակէ ուրեմն եղբայր իմ, աղօթել միշտ առ Աստուած, սիրել բարին և կատարել պարտքդ. աչն ժամանակ ոչ միայն գոհ ալ երջանիկ կը լինիս երկրիս վրայ:

Եւ համբուրեմ ճակատդ և անհամբուր կը սպասեմ նամակիդ, որպէս զի գիտնամ թէ սա երկար նամակով քո փոխանակ ճանճրացնելու քեզ կարողացել եմ մխիթարել. աչն ժամանակ իմ ուրախութիւնս մեծ պիտի լինի իմ ալժման բազմակողմանի տիրութեանս մէջ՝ չորում գորավիզս Աստուած է, որի քեզ չանձնելով մնամ գրութեանդ ակնկալու եղբայրդ:

Յ. Գ. Պ. Մաղաքեան խումբը պիտի կազմէ՝ բաւց ոչ Տփլիս գալու նպատակաւ. սիրելի Ղազարիս բարեւ, ազնիւ Բաշինջաղեանին նուիրէս. պատական մօրդ ձեռքերը համբուրեմ, թող իւր տղան կոչէ զիս և ինքն էլ չմոռնայ զԱստած և աղօթք՝ որք աղբիւր են մխիթարութեան.

Թիւ 36

11 հոկտ. 1889 թ.

Սիրելի եղբայր իմ Ս.

Արդորնոք գրում եմ քեզ սա մի քանի տողերը, խնդրելու համար քեզ, որ տեղեկանաս թէ արդեօք Ղազարս կարող է ինձ հետ գալ Բագու՝ ուր ինձ հրաւիրում են 15 ներկայացմանց համար:

Երբ վերջապէս համաձայնեմ կը հեռագրեմ որ եթէ Ղազարս կարող է գալ, թող պատրաստ գտնւի Տփլիսի կապարանում, եթէ ոչ նորա փոխարէն մի ուրիշին պատրաստիր խնդրեմ ինձ համար: Քող ի սրտէ եղբայր:

Թիւ 37

2 դեկտ. 1889 թ. Կ. Պոլիս

Սիրելի եղբայր Ս.

Բաւակոտնի երկար լուսթիւնից քնտոյ երկար ճանապարհից եկած կարճ նամակդ ստացայ:

Բազւալ գործը չաջողած չէ...

Մօտ թողած իրեղէններս քնչ վիճակի մեջ են, արդեօք վնասուած են խոնավութիւնից:

Պարոն Ատեփան Մամիկոնեան Տփլիսում է թէ ոչ: «Տարազ» ի առաջին թերթը ուղարկիր ինձ:

Համբուրեմ քեզ ի սրտէ. քեզ միշտ հաւատարիմ սիրող եղբայրդ:

Թիւ 38

27 դեկտ. 1889 թ. Կ. Պոլիս

Սիրելի բարեկամ Ս.

Շատ ուրախացալ ստանալով նամակդ, որ սկսեր է բաւականի երկարել, չուսած գալ անգամին աւելի երկար կը լինի, փոխանակ երեք երեսի չորս երես:

Շատ կը զարմանամ որ տակաւին չես ծանօթագրեր աչնպիսի մի ընտիր անձնաւորութեան հետ՝ ինչպիսին է իմ շատ սիրելի բարեկամ պ. Ստեփան Մամիկոնեան: Սա նամակիս միջոցաւ գնա անպատճառ ծանօթացիր նորա հետ, և երբ մի քանի անգամ լաւ պիտես նորան, արի ասա ինձ թէ՛ նորա պէս շատ ունիք Տփլիսում... առանց հաշուելու անշուշտ քեզ և մեր ամենասիրելի եղբայրն Վէորգ:

Ստուգ է որ պիտի ներկայացնեմ Օթէլլօն ի ներկայութեան Սուլթանին, Երլորդի պալատուն մէջ, բաւց երբ բոլորովին աւուղջանամ, վասն զի մի քանի օրից ի վեր բաւականի տկար եմ:

Վիճակահանութեան տոմսակը խնդրեմ որ ծախես: Իրեղէններս

չմեատելուն համար ինչ որ կարելի է անել, քեզ իմ բարեկամիս կը չանձնեմ ու խնդրեմ որ անես:

Կը բարեմաղթեմ Ձեզ նոր տարին չուսալիր, բարի և բարեբաստիկ:
Քեզ սիրող բարեկամդ:

Յ. Գ. Գնալ ծանոթանալ պ. Մամիկոնեանի հետ:

Թիւ 39

4 փետր. 1890 թ. Կ. Պոլիս

Սիրելի Ս.

Մինչև հիմալ ծածկեցի քեզնից ճշմարտութիւնը, ուս պատճառաւ որ սիրտդ չի վիրաւորւի, բաց պլ կս չեմ կարող լուի, և կը գրեմ քեզ՝ ուղի-հետե երկու ամիս ու կէս է որ չարաչար տառապում եմ անկողնումս, անդամալուծ եղած, զարհուրելի սուր չօղադաւերով: Ինչ որ ունէի ոսկեղէն, արծաթեղէն, բոլորը ծախեցի՝ բժշկի, դեղերի ծախքերին հասնելու համար. ալժամ մի փոքր լաւ եմ զգում ևս ինձ, սակայն բոլորովին առողջանալու համար դեռ գոնեա երկու ամիս է հարկաւոր ասում են, որ բժիշկն ինձ խնամէ և ես մի գրող անգամ չունեմ քաղաքից մինչև գիւղ բժիշկ բերել տալու, դեղերի և դանազան ծախքերի հասնելու: Մինչ արդ չուղեցի ոչ ոքին մի բան ասել, զիմացալ որքան կարողացալ. բաց պլ կս չեմ կարող համբերել. ալստեղ ոչ ոքից չու չունեմ. ուս դիմեմ, հարուստներին, որոնք չորեքեանիս ընծալած պսակին գինը իմ գրականից առին: Երկտասարդութիւնը աղքատ է:

Քեզ գրում եմ որ տանես նամակս իմ եղբայր և բարեկամ ազնիւ Աղէքսանդր Մելիք-Ազարեանցին, որից աչքան բարիք եմ տեսել. գուցէ ալժամ էլ իմանալով իմ աչո դժար վիճակս բարեհաճի մի օգնութիւն ուղարկել ինձ, բաց շուտով: Նա գիտէ որ բարիքը չի կորչիր, մանաւանդ որ երբ ընդունողը ապերախս չէ:

Իսկ դ ու, իմն Սանդրո. չլինի որ քու կողմիցդ ինձ օգնել կամենաս. հաւատն որ աչդ գէպքում ինձ կը վրդովես և ինձ տանջանք կը պատճառես, և կը սպաննես իմ առ քեզ ունեցած բարեկամութիւնս ու սէրս:

Շատ կը խնդրեմ որ իմ վիճակի նեղութիւնը բացի մեր բարեկամից՝ պ. Մելիք-Ազարեանցից և քեզնից՝ ոչ ոք չիմանալ:

Ողջուն իմ հարցանողաց:

Ոչ չունիմ շարունակելու. անհամբեր կը սպասեմ պատասխանի:

Քեզ սիրող եղբայրդ:

Թիւ 40

3 մարտ 1890 թ. Կ. Պոլիս

Սիրելի և պատուական բարեկամ Ս.

17-ին գրած նամակդ աչոս տտացալ և ահա շտապում եմ քեզ պատասխանել, որպէս զի չաւրեմ թէ որքան շնորհակալ եմ քեզանից, չե-

տող պատուական Մելիք-Աղարեանից՝ ինձ տարած հոգերնուդ համար: Բրքան մեծ օգնութիւն պիտի լինի ինձ համար երբ Տփլիսից ստանամ մի գումար:

Սակաջն երեի հիւանդութիւնս լաւ չես հասկացեր սիրելիս, որ ինձ խորհուրդ ես տալիս Ձատկին Տփլիս գալու:

Բայց բարեկամս, գիտցիր որ բժիշկս հրաման չէ տալիս տանից անգամ դուրս գալու, հազիւ թէ կարողանում եմ երբեմն անկողնից դուրս գալ, նստել սեղանի մօտ, գրել մեծ նեղութեամբ: Վաղով կոկորդիլա, ինձ շատ է տանջում... ուռիւ է և ցաւում է՝ օրը մի անգամ աչրում են լապիւսով, բարձր ձայնով խօսելու հրաման չիկալ, և եթէ ուզենամ չեմ էլ կարող. ահա իմ վիճակը: Հազիւ թէ ապրիլի սկզբին թող տալ բժիշկը որ դուրս գամ տանից. էլ սէր մնաց Տփլիս գալու ներկայացում տալը. ալստեղ էլ թէ ուզենան երկու երկու ամսից էլ լետող չեմ կարող զեռ ներկայացնել, թէ չէ, կարողանալի, միթէ մի վարկեան կը վարանէի գալ Տփլիս: Ողջունիր բոլորին և հաղորդէ իրենց ալս ճշմարտութիւնը:

Դու անչապաղ գրիր ինձ, նամակներդ ինձ մխիթարանք են, և գիտցիր որ օրից օր հիւանդութիւնս մեղմանում է և ես ինձ լաւ եմ զգում:

Այս երեկոյ Վասիլեանն ասել է հօրեղբորս թէ Տփլիսում ինձ համար ուզում են եղբի կոնցերտ տալ, միթէ տոնչ է ալջ լուրը:

Նամակներուդ հասցէն միշտ ալս անգամի պէս գրիր աչրինքն.

Турция, Константинополь. Артисту трагикъ Адамьяну.

Համբուրելով զքեզ, մնամ քեզ ի սրտէ սիրող բարեկամը.

Յ. Վ. Չգիտեմ թէ որտեղից խմացել են լրագիրք իմ հիւանդութեան լուրը, որովհետեւ բացի քեզանից, ոչ մի տեղ, ոչ ոքին մի բառ անգամ չեմ գրած դուրս մասին: Երբ գումարը ստանամ առանձին պիտի գրեմ պ. Մելիք-Աղարեանիցին իմ շնորհակալութիւնը: Քոյդ.

Թիւ 41

3 մալիսի 1890 թ. Վ. Պոլիս

Ամենասիրելի Ս.

Ինչպէս գրել, նոյնպէս և շատ խօսելն ինձ համար արգելեալ են, ինչպէս փեսայիկար, հէնց իսկ կոկորդիլա քաթարին պատճառաւ: Բայց մեր պատուական «Մշակ»-ի տրեւեանին գրած ոտանաւորս ուղարկելուց առաջ էլ և լետոյ, սպասում էի քո նամակին մեծ անհամբերութեամբ, և արտես որ երկու ամիս շարունակ ոչ մի բառ չի ոտացալ քեզանից. պարզապէս վախեցալ որ հիւանդ չլինես, և աչնքան մեծ էր մտատանջութիւնս որ վերջապէս որոշեցի գրել, մինչ ցանկարծ երէկ երեկոյ քո չորս նամակները միասին ստացալ Վասիլեանից... որք անշուշտ երկար ժամանակ մնացել էին թղթատնում: Վասիլեանի ծառան փնտռած չլինելուն հասար. շատ մեծ եղաւ նեղութիւնս... բայց մխիթարեցալ, ես ինձ զսպեցի, տեսնելով զոնէ նամակներիցդ թէ ողջ ես և առողջ, և շատ ուրախացալ:

Գիտցիր որ չգիտեմ թէ Բնչ պիտի կարողանամ փոխարինել քեզ ալդ սիրող և անգին բարեկամութեան համար՝ որ ցոյց կը տաս ինձ, ալսինքն արդեօք Բնչ պիտի կարողանամ անել, նոյն էլ իմ կողմից քեզ գործով լալտնելու համար, բալց հաւատում եմ առ Աստուած և մեծ լոյս ունիմ որ նա պիտի տալ ինձ առիթ: Ալդ էլ գիտեմ որ, դու արդէն կը հաւատաս թէ որքան թանկ եմ քեզ գնահատում և ճանաչում եմ, անարատ պահէ և մի վնասիր առաքիճութեան մէջ՝ որ վեր է քան զամենալն հարստութիւն աշխարհի: Մեր ամեն մէկ համբերութեամբ տարած վիշտը, մի քալ աւելի է մեզ մօտեցնում Աստուծոյ, և արդէն երանի՛ք քեզ նմաններին...

Ալտուհեան կամ հօրեղբայրս և կամ ես անձամբ պիտի երթանք առնել նամակներս թղթատնից, որ ցարկ տկարութեանս պատճառաւ չէի կարողանում երթալ...

Գրեցի Արծրունուն իմ նւերը մի վեց տուն բանաստեղծութիւն, ուր դրած եմ իմ սէրը և կարծիքը աչն մարդու մասին:

Մոսկուայից, Տփլիսից և Բաղդից ինձ ուղարկած դրամական օգնութեան միջոցաւ կարողացաւ քիչ պարտքերս հատուցանել, կատարել զանազան ծախքերս, մնացեալ դրամով և մեծ խնաղողութեամբ ստիպւած եմ քրոջս հետ վնաս օգտախառնութեան ի կղզի, մէկ ու կէս ժամ հեռու քաղաքից, մի ամսի չափ: Գորանից լեռով Աստուած միալն գիտէ թէ Բնչ պիտի տնեմ...

Խօսքը մեր մէջ, եթէ ալդ կոնցէրտը կախնար թիֆլիզում, գուցէ ալն ժամանակ կարող էի Նւրպալից անցնելով գալ աչնան թիֆլիս, Նւրպա երթալ ինձ շատ հարկաւոր էր... ինչ որ է, տեսնենք Տէրն Բնչ անօրինէ:

Անշապաղ գրիր ինձ...

Քեզ ի սրտէ սիրող և լարդող եղբայրդ.

Թիւ 42

1890 թ. 11 լունիս, Հաւրի, Կ. Պոլիս

Ամենասիրելի Ս.

Մայիս 26 թւականաւ գրւած սիրալիւ նամակդ ստացալ, դորանից երկու օր էլ լեռով 22 րուրի աչն — պատւական երիտասարդներ ի կողմից, որք բարեհաճեր էին դորանով ցոյց տալ ինձ իրաւնք սէրն ու խնամքը: Այն բարեկամ, ալդ ուղարկւած գումարին մէջ տեսնում ես նոցա աղնիւ հոգին ու սիրտը, և հաւատա որ բաւերն անբաւական եմ գտնում լալտ նեկու համար ալդ պատուական անձանց իմ անբաւ երախտագիտութիւնս: Տնր Աստուած, որ ժամ առաջ բժշկւելով անձամբ կարողանալի գալ, և գործով ցոյց տալ իրենց աչն ամեն բարի զգացումները, որ տածում եմ և տածեր եմ սրտիս խորքում իրենց նկատմամբ: Դու որ ինձ լաւ ես ճանաչում, ինչդրեմ չալանիւր նոցա դու իմ կողմից շնորհակալութիւններս և սիրալիւ ողջողներս: Գիտցիր բարեկամս, որ ես հաւատալով առ Աստ.

ւած, միշտ աղօթում եմ նոցա բարեխառնութեան և բարեբաւոտ ապագային համար, աչք երկտասարդներն են մեր ազգին միակ չոյն ու նեցուկը ամեն բանում:

Վրեւս աղօթէ ինձ համար, և ժամ առաջ ես էլ բժշկեմ, որովհետեւ Հալքի կղզւոյն օդը ուր առ աջամ բնակւում եմ առողջութեանս համար՝ դեռ ինձ չէ օգնում:

Սիրալիր ողջուններս մեր պատւական «Մշակ»-ին, ազնիւ մօրդ, սիրեցեալ Վէրքին և ազնիւ փեսիդ, տիկ. Բաշինջաղեանին և բոլոր ինձ հարցնող բարեկամաց:

Ասա ինչդեմ իմ պատւական պ. Տ. Նազարեանցին թէ «Մշակ»-ի չորեքեանի առթիւ ուղարկած ոտանաւորիս տպագրութեան մէջ սպրդել են երկու մեծ սխալներ, որ զրեթէ սպաններ են միտքն ու գեղեցկութիւնը. Նախ առաջին տան չորրորդ տողին մէջ փոխանակ տպւելու նկատ սիրոյս տպեր են հետ սիրոյս: Երկրորդ. հինգերորդ տան երրորդ տողին լանգը որ դէզ առ դէզ պիտի լինի հանդէս բառին հետ լանգելու համար՝ սխալմամբ տպեր են տեղ առ տեղ: Շատ ցաւեցա՛յ երբ կարդացի:

Վրէ ինձ անպաղա՛ղ. ընդունէ սիրոյ համբոյրս,

Քու եղբայրդ ի սէր:

Թիւ 43

17 օգոստ. 1890 թ. Կ. Պոլիս

Իմ սիրելի բարեկամս Ս.

Վերջի և դորանից առաջ գրած նամակներդ էլ կարգաւ ստացա՛յ, սակաւն գլուխս չկախելու համար զրելուց զգուշանում եմ, որովհետեւ դեռ չարունակում է կոկորդիս ցաւը, և ձաւնս մտրած է. պ. Շիշմանեանը գուցէ լաւ տեղեակ չլինելով գրած լինի թէ ընդհանուր մարմնով առողջ եմ, սակաւն դժբաղդաբար ձա՛նս դեռ չէ բացւած... ամենից աւելի աչք է որ, աչս իմ ձա՛նի հիւանդութեան մասնագէտ մի բժիշկ կա՛ջ չոյն, որ ապահով խոստացած է ինձ բժշկել, սակաւն երկու հարիւր բուլբի փող է ուզում, աչսինքն 25 ոսկի օսմանեան, և աչք գումարը անկարելի եղաւ և պիտի լինի զանեւը, ոչ ոք գիտնալ անգամ չէ կամենում, ուստի առանց օգնութեան և դարմանի միացել եմ լուսահատ...:

Քեզ ի սրտէ սիրող եղբայրդ.

Թիւ 44

28 սեպտ. 1890 թ. Կ. Պոլիս

Իմ ազնիւ և պատւական Ս.

Տկարութեանս պատճառաւ կը դժւարանամ գրիչս ձեռք առնել, և ամիսներով երբեմն չեմ կարող գրել՝ քեզ անգամ՝ հակառակ իմ ցանկութեան:

Սակայն ապահով եղիր թէ, օր չանցնիր, որ քո մասին չխօսեմ իմ բարեկամաց, ախ, ճշմարիտ է որ օր չանցնիր. Բայց ինչ օգուտ որ քո հիւանդութիւնը շատ տխրեցուց ինձ, թէպէտ գրում եմ թէ ալփ առողջացար, ալ վախենում եմ որ դարձեալ մի որ և է անխոհեմութեամբ կրկին հիւանդանաւ ալդ ապերախոտների մէջ, որք աւելի դնահատում են լուսի մէջ տրամ արծաթը, քան քեզ նման գոհարը, որ մթութեան մէջ է փալում: Եթէ նոքա իմ կէսի չափ ճանաչէին քեզի դու շատ վիշտ չպէտք է ունենաիր. հազար արիստ: Եւ էլ ալստեղ քո դարդն եմ քաշում, բայց քեզանով էլ զմալում եմ... դո՛ւ մի վատիր, իմ քաջ դիւցազնս, գործիր բարին՝ ի սէր բարւոյն, թէ մարդիկ չտեսնեն Աստուած աւելի լաւ կը տեսնէ... Կեանքը ալստեղ չէ վերջանում: Միայն խօստացիր ինձ զգուշանալ առողջութեանդ մասին, առանց դորա ոչինչ կարելի է անել:

Յուսամ, պ. Պոլիսի, բժիշկիս խնամքով դոնէ մի երեք ամսից կարողանամ վերստին խօսել պալծաւ ձայնով, բայց մինչ ալ ժամանակ դեռ շատ վիրաբուժական գործողութիւններ պիտի կատարէ կոկորդիս մէջ՝ որոնք ինձ շատ ցնցում և նեղացնում են: Մինչ այս օրս 20 անգամ ալրեց երկաթով և դեղերով, հիմակ էլ սկսել է մի սուր գործիքով կտրել և պոկել ալրած աւելորդ մսերը, շատ եմ տանջւում... բայց ինչ արած, Աստուած ուժ է տալիս, առանց դորան անհնարին է տանել ալդ «օ պ եր ա ց ի ա ն ե ը ը»: Գրամական սոսկալի նեղութիւն եմ կրում. ալստեղ ոչ ոք գիտնալ անգամ չուզեց. կարեորութիւն անգամ չեն տալիս, չեն զգում, մինչև անգամ... անամօթաբար գրում է թէ առողջ եմ, և թէ ինձ պիտի օգնեն... սուտ և սուտ...

Պր. Տօնապետեան ասաց թէ պ. Ջանպէղանովի նամակ են գրել, եւ էլ խնդրեց իրանից որ դրէ սխալ լինելը և թէ բացազրի իմ վրձակը... յորովհետեւ Տօնապետեանի ասելովը նոքա ուզել են եղել ինձ զրամական մի օգնութիւն ուղարկել և... նամակից չեստէ թողուցել են ալդ նուազակնին... տեսնում ես զժբաղդութիւնը. իրանք ոչինչ չարին, անողին էլ խափանում են դիտաւորութիւնը՝ սխալ լուրեր հաղորդելով...

Ինչ որ է, չուտով պատասխանիր ինձ խնդրեմ, որոշ և ստույգ տեղեկութիւն տուր ինձ առողջութեանդ մասին սիրով կողջունեմ...

Զքեղ ի սրտէ չարգող և սիրող եղբայրդ.

Թիւ 45

26 հոկտ. 1890 թ. Կ. Պոլիս

Սիրելի եղբայր իմ Ս.

Ամեն շաբթու մէջ երկու կամ երեք անգամ իջնում եմ ի քաղաք բժշկիս երթալու համար, ալս վերջին անգամ սորանից երկու օր առաջ երբ կրկին մեքենայ գնելով զննեց կոկորդիս, բացարձակ ասաց թէ՝ ան-

պապման կերպիւ, դեռ շատ ամիսներ չի պիտի կարողանամ ներկայացնել, մինչ իսկ խօսելն արգելում է։ Եւ դորանից լետու, ժամանակ անցնի, ու կոկորդիս վերքերը փակւեն և ներկայացնել սկսիմ, շատ զգուշ պէտք է լինեմ որ կրկին աւելի ծանր մի հիւանդութիւն չի սկսի կոկորդիս... ինչպէս որ կը գուշակես, սարսափելի է իմ վիճակը և աննախանձելի։ Խնչ պէտք է անեմ բոլոր այս ձմրան մէջ, որտեղից պիտի ճարեմ պիտուքներս գլխատրաբար դեղերի և բժշկի ահագին ծախքերը... Ես, որ գիտես թէ ինչպէս էի սիրում արւեստս, վարժած էի դորա լուզմունքներին, փառացը և քրտանց, հիմի դատապարտւած եմ առանձին և անընկեր, հիւանդ և մեղամաղձ բնակել մի աննշան գիւղի մէջ, չունենալով աշխատանք, և անհրաժեշտ պիտուքներս հոգալու նիւթական միջոցներու մտածութիւնը և հոգը օրից օր աւելի և աւելի մաշում են ինձ։ Նթէ բժշկիս խնամքները թողուլ կարելի չիւնէ՝ գուցէ կը մեկնէի Պոլսից, սակայն անկարելի է, ուրիշ շատ բժիշկներ էլ վկայում են, որ դեռ երեք ամսի չափ պէտք է որ ընդունեմ նորա խնամքները, և սա էլ աւելորդ չի լինիր ասելը թէ՝ բժիշկս, կոկորդի, ականջի քթի հիւանդութեանց համար Եւրոպայում էլ առաջին պրոֆեսորի համբաւն ունի։ Սակայն այս բոլորը չէի գրել, սիրտդ չի վիրաւորելու համար։ Բայց անհրաժեշտ մասնաւոր եմ գրում որ ցոյց տաս ա՛ն անձանց՝ որք քիչ շատ լիչելով իմ անցեալը՝ կարեկից լինեն իմ ցաւին, և ներկայումս իմ գլամական մի փոխատուութիւն անեն ինձ, որ քիչ թէ շատ պարտքերս վճարեմ, և կարողանամ սա ձմեռան ծանր եղանակը անցկացնել, էլ ում որ դու բարմար կը դատես ցոյց տուր։ Լաւ կը լինի եթէ պ. Աղէքսանդր Անլիք-Ազարեանցին, պ. Հանպէտանեանին և պ. Փրիդոնեանին էլ ցոյց տաս։

Ներքէ, իմ եղբայր, քեզ սուած նեղութիւնս, բայց ճարահատեալ մնացի։ Եթէ մինը գտնւի որ իմ գրածների մէջ (ալոպէս ստած) մի աւելորդ բան գտնէ, կը խնդրեմ նորանից, որ իմ բժշկապետից մանրամասն տեղեկութիւն հարցնէ նախ՝ որ ամեն բան ստուգւի։ Նորա հասցէն հետեալն է.

Constantinople, Péra, Rue Adha-Hamam № 40, Dr. F. Fotiades.

Վերջին նամակովդ իմացալ որ առողջ ես, և ես հոգով ուրախ եմ, միայն խնդրեմ որ զգուշանաս ալ ես հիւանդանալուց. ազնիւ մօրկանդ, սիրելի Բաշինջաղեանին տուր իմ բարեներս։ Անհամբեր կը սպասեմ նամակիդ. պարահետե... ուղղակի ինձ գրէ (заказное) КОНСТАНТИНОПОЛЬ, Буюкдере.

Համբուրելով քեզ կարօտով, մնամ աննման սիրելութեանդ եղբայր ի սրտէ։

Թիւ 46

26 նոյեմբ. 1890 թ. Վ. Պոլիս

Սիրելի եղբայր իմ Ս.

Որքան ցաւ է ինձ, որ չնախելով քո նեղութեան և վատ դրութեան,

շարունակ իմ ցաւոյ և հիւանդութեան մասին գրելով՝ քեզ նեղացնում եմ. ներես, յազնիւս, չոյս ունիմ որ երբ լաւանամ, կարող պիտի լինեմ ես ինքս Աստուծով օգնել քեզ նեղ օրերիդ մէջ, և աչն ժամանակը հետի չէ. առ ալժմ չուսանք առ Աստուած, հաւատանք և սպասենք աղօթելով...

Քույր եղբայր ի սրտէ.

Թիւ 47

19 յունւ. 1891 թ. Կ. Պ. Պէօլիւքտէրէ

Պատուական և սիրելիդ իմ Ս.

Ներքէ ինձ, որ աչքքան ուշ բարեմաղթում եմ քեզ նոր տարին, բաց բաւական է որ ի սրտէ կը ցանկամ քեզ համար լաւագոյն և բարեբաստիկ օրեր. ուրիմն փոքր ինչ ուշանալը չի վնասեր. արդէն դա մի սովորութիւն են արած մարդիկ. միմեանց բարեմաղթութիւններ անել ամեն նոր տարւալ առթիւ և ալ բարեմաղթութեանց մէջ աւելի լեզուներն են խօսում՝ քան թէ սրտերը: Ինձ որ մնալ, ոչ թէ միայն կը ցանկամ քեզ համար ամեն նոր տարին բարեբաստիկ, ալ մինչև անգամ կենացդ ամեն նոր օրերը, բերելով քեզ նոր ուրախութիւն և նոր չաջողութիւններ. բաց պիտի ասես թէ դժբաղդաբար աչնպէս չէ լինում, սակայն փոյթ չէ. դու քո վշտաց մէջ հաւատն, աւելի սիրելի ես Աստուծոյ. բան չատերը իրանց բուրքիներ զէզին մէջ: Մի մոռանար Քրիստոսի ասածը. «ամբարշտաց չաջողեսցի ի վերաջ երկրի»: մի մեծ խաւացի բանաստեղծ փիլիսոփայ՝ Տանթէ Ալիկիէնի, ասում է թէ «հազար հաճոյք մի վիշտ չեն արժէր»: Քիչ չատ համբերութեամբ տարւած վիշտը՝ մեզ Աստուծոյ է մօտեցնում: Նոքա որ մեծ վշտեր ունեն, երջանիկ են մի փոքր ուրախութեամբ էլ: Աստուած աւելի որոշ կը տեսնէ նորանց՝ որոնք որ անտես են թողւած մարդիկներին: Սակայն ուղիւսն ուրիմ մէջ խրած մարդարիտը, ժաւերի ծոցին մէջ թաղւած աղամանդը՝ ծածկւած են թէպէտ մարդերից, բաց որոշ կը փալկին Ստեղծողի աչացն չանդիման. ինչպէս դու, իմ թանկագին հերոսս, որ ծածկւած ես աղքատութեանդ համետ քողին տակ, բաց չիլէ որ կալ մի աչք քեզ տեսնող և ալ աչքից պիտի ծագէ մի օր հոգւոյդ լոյս և միութարութիւն, և աչ իմ ասածները փորձով գիտեմ: Դու ուրախացիր որ ունիս հոգւոյ և սրտի հարստութիւն, և ցաւէ դոցա վրալ, որք աղքատ են աչն կողմից. զի ալ է ճշմարիտ աղքատութիւնը:

Ինչպէս որ երևում է, Կոխի դրութիւնը անչաջող են գտնում բժիշկները և դեռ չեն համարձակուում բացարձակ կերպով ներարկել հիւանդներին, որովհետեւ փոխանակ բժշկելու կամ սպաննում է և կամ մի նոր տարօրինակ հիւանդութիւն է չառաջ բերում. ուստի իմ բժիշկն էլ չէ ուզում իմ վրալ փորձել. դորա փոխարէն տալիս է մի դեղ, որից ընդունում եմ օրը 6 չալի դրալ, մեծ նեղութեամբ, և որի մէջ քրէօզոլ կալ և որ աստիկ աչում է կոկորդս և բերանս: Սակայն ինչպէս երևում է, սուր-

նից օգուտ պիտի տեսնեմ, որովհետեւ վերքը փոքր ինչ մեղմացած է թւում սակալն սաստիկ ձմեռն ու ցուրտը, որ տիրում են այստեղ, դանդաղեցնում է իմ բժշկութիւնը: Նրեակալէ, ես որ սիրում էի նստել, խօսել բարեկամաց ընկերութեան մէջ, այժմ ոչ ընկերութիւն ունիմ մօտս և ոչ ձալն, թէ լեզուս միայն չարժեք կամենամ սաստիկ ցաւ կը զգամ, վերջապէս կեանքս անցնում է առանձին, տխուր, միօրինակ, անձայն և անդրամ:

Մեծ է չլօս և հաւատքս առ Աստուած, որով կարողանում եմ դիմանալ իմ այս ցաւալի վիճակին, և չուսալ որ մի օր պիտի կարողանամ զերկել և համբուրել զքեզ կրկին:

Քոյդ ի սրտէ և ի մտաց.

Թիւ 48

22 փետր. 91 թ. Կ. Պ. Բէրա.

Նշան-թաղ ուսական հիւանդանոց

Իմ անդին բարեկամս Ս.

Քի ձեռամբ ուղարկւած 80 ռ. և չետու կրկին ախօր 162 ռ. գումարները ստացալ ամբողջապէս, էլ իմ շնորհակալութեան չափ չի կալ. այդ մասին արդէն պիտի գրեմ «Մշակ»-ի մէջ, հէնց որ մի քիչ ուժերս վերադառնան:

Ներքէ ինձ, որ ուշ եմ պատասխանում քեզ, սակալն չէի կարող սաստիկ տկարութեանս պատճառով: Հիմալ որ գտնւում եմ ուսուց սուրբ Նիկողոսեան հիւանդանոցում, շատ աւելի լաւ եմ զգում ես ինձ, օրը երեք անգամ ընդունում եմ բժիշկների ալցելութիւնը, մանաւանդ բուն իմ մասնադէտ բժիշկս Միխայիլ Օսիպովիչ Պլիսկով, լիովին չլօս է տալիս բժշկել ինձ. արդէն ամենօրեալ կատարած վիրաբուժական գործողութիւններից մեղմացել է կոկորդիս ցաւը. փնռք Աստուծոյ:

Հէնց որ մի քիչ ձալնս լսելու չափ կարողանալ դուրս գալ և զօրանամ, պատւիրում է ինձ ճանապարհորդել ծովեզերեալ քաղաքներ, մանաւանդ Իտալիայ:

Սրտիդ խռովութիւնը թող ալ ևս հանդարտի. կարծեմ որ պիտի կարողանամ կրկին տեսնել, գրկել զքեզ. քոյդ եղբայր ի սրտէ:

Պ. Տօնապետեան սրտագին ողջոյնները կուղարկէ քեզ: Նիւրէ կարելի է օպերալի թարգմանւած լիպրէթից մի հատ ինձ ուղարկիր: Վաղուց է որ չեմ ստացել «Տալար» և «Աղբիւր»: Քոյդ:

Թիւ 49

4 մարտ 1891 թ.

Русская Николаевская Больница № 7.

Ամենասիրելի բարեկամս Ս.

Քեզ նման ես էլ կարող եմ գանգատել նամակներիդ չափազանց ուշ հասնելուց: Նրեակալի, վերջին նամակդ որ գրւած է փետրւար 8-ին ես ստացալ աչտեղ 28-ին, չեմ իմանում ինչ բան է ալ. արդէն անցեալ

չաբթեայ մէջ ուղարկեցի քեզ մի նամակ, ուր լալտնում եմ 80 և 162 ո. գումարներին ստանալս...

Ինձ համար շատ ծանր է աչքան երկար գրել: Վստահ եղի՞ր. լալտն-
ւեցաւ որ կոկորդիս ցաւը հիւծախտ չէ, պէտք չկալ Կոխի և ալին. բժիշկս
լանձն է առնում ինձ բուժել, բալց որքան լինի **хроническій гор-
ловой катаррѣ** թեթեւ բան չէ, շատ թուլ է ձգում ինձ. ալժամ 1000 ո.
աւել ունիմ հաւաքւած ալստեղ, մի կողմից էլ փառք Աստուծոյ, ուղար-
կում եմ... տեսնենք չետոյ ամենաբարին Աստուած ինչ ցուց կը տալ:

Համբուրնով քեզ մնամ անզուգական սիրելութեանդ անձնէր հղբալը:

Թիւ 49

19 մարտ, 1891 թ. Կ. Պոլիս

Русская Николаевская больница № 7.

Սիրելի եղբայր իմ Ս.

Ահա մի ամսեայ մէջ սա երրորդ նամակն է որ ուղարկում եմ քեզ,
երէկ ստացալ քո վերջին նամակը՝ մարտ 2 թիւականով, ալսոր 19 մարտի,
ուստի նամակդ հասել է ինձ 18 օրւան մէջ: Սա ինչ զարմանալի բան է:

Յուսամ առաջին երկու նամակներս արդէն ստացած կը լինես, ուր
լալտնած եմ կրկին և կրկին թէ ստացալ 80—162 և ալս վերջին ուղար-
կածդ 101 ուրբու գումարները: Ծովեանոյների ուղարկած 4 ոսկին նոյն
պէս ստացել եմ:

Ինձ խնդրում ես ընդհանուր մի շնորհակալութեան խօսած գրել,
միթէ կարծում ես որ ալդ բանը վաղուց է ես չեմ խորհում, միթէ ալդ
իմ սուրբ պարտքն ու պէտքը չէ: Սակայն աչն աստիճան տկար եմ, որ
քաջ եմ գալիս սենեկի մէջ, և աչքանը որ քեզ գրում եմ գիտցիր մեծ
դժւարութեամբ է: Առանց նախելու տկարութեանս, դարձեալ գրած կը լի-
նէի մինչև հիմա, սրտիս զգացմունքը, որ տալէր «Մշակ»-ի մէջ, սակայն
սպասում էի որ Տփլիսի տրւած նպաստս ալ՝ 400 ո., ընդունիմ, որպէս
զի դորա մասին էլ կարողանամ գրել շնորհակալութիւն: Աչս անգամ նա-
մակս ուղարկում եմ պ. Զարեհի ձեռամբ:

Յոգնեցալ, ալ ևս չեմ կարող շարունակել. ինձ հարցնողաց. Գէոր-
գին, ազնիւ մօրկանդ բարեկերս. չուտ շուտ պատասխանիր:

Քո կարօտակէզ եղբայրդ:

Թիւ 50

3 ապրիլ, 1891 թ. Բերալ,

հիւանդանոց ուսուց

Իմ անգին Ս.

Վերջին նամակդ ստացալ 22 մարտ թ.: Սաստիկ տկար եմ. ահա
աչն շնորհակալութեան խօսածը, որ երեք օրւալ մէջ կարողացալ գրել, և
որ ուղարկում եմ քեզ՝ խնդրելով որ լանձնես պ. Արծրունուն, որ հրա-
տարակէ շուտով «Մշակ»-ի մէջ: Խնդրիր պ. Խաչատուրեանից որ ժամ
առաջ ուղարկէ 350 ո. որովհետեւ ամսուս 16-ին դուրս կը գամ հիւանդա-
նոցից Աստուծով. իսկ մալիսի մէկին՝ Պոլսից դէպի Խալալիա, Վենետիկ:

Շուտ գրիր, Բէթէրսպուրկի քոնսէրը ինչ եղաւ: Քաղ եղբայր:

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

ԼԵԻՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

(Շարունակութիւն 1)

VII

ԼԵԻՈՆԸ ՍՄԲԱՏԻՆ

„Наставникамъ, хранившимъ нашу младость,
Не помня зла, за благо воздадимъ“.

Ամեն մի պարտաճանաչ աշակերտ, աւարտելով դպրոցը, կարող է սրտից արտասանել հռչակաւոր բանաստեղծի այս երկտողը։ Նա պատրաստ է ներելու իւր ուսուցչին նորա պատճառած վիրաւորանքը, եթէ այդպիսին տեղի է ունեցել, պատրաստ է մոռանալու նոյն իսկ նորա անարդար մի վարմունքը. բայց նա չի մոռանալ այն մեծ բարիքը, որ ստացել է իւր դաստիարակից. մինչև կեանքի վերջը նա երախտապարտ կը մնայ դէպի այն անձինք, որոնք հրեշտակ-պահապանների պէս, խնամել են նորա պատանեկութիւնը, միշտ առաջնորդել դէպի բարին և ճշմարիտը, կրթել նորա միտքը և հոգին։ Օրհնեալ լինի նա, որ սաների համար եղել է ուսուցիչ—դաստիարակ բառիս բուն նշանակութեամբ։

Իսկ ինչ պիտի զուրս բերեն ձեր դպրոցից խեղճ աշակերտները? Ախ, ևս հոգոց եմ հանում, երբ ցանկանում եմ պատասխանել այդ հարցին։

1) Տես «Մուրճ» 1894 թ. № 1, 2, 3 և 4.

Թողնելով ուսումնարանը, նոքա չպիտի կարողանան ասել. «մենք ցաւով ենք թողնում այս վայրը, ուր անց է կացել մեր ոսկի պատանեկութիւնը»: Ո՛չ, նոքա հրճանքով պիտի դուրս ցատկեն ուսումնարանի դաբպասից, ինչպէս բանտարկեալները, որոնց՝ ազատելով շղթայից և խաւարից, լոյս աշխարհ են հանում: Նոքա լի կրճքով շունչ կը քաշեն և կասեն. «Ս՛, վերջապէս ազատեցինք այս դժոխացի տանջանքից, այս դրակոնի ղէմքից, այս ագէտ և նեղսիրտ դահիճներից»!

Ինչպիսի թշնամանք, որքան դառնութիւն, որքան մաղձ պիտի սնուցանեն նոքա իրանց սրտերում զէպի իրանց անգութ և անարդար տանջողները...!

Սիրելի Սմբատ! ներիր, որ ես ոչ մի բանով չեմ կարող քեզ մխիթարել: Զգիտեմ, եթէ մեր դպրոցի նախանձելի դրութիւնը շարունակեմ նկարագրել, քեզ ցաւ կը պատճառեմ թէ ուրախութիւն: Մեր ուսումնարանը օրէցօր բարեկարգւում է, և այժմ նա դարձել է պայծառ իդէալների և ոգևորութեան մի տեսակ սրբավայր: Երէկ տօնեցինք մեր ուսումնարանի հիմնադրութեան քսանամեակը ¹⁾: Հանդէսը աւելի շքեղ դարձնելու համար, աշակերտները մի շաբաթ առաջ արդէն սկսել էին պատրաստութիւններ տեսնել: Ազատ ժամերին—աշխատում էին: Որը—գոյնզգոյն թղթերից շղթաներ էր շինում, որը մոզական լապտերի և ելեքտրական լոյսի վերայ էր աշխատում: Ծախսը հոգացել էին իրանք աշակերտները. իսկ պակասը լրացրեց ինքը դպրոցական վարչութիւնը:

Երեկոյեան ուսումնարանը մի դիւթական տեսարան էր ներկայացնում: Շինութեան առաջնակողմը զարդարած էր զիրլանդներով, գոյնզգոյն լապտերներով և դրօշակներով: Նոյնպէս լուսաւորւած էր և ծառազարդ լայն բակը: Այս ու այն կողմում երբեմն վառւում էր կարմիր և կանաչ բենգալեան հուրը: Երբեմն ճարձատում և թնդում էին փամփուշտները, որոնք բարձրանալով հեռու հեռու, պայթում էին և գոյնզգոյն աստղերի պէս ցած թափւում: Շինութեան տանիքից փայլում էր ելեքտրական լոյսը, որ կարծես արուսեակը լինէր իջած երկնքից մեր հանդէսը շքեղացնելու հա-

¹⁾ Ես կը նկարագրեմ միտքն երեկոյեան հանդէսը:

մար: Մի այլ տեղ ցոյց էին տրուում մոզական լապտերի միջոցով մեր զանազան հասարակական գործիչների պատկերները:

Ուսումնարանի մուտքի առջև, սիւնապատ բարձրութեան վերայ տեղաւորւած էր երգեցիկ խումբը, որ Ֆիզ-հարմոնի ձայնակցութեամբ թնդեցնում էր օդը գեղեցիկ կանոնաւոր քառաձայն երգեցողութեամբ...

Այս բոլորը հրաշալի էր և ոգևորիչ!

Ժամի իննին կողմնակի հասարակութիւնը ցրեց: Մնաց դպրոցական ամբողջ մարմինը: Իսկապէս փառաւոր հանդէսը դեռ յետոյ էր: Կնացիկք հանդիսարան: Մեծ սեղանի շուրջը տեղաւորւեցին աեսուչը, ուսուցիչներս և վերակացուները: Այնտեղ էին և բոլոր սաները:

Այս ժողովը, այս հանդիսարանը, այս երեկոն—անմոռանալի կը մնան մեզ համար: Մեր կեանքի ամենաքաղցր յիշողութիւններից մէկը կը լինի այս օրւայ հանդէսը: Մեզ թուում էր թէ մենք ամենքըս կազմում ենք մի ընտանիք: Տեսուչը կարծես ընտանիքի հայրը լինէր: Մեր գլխին, հանդիսարանի բարձր դմբեթում, կարծես ուրախ-ուրախ ծախրում էին սիրոյ և միաբանութեան հրեշտակները...

Ուսուցիչներից մէկը առաջարկեց տեսչի կենացը: Տեսուչը վերկացաւ և արտասանեց վերին աստիճանի ոգևորիչ, զվազած մի ճառ: Ճառի միտքը այն էր, թէ մեզ բոլորիս այստեղ միացրել է գիտութիւնը և փոխադարձ սէրն ու յարգանքը: Նորա խօսելու ժամանակ շատերի աչքերին ես նկատեցի ցնծութեան արտասուքի փայլուն կաթիլներ: Երբ նա վերջացրեց, հանդիսարանը զզրդած ծափահարութիւնից և կեցցէներից:

—Մի երգ, ասաց ուսցիչներից մէկը, դառնալով սաներին:

—Այո՛, այո՛, հարկաւոր է երգել, պատասխանեց երգեցողութեան ուսուցիչը: Դու հօ ճանաչում ես նորան, Սմբատ? Ղոնէ լսած ես նորա մասին? Ինչպէս լսած չլինիս նորա անունը. քանի որ ամբողջ Կովկասին յայտնի է նա, քանի որ նա մեր նշանաւոր հայ գործիչներից մէկն է? Ինչպէս Բախի՛նն առաջինը սիրել տուեց հային ընթերցանութիւնը, ինչպէս Ադամեանը առաջինը հիացրեց հայ հասարակութեանը իւր հանձարեղ դերակատարութեամբ, նոյնպէս և սա առաջինը հնչեցրեց հայ ժողովրդի ականջին քառա-

ձ ա յ ն քաղցրիկ երգեցողութիւնը, փոխանակ նախկին միաձայն երգեցողութեան: Մեր քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ նա, ի հարկէ, իւրպատուաւոր տեղը կը բռնէ: Սա այնպիսի մի գիւտ է մեզ համար, որ նորան աչքի յոյսի պէս պիտի պահենք մեր ուսումնարանում: Նա ոչ միայն սովորեցնում է երգեցողութիւն և երաժշտութիւն, ոչ միայն ապագայի համար պատրաստում է խմբապետ-ուսուցիչներ, այլ և իւր բոլոր էութեամբ մի մարմնացած ոգևորութիւն լինելով, մեզ ամենքիս պահում է մշտական ոգևորութեան մէջ:

Տեղից վերկենալով, նա գնաց նստեց հանդիսարանի մէջտեղում դրւած դաշնամուրի մօտ (այդ դաշնամուրը նոր է ստացւել. նորան բերել տեց տեսուչը ուսուցչի առաջարկութեամբ): Մի քանի ակկորդներ վերցրեց և ապա թաւաբաշ առիւծի պէս թռաւ տեղիցը և երեսը դարձնելով դէպի աշակերտները, որոնք իսկոյն ոտքի կանգնեցին, տւեց տեմպոն: Անմիջապէս հնչեց խորիսա ճանձիորոտանը: Յետոյ խմէցին ուսուցիչների, վերակացունների և սաների կենացը: Ամեն մի կենացին ջաջորդում էր երգը:

Խօսեցին ճառեր ուսուցիչներին մի քանիսը: Մի քանի խօսք խօսեցի և ես: Ես յսացի, թէ այժմեան սաներից է կազմւելու ապագայ երիտասարդութիւնը, որ պիտի գաջ և բռնէ մեր ժամանակակից սերնդի տեղը և ջաջողութեամբ շարունակէ մեր սկսած գործը: Գործը շարունակելու համար հարկաւոր է աւելի պատրաստութիւն: Այլապէս աներևակայելի է յառաջադիմութիւն ասած բանը: Թող ուրեմն լաւ հասկանան նոքա, որ միայն լուրջ աշխատանքով և ինքնակրթութեամբ հնարաւոր կը լինի ձեռք բերել ցանկալի պատրաստութիւնը և այլն: Սա էր ընդհանրապէս իմ խօսածի միտքը:

Ապա բարձր դասարանի մի աշակերտ կարդաց իւր շարադրութիւնը, որի վերնագիրն էր «Կեանքը կռիւ է», մի ուրիշը կարդաց իւր դրւածքը «Գիտութեան իշխանութիւնը»: Յետոյ կարդացին մի քանի ոտանաւորներ: Մէկն էլ արտասանեց սեփական բանաստեղծութիւնը «Ազնիւ գործիչին»: Ոտանաւորը բաւականին ջաջողւած էր պատանի բանաստեղծին: Սա, պէտք է նկատել, ապագայ է խոստանում, և մեր ուսուցիչներին մէկը երբեմն հաւանութիւն է տա-

լիս նորա գրածներին և ուղղում:—Մանսկանդ մեծ տպաւորութիւն թողեց մի ուրիշ աշակերտի կարգացած բանաստեղծութիւնը, որ ինքը յաջող թարգմանել էր ռուսերէնից: Երբ նա արտասանեց այս բանաստեղծութեան այն տունը թէ՛

„Друзья! дадимъ другъ другу руки

И смѣло двинемся впередъ!

И пусть подъ знаменемъ науки

Союзъ нашъ крѣпнетъ и растетъ“!

Հանդիսարանը թնդաց բուռն կեցցէներից և երկարատե ծափահարութիւններից...

Այս երեկոն, իւր բազմակողմանի բովանդակութեամբ, այնքան թարմեցուցիչ և ոգևորող էր, որ թէ աշակերտները և թէ մենք, ուսուցիչներս, աշխատելու նոր եռանդ ստացանք: Այնպիսի երեկոներ, երբ ընկերական քէֆը, երգեցողութիւնը, գրական բաժինը միանում են իրար հետ, այնքան օգտակար են դպրոցական կեանքում, որ նոյն իսկ անհրաժեշտ է թւում ինձ կրկնել այդպիսի երեկոներ տարին գոնէ երկու անգամ: Եթէ սաների և դասաւանդների մէջ հաստատուած են որոշ հոգեկան կապեր, այդպիսի երեկոներն, անշուշտ, աւելի ևս կամրացնեն եղբայրական սիրոյ և յարգանքի այդ կապերը:

Ներքի, սիրելիս, այս երկարաբանութեան համար:

Այժմ գու գրի՛ր ձեր դպրոցի նորութիւններից:

Մնամ նամակիդ սպասող

Քո Լ.Ե.Ն:

VIII

ՍՄԲԱՏԸ ԼԵՒՈՆԻՆ

Անգին բարեկամ! շտապում եմ ահա քեզ մի նորութիւն հաղորդել մեր դպրոցական կեանքից: Նորերս ես իմացայ, որ մեր ուսումնարանի աշակերտները սկսել են հրատարակել մի երգիծաբանական շաբաթաթերթ «Սաղաչէլի կրթարան»: Ինչպէս երեւոյց, թերթին աշխատակցում են ամենալուրջ և սրամիտ աշակերտները:

Ծաղրի նիւթ-որքան կ'ուզես: Ծիծաղի գլխաւոր մատակարարը մեր դպրոցն է իւր ներկայ կազմութեամբ: Դրակոնի խրատները,

սովորութիւնները, անցեալը, վերակացունների բարք ու վարքը, ուսուցիչների դասաւանդութիւնը և անցեալը, զպրոցի ծառաները, դռնապանը—կարելի է ասել, ոչ մի դէպք, ոչ մի անձնաւորութիւն, ոչինչ չէ խուսափում մեր սրամիտների աչքից:

Այդ թերթի մասին քեզ գաղափար տալու համար ես կը բերեմ վերջին համարից մի քանի նմուշներ:

Առաջնորդողի վերնագիրն է «Խրատներ Սաղայէլի սանիկներին»: «Եթէ ցանկանում ես լինել ազգի և ծնողների արժանի զաւակ, պէտք է կատարես այն բոլոր խրատները, որ մի առ մի բերում է այստեղ յօդաւածագիրը:

Առաջինը, դու պարտական ես սիրել և յարգել քո տեսչին, քո ուսուցիչներին, ընկերներին: Եթէ չես կարող սիրել, պէտք է գոնէ յարգես, եթէ չես կարող յարգել, գոնէ պիտի ցոյց տաս, որ յարգում ես: (Աեղծաւորութիւնը պարտադիր է): Նախ և առաջ դու պարտականութիւններ ունես տեսչիդ վերաբերմամբ: Դու պարտաւոր ես հսկել քո ընկերների չվերայ, ականջ դնել նոցա խօսակցութիւններին, դրականին հասցնել այն բոլորը, ինչ որ կատարւում է նորան ընդդէմ. դու պէտք է հաղորդես նորան, թէ ով ինչ է ասում նորա մասին, ով երբ և ինչ հակակրօնական կամ հակաբարոյական բառ է արտասանում, լինի նա ասւած լուրջ թէ կատակով, ով չէ խաչակնքում երեսը աղօթքի ժամանակ, ով է ծիծաղում կամ ձեռքերը մէջքին դնում եկեղեցում: Եթէ ամեն բան չես կարող չիշել, գրի՛ր չիշատակարանիդ մէջ: Լրտեսներին Դրակոնը ընդունում է իւր առանձնասենեակում ժամի 11 մինչև 12 առաւօտեան, իսկ երեկոյեան ժամի 7—8: Եթէ այս խրատը չկատարես, դու անպարտաճանաչ ես:

Երկրորդ, դասի միջոցին պէտք է նստես լուռ, չխօսես, չծիծաղես: Ծիծաղել կարող ես միայն այն դէպքում, երբ ուսուցիչը ինքը ծիծաղում է և ուզում է, որ դասարանն էլ ծիծաղի: Երբ ուսուցիչդ դաս է բացատրում, դու պէտք է աչքերդ նորա աչքերից հեռացնես, դէմքիդ խաղացնես մեղմ ժպիտ, այնպէս որ նա իմանայ, որ դու հիանում ես նորա պատմածի վերայ: Անտեղի հարցեր չպէտք է տաս ուսուցչին, որովհետև նա կարող է կարծել, թէ նորան փորձում ես: Եթէ այս խրատը չկատարես, դու ըմբոստ ես:

Ահա այս ոգով բերւած են և մի քանի ուրիշ խրատներ:

Հիմա տես, սիրելիս, Վաղայէլի կրթարանի մանկավարժներին» ոտից մինչև գլուխ: Նոցա իւրաքանչիւրի պատիւերը նկարագրւած է բանասիրականի մէջ:

Յարութիւն Մինասեան — դաստանդում է հետեւեալ առարկաները. քննաբանութիւն ս. Գրոց, մեկնութիւն ս. Գրոց, համաբանական աստուածաբանութիւն, աստուածաբանական բարոյականութիւն և դտւանաբանութիւն:

Միջնակարգ կրթութիւնը ստացել է Ներսիսեան դպրոցում, մի քանի տարի մնացել է արտասահմանում, որտեղ լսել է աստուածաբանական առարկաները և վերադարձել հայրենիք աստուածաբանութեան դոքտորի աստիճանով: Գորա ապացոյցը կարելի է գտնել նորա այցելոտման վերայ: Առաջ սա մեր դպրոցում ուսուցիչ էր, բայց նախկին տեսուչը, տեսնելով, որ նա չէ համապատասխանում իւր կոչմանը և միայն խլում է սաների ոսկի ժամերը, արձակեց նորան, թէպէտ այդ պարոնը ոչ մի դէպք չէր թողնում, որ չշոգոքորթէր տեսչին: Նոր տեսուչը, որի հետ նա բարեկամացաւ, նորից հրաւիրեց աստուածաբանին ի մեծ սուգ և ցաւ բոլոր սաների առանց բացառութեան: Սկզբում այնքան դժգոհ էինք, որ մեզ, կարելի է ասել, քիչ էր մնում ոստիկանական միջոցներով քշէին դասարան մեր փիլիսոփային լսելու: Այժմ սովորել ենք, և նորա դասին կամ քնում ենք, կամ զլարձանում նորա խորիմաստ ճառերը լսելով: Յաճախ պատահում է, որ ամբողջ դասը վիճում ենք հետը նորա դասախօսութեան այս կամ այն կէտի նկատմամբ, և ամեն անգամ նա դուրս է գալիս դասարանից՝ երեսը, ձախտուր և ականջները կարմրած (պէտք է, սակայն, խոստովանել, որ սա միակն է ուսուցիչներից, որ թոյլ է տալիս վիճել դասի ժամանակ): Առարկայից նա անցնում է շատ շնչին բան և անցածի օգուտը ոչինչ բան է: Խօսում է աշխարհաբար, իսկ զրում է աշխարհաբարի և զրաբարի խառնուրդով: Նորա ամենամեծ արատը — մեծամտութիւնն է: Նա կարծում է թէ ինքը մի չգնահատուած տաղանդ է և անպիտի զրքեր պիտի տպէ, և անպիտի բաներ անէ, որ աշխարհը վերան գարմանայ: Ալիշանը և նրա նման հասկաները նորա համար թզուկներ են: Այժմ նա իրան ցոյց է տալ

լիս ամենաջերմ պաշտպան ներկայ տեսչի ուղղութեան և ամենա-
ջերմ հակառակորդ սորա նախորդին:

Ս է թ Տ էր-Ս տ ե փ ա ն ե ա ն — դասաւանդում է կրօն և Հա-
յաստանի աշխարհագրութիւն: Ոչ միջնակարգ, ոչ բարձրագոյն
դպրոց չէ աւարտած, բայց երկուսի հօտն էլ աւած է: Ինքը ար-
դէն մօտ է ծերութեան հասակին. մազերը սպիտակում են: Շատ
տեսուչներ, շատ ուսուցիչներ, շատ վերակացուներ են փոխել նո-
րա քսանամեայ ծառայութեան միջոցին, շատ մրրիկներ են անցել
մեր դպրոցի վերայով և տալն ու վրայ արել նորան, բայց միայն
նա է, որ անցել է անյողզողդ, ինչպէս ժայռ, անմշաս, ինչպէս
մի ձկուն բոյս, որ յարմարելով հողմի ուղղութեան, հեզ գլուխը
թեքել է այս ու այն կողմ և ողջ մնացել, մինչդեռ նորա հարե-
ւան հաստաբուն կաղնիները, զիմադրելով մրրիկի զօրութեանը,
չաճախ ճարճատուելով կոտրել է ընկնել են գետին: Սորա տոկունու-
թեան գաղտնին կայանում է ոչ թէ նրա կամքի և մեծ խելքի
մէջ, այլ այն բանի մէջ, որ կոչւում է յարմարելու արւեստ:

Այդ արւեստն է միայն, որ նա կատարելագործել է ամենայն
մանրամասնութեամբ: Այդ արւեստն է միայն, որի շնորհիւ այն-
քան ամուր, անսասան է դարձել նորա գոյութեան յենարանը:
Եթէ տեսուչ սիրում է զիտութիւն, սա իւր սրբազան պարտքը
կը համարէ բացականչել բոլորի առաջ.

«Գիտութիւն, պարօններ, զիտութիւն!» Իսկ եթէ տեսուչը
այլ բանէ պահանջում, նա ևս այլ կերպ կը բացականչէ: Բայց
ինչ դրութեան մէջ էլ լինի դպրոցի կարգապահութիւնը, նա միշտ
դժգոհ է, միշտ գանգատաւոր. մշտական տրտունջ և տրտունջ:
«Աշակերտները ծուլացել են! աշակերտները անուշադիր են! աշա-
կերտները իրանց պահել չգիտեն! այս ինչ սարսափելի դրութիւն է!»
այսպիսի բացականչութիւններով է նա դուրս գալիս դասարանից,
այսպիսի յոսանատ բացականչութիւններով է մտնում ուսուցչա-
կան սենեակը և ցուցակը շարտելով սեղանի վրայ՝ ձեռքը զրպա-
նում՝ անց ու դարձ անում այնտեղ: Մի կամ երկու փաստից նա
պատրաստ է ընդհանուր եզրակացութիւն անելու: Բաւական է եթէ
երկու աշակերտ խօսեցին կամ ծիծաղեցին զասի միջոցին — աշա-
կերտները իրանց պահել չգիտեն! բաւական է, որ մի աշակերտ

դասը սովորած չլինելով, հրաժարեց պատասխանելուց—աշակերտները—ծուլացել են! Ահա այսպիսի տարօրինակ մի պատու է մեր Սէթը: Ընդհանրապէս, աշակերտի հոգու փոքր ինչ ազատ արտայայտութիւնը հակառակ է նորա ամբողջ էութեանը, և նա մի անմեղ դէպքը այնպիսի յուսահատական ձայնով, այնպիսի սարսափելի գոյներով կը նկարագրէ, որ լսողը կը կարծէ, թէ դպրոցը փլեւելում է: Բայց չպէտք է մոռանալ, որ նա պարտաճանաչ ուսուցիչ է, հեշտ հեշտ դաս չի թողնիլ, դասին միշտ աշակուրջ է և արթուն, իսկ դասը պատմում է այնքան բարձր, որ նրա ձայնը լսելի է լինում նոյն իսկ փողոցում:

Նա մարդուն ոչ սիրում է, ոչ ատում. գուցէ այդ է պատճառը, որ մենք ևս ոչ սիրում ենք նորան, ոչ ատում: Անտարբերութիւն երկու կողմից էլ:

Ճիշտ է, նորա յուսահատական բացականչութիւնները երբեմն առիթ են տալիս Գրականին փալասի նման փողոց շարտելու աշակերտին, բայց շատ բան նորան ներում է, որովհետեւ նորա պատճառած վնասը առաջ է գալիս աւելի միամտութիւնից, քան թէ չար զիտաւորութիւններից:

Մ ու շ ե ղ Գ Ր Ի զ Ո Ր Ե ԱՆ—դասաւանդում է մանկավարժութիւն, հոգեբանութիւն, տրամաբանութիւն, բարոյագիտութիւն: Անպելով որ սա պարտաճանաչ ուսուցիչ է, նւիրւած իւր գործին. չնայելով, որ յաճախ մեզ հաղորդւում է բաւականին հեռաքրքրական տեղեկութիւններ, մենք, այնու ամենայնիւ, չսիրեցինք ոչ նորա անձնավորութիւնը, ոչ նորա առարկաները:

Պատճառն այն է, որ նա ունի մի քանի խոշոր պակասութիւններ, որ դարձնում են նորան վերին աստիճանի անհամակրելի, նոյն իսկ ատելի:

Առաջինը, նա չընտէ ինչ աւել է յարգել աշակերտին, երկրորդ, անխնայ է յանցաւոր կամ այդպէս կարծւած աշակերտի վերաբերմամբ:

Վ,այ այն աշակերտին, որ իրան թոյլ տւեց համաձայն չլինել նորա մի մտքի հետ:

—Նստի՛ր, կը հրամայէ նա. եթէ ուսուցիչը դու ես, դու արի պատմի՛ր:

—Պարոն ուսուցիչ...

—Փիլիսոփայութեան ժամանակ չէ. մի՛ խանգարիլ:

Այդպիսին նորա աչքում ըմբոսա է և անպատկառ: Նա կարծում է թէ յարգել և սիրել աշակերտներին նշանակում է երեստալ նոցա: Չտեսնելով սանիկի հոգու մէջ բարոյականութեան առողջ սերմեր, նա հաւատացած է, որ աշակերտներին պէտք է սանձած պահել, ինչպէս ձիուն, և նոցա կարգ ու կանոն սովորցնելու միակ միջոցն է—երկիւղը և պատիժը: Ահա ինչու, երբ մէկին արտաքսելու առիթ է պատահում, ասում են, մանկավարժական ժողում նա անողոք է դառնում և բռունցքը սեղանին խփելով պահանջում է, որ յանցաւորը հեռացւի ուսումնարանից: Սորա բռունցքը որոշում է մեղապարտ սաների վիճակը:

Համբարձում Մակարեան: Արտեղ է ստացել իւր կըրթութիւնը, երբ է սկսել ուսուցչութիւնը—ուշին յայտնի չէ: Դասաւանդում է Ֆրանսերէն, հայոց պատմութիւն և թւաբանութիւն! Ծոյլ և անպարտաճանաչ—վերին աստիճանի: Ամեն շաբաթ մի քանի դաս պիտի թողնէ, պատճառ բերելով տկարութիւնը:

Եթէ տրամադրութիւնը ուրախ է, քէֆը տեղումը, գլուխը տաքացած, նա կը սկսէ խօսել դէսից դէնից: Կը պատմէ իւր ընտանիքից, կը գովէ իւր աղջկայ գեղեցկութիւնը, կասէ թէ որտեղ անցկացրեց երէկ զիշեր և այլն: Մէկ էլ տեսար, աչքը ընկաւ մի աշակերտի կօշիկի վերայ, որի տակը դուրս է եկած. նա կը նկատէ աշակերտին, թէ ինքը, ահա մի տարի և կէս է բանեցնում է իւր կօշիկը (այդ բոպէին բարձրացնում է ոտը կօշիկը ցոյց տալու), դեռ մի կէս տարի էլ քաշ կը տայ և այլն: Իսկ եթէ բարկացած մտաւ դասարան, վայ մեր օրին! Բաւական է այդ ժամանակ մի չնչին առիթ, օրինակ, մի անտեղի ծիծաղ, որ նա կատաղի: Եւ ինչպէս է կատաղում մեր Համբարձումը! Ասուած ազատէ! Ոտները գետնին է տալիս, թակարդ ընկած մկան պէս, վազվզում անկիւնից անկիւն, գոռում և խօսում այնքան արագ, որ թուքը, հողմախառն անձրևի նման, տալիս է դասարանի պատերով: Եւ ինչեր չեն դալիս նորա բերանը այդ միջոցին. « Խոզ, իշի մարգարէ, ապուշ, չիմար, անզգամ... »: Այդ բոպէին նա խփում է ըմբոստին ինչ ձեռն է ընկ-

նում—մատիտ, գրիչ, գիրք... Այս բոլորը, սակայն, մեզ զւարճութիւն է պատճառում:

Ոսկան Գասպարեան—սա պատկանում է հին սխոլաստիկների սերնդին:

Հայերէնի դասատուն է սկսած երկրորդ դասարանից մինչև վեցերորդը:

—Կարդա՛, հրամայում է աշակերտին:

Աշակերտը կարդում է:

—«Յայնժամ մատեան առ Յիսուս՝ որ յԵրուսաղեմէ փարիսեցիքն և դպիրք՝ և ասեն. ընդէր աշակենտքն քո անցանեն զաւանդութեամբ ծերոցն»:

—Վերլուծիր

—Մատեան—բայ, փարիսեցիքն և դպիրք—ենթակայ, ասեն —ստորագեալ...

—Ինչ ժամանակ է մատեան?

—Կատարեալ:

—Ապրես: Խոնարհիր ներկան:

—Աշակերտը խոնարհում է:

—Ապրես, ապրես: Ինչ հոլով է դպիրք?

—Աշակերտը պատասխանում է:

—Ապրես: Նստիր: Պետրոսեան, շարունակիր:

Պետրոսեանը շարունակում է նոյն ոգով:

Նոյն ոգով շարունակում ենք և մենք հինգ երկար տարիներ: Նոյն հարց ու փորձը, չնչին փոփոխութիւններով, կրկնում է շաբաթը չորս ժամ, ամիսը տասն և վեց ժամ, մի տարւայ մէջ աւելի քան հարիւր ժամ, մինչև դպրոցը աւարտելը հարիւրաւոր ժամեր: Եւ այսպէս մենք աւարտում ենք, մեծ ատելութիւն և զզւանք դուրս բերելով մեզ հետ դէպի ամենայն փարիսեցիք, և դպիրք, և ենթակայ, և ստորագեալ՝ իրանց բոլոր պարագաներով:

Այսքանն էլ բաւական չէ, որ դու տեղեկութիւն կազմես մեր խմբի մասին? Այժմ հերթը քոնն է, սիրելիս: Դու երբ պիտի ծանօթացնես ինձ քո պաշտօնակիցների հետ? Սպասում եմ:

Ք ո Ս մ բ ա տ :

Ս Ա Ս ՈՒ Ն

(Իմ յիշատակահիանից)

Ս Է Յ Լ Ա Ն Ի

(Շարունակութիւն ¹)

Ա Ի Ա Ն Դ ՈՒ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Հայաստանի բոլոր ժողովուրդը ունի զանազան աւանդութիւններ, կան որ պատմում են իբրեւ հէքիաթ, նաև կան որ պատմում են իբրեւ իրողութիւն:

Առաջին տեսակին են պատկանում Դաւիթ-Մհեր և այլն, երկրորդ տեսակին վերաբերում են մեր հէնց այս յօդածում մէջ բերածները, որոնք չէր կարելի առանձին էջով հիւսել, խառնել Սասնեայց պատմութեան, կամ բոլորովին դուրս թողնել...

Այս ներածութեան ճակատը պսակող ժողովրդական քերթածի հատուածը բանալի էր երբեմն վերջին տարւոյ մի տխուր պատմութեան, աւաղ որ լիովին չկարողացաւ ձեռք բերել, միայն սասնցի Միր-Գիոս այդքանն կարողացաւ ինձ աւանդել:

Մինչև այժմ տպագրւած Ազգ. պատմութեան վերաբերեալ գրքերը, հնախօսութիւնները, գէթ որոնք տեսած եմ, լռութիւն են պահում իշխանութեան անկումից յետոյ, նախարարական տների, ժողովրդի որպիսի եղանակաւ վերջանալու, կամ սպառուելու մասին և հարկաւ լռելու էին, քանի որ ոչինչ չկար:

¹) Տես «Մուրճ» 1894 թ. № 10:

Սակայն ինչպէս միջին, նոյնպէս վերջին զարերի պատմութիւնն ունենք եղել. մի ծերունի արքեպիսկոպոս գրել է այդ ամենը՝ ըստ անսնոզների վկայութեան՝ արտասուելով գրել է նման Լատիվէրացու:

Սասնցի արժ. Ղազարոս վ. Մարտիրոսեանց, Սուրբ Աղբերաց այժմեան վանահայրը, տեսել է և մի մասը կարգացել է Սղերդում նոյնտեղացի տէր-Ջաքարիա քահանայի մօտ՝ 1300—1600 թւերի պատմութիւնը. Օհան արքեպիսկոպոսի հեղինակութիւնը մի աշխատասիրութիւն, որի մէջ մանրամասնաբար պատմել է մատենագիրը շատ աղէտներ, պատմել է և Հայաստանի հարստահարիչ քրդերի ու լինելը:

Ահաւասիկ Ղազար վարդապետի ինձ պատմածը. — «Երբեմն դժբա՛ Ռշկոցիք (Ռշտունի), Մանըզցիք (Մամիկոնեան), Սլիւանցիք (Սլկունի), Բագրանցիք (Բագրատունի), Փնճնացիք (Փնճիկ իշխանի սերունդն), Խորմանցիք (Խորխոռունիք), պճնազարդ ուղեկցում էին հայոց մեծաց թաղաւորին. կարծես այդ ընկած փառքի յիշատակը անջինջ պահելու համար՝ տակաւին հայոց ասպետական սովորութիւնքը, աստիճանքը պահում են նոքա»:

«Տակաւին քուրդ ցեղեր Բագրանցոց Մալէ-պատրիկ (տուն պատրիկի), միր (իշխան), մանըզցոց կարիճ, քաջ, Ռշկոցոց մալէ-թուուն (պղնձական տուն) տիազոսներով են պատուում»:

Մանաւանդ Խորմանցիք, թույլ 250,000, յայտնապէս քրդի, թուրքի և հայի առաջ խոստովանում են իրենց հայութիւնը, նրանց ասածը հաստատում է քրդերէնի մէջ սուգած իրենց խօսած հայ լեզուի նշխարքը: Գրիգոր Լուսաւորիչ, Տրդատ, Ներսէս այժմ իսկ պաշտում են Խորմանցի քրդահիներից: Հայ եկեղեցին, հայ աղգը ն իրական են նոյա համար, մինչդեռ անասելի լուսանքով ողորդում են մեհամէդն ու իւր զուրանը: Սոքա են այն ցեղը, որ երէկ, 1870—1872 թւերին, կամեցան հայանալ, թոթափել դիմակը, միանալ ազգին. (այս մասին մի գրրածք ունի Խորէն Նար-պէյ), ի մեծ ցաւ մեզ, կառավարութիւնն արգելեց: Սակայն նոյն է Խորմանցին, փոխւած է:

Դոքա Գուղուզանի, Տիւրքի (Տորոս) լեռների երկայնքով, Եր-

զընկալից (Յրիզա) մինչև Կեսարիա, Բիրուդ սև Զէյթուն բռնածեն իբրև բնավայր ու հայրենիք:

Քաւրդ, տաճիկ նոցա սահմանից սարսափով են անցնում, որովհետեւ՝ կողոպտել, նեղել, սպանել ու քերթել չեն զլանում խորոմանցիք, որովհետեւ դոքա են խորոմանցու հայրենիաց ու կրօնի թշնամիները, բայց հայը ազատ է, ազատ մուտք ու ելք ունի Գուզիզանում և այլ կողմերում, թէև Գուզիզանը երկու ցեղերի ձեռքն է, խորոմանցու և զարադոյունլու, որ այժմ կրում են զզլպաշ, թուրքմէն, չրափիւֆ (կրակ մարող) անունները, սակայն զխաւորապէս աչքի է ընկնում խորոմանցին, թրքական անունով, հայացի սրտով:

«Յրբ հիւր գնաց մի որ և իցէ հայ, դեռ գիւղը չմտած դիմաւորում են հիւրնընկալ ծերեր. մինն առնում է անցորդի դաւադանը, առաջնորդում նորան իւր տունը... գաւազանը դնում է մի պատուոյ տեղ և հրամցնում հիւրին օճաղի գլուխը բազմելուն:

Վարդապետի այս պատմական հայեացքը արդարացնում է Հ. Հ. Ինձիճեան, Քաջունի հնախօսների կարծիքը: Ինչպէս կարող ենք մենք ժխտել՝ թէ դոքա հայից չեն, եթէ այդ օտարներն իրենք են վկայում:

«Մեր Տիգրան Բ. որդի համանուն Տիգրանի իշխանութեան ներքոյ ապրեցան Կորդիք անկախ, անցած դարեր կորդիք եղան քուրդ, հազարացոց արշաւանքի ատեն, Կորդիք ընդունեցին մահմեդականութիւն: Ահա այսքան քրդերին միացան և ուրացեալ հայ նախարարներ: Այս է աւանդել Օհան եպիսկոպոս և այն է աւանդում սասնցի հայր: Նոյն իսկ բազրանցիք մինչև այսօր չեն ուրանում իրենց հայ ծագումը, մինչև այսօր բէկերը իրենց զաւակներին անւանում են Բագրօ (Բագրադ), Համզօ, Համօ, Սմբօ (Սմբատ) և այլ անունների աղաւաղածները, որոնք յատուկ էին մեր նախարարական ընտանիքներին: Ես իսկ տեսած եմ բազրանցի Համզօ բէկի մօտ մի սուր, որ կրում է իւր պապերի հնութեան դրօշմը. Ասուածածնի, Լուսաւորչի պատկերքը և մի տուն Սաղմոսից ոսկէտառ, ափսոս որ սորա մի մասը կտրւած և փոփոխած էր, ապա թէ ոչ պիտի գտնէինք և տիրոջ անունը: Սորա մօտ կան մի քանի խիստ հին ձեռագրեր, Աւետարան, Ճառքնախիւր, Սաղմոս և

այլն. մի առ մի քրքրեցի, բացի յիշատակարաններից ոչինչ չունէին, որոց օրինակները յանձնած եմ այդ ճիւղը ուսումնասիրող արժ. Ղևոնդ վ. Փիրղալէմեանին:

Վերադառնալ հակիրճ տեսութեան մասին իմ կարծիքը յայտնելուց յետոյ, շարունակում եմ Ղազ. վ. Մարտիրոսեանի ցուցումները, որ ինք քաղած է Օհան եպիսկոպոսից, որ և ստուգած եմ ժողովրդի ծերերից:

«Հայ նախարարներից առաջին ուրացողը չէ լինում Բագրատ Պատրիկ Բագրատունի, եղբայր Սմբատ Խոստովանողի, որի մասին երկար գրում է Թովմա Արծրունին. նորանից առաջ կան եղել և ուրիշներ: Զէնք Բագրատունի հարատուութեան, որովհետև զբաղւած էին Հայաստանի նշանաւոր վայրերը, մնում էին նախարարաց սուէրները, մանրիկ իշխաններ, Արծրունի, Գնունի, Մամիկոնեան և այլն, հետզհետէ և սոքա կորչում են մահմեդականութեան խորքը, պանդխտութեան մէջ. այսպիսով Ժե. դարի վերջերը ջնջւում են Հայաստանից բոլոր փայլուն անունները, որոց վերջինների եղբրական պատմութիւնը պիտի զետեղեմ այստեղ, ըստ պատմութեան Ղազ. վ. Մարտիրոսեանի և Ալի Էֆէնդի նաձաշի:

Մինչև 1540—60 թւերը Պուլանքի (Հարքայ), Բաղէշի, Սասնոյ, Մշու վրա իշխում էին հայ նախարարներ իբրև բէյեր իրենց գաւառների մէջ, թէև մահմեդականով խառն էին:

Բացում է մի ընտանի պատերազմ երեք նախարարների մէջ: Մշու Մամիկոնեան, Մուշեղ-Նաձաշ իշխան, տէր Գրոնից և Ասողաբերդի (Ասողկաջ բերդ), Հարքայ իշխանի դուստր Գիւլիգարին կնութեան է խնդրում. երբ մերժում են՝ ուզում է բռնի յափշտակել, որ նշանւած է եղել Բաղէշի Փնջիկ իշխանի որդու հետ:

Երբ տարածւում է առևանգի դիտաւորութեան համբաւը, Փնջիկը իւր հարսնացուին պաշտպանելու համար դուրս է գալիս կուրի:

Ռահուացի զաշոր, ս. բանակի տեղը, ուր ընկաւ Մամիկոնեան Տիգրան, հաղարացոց սրով, նորա վերջին իշխան շառաւիղը տանում է փառաւոր յաղթութիւն, Փնջիկի զօրքն ի սուր և ի փախուստ մատնելով:

Փնձիկ ճարհատած ուրանում է իւր կրօնը, խնդրում է օգնութիւն Տուրուբերանի Աղձնեաց և Բարձր Հայոց ընդհանուր իշխան

Մահէ-ամիրայից (նախահայր Մուսա-բէկի), որ բուն քուրդ էր, գտնուած է իւր ցանկացածին չափ վարձկան քուրդ զօրքեր և Մահէի եղբօր հետ միասին իջնում ասպարէզ: Մուշեղ-Նաճաշ Մամիկոնեան երկնէլով Փնճիկի մեծաքանակ զօրքից, սարսափից ինքն ևս հետեւում է Փնճիկի օրինակին, օգնութիւն ատանալով Տիգրանակերտի իշխան, Շուղէք ամրոցի ամիրայից, սուլարաթիւ զօրքով վերստին գալիս է ռահուաց Խոսրովի մեծ խանին, մօտ Մոխր գիւղի. մօտերը լինում է առաջին մեծ կռիւը, ապա՝ Պէշասէլի գիւղի մէջ, Գալլ-Վահանի քաջագործութեան վայրերը ողողւում է վնճիկեանների արիւնով: Յաղթութիւնից յետոյ պատգամաւոր ուղարկելով Պուլանք, պահանջում է իւր սիրունին Գիւլիզարը, որի սիրով խելագարած էր:

Գիւլիզար և իւր ազնիւ հայրը իրողութիւնը լսելով սուգ են առնում, արտասւում և պատգամաւորներին անպատելով յետ ուղարկում ասելով,—«մենք քրդի հետ գործ չունենք»:

Հարքաց իշխանը, որի անունը չկայ,—որ շատ իրաւունք ունենք կարծելու Երան-Հայկազը, կամ մին նորա յաջորդներից, որովհետեւ այս աւանդութեան մի քանի մասերը նման են նորա աւանդական պատմութեան,—իսկոյն հաւաքում է իւր բոլոր զօրութիւնը, ամրացնում է իւր ամրաշէն ամրոցը, զօրքի մի մասն առած իւր զօրավարութեան ներքոյ ղեմաւորում է անթիւ թշնամի զօրաց Կոփ գիւղին առաջ:

Պատգամաւորներից լսելով Մուշեղ-Նաճաշ իւր խնդիրը մերժւած, հաշտուում է Փնճիկի հետ, որ կիսովին փոխած էր իւր անունը, փոխանակ Փնճիկի՝ Փնճնար և որ այսօր այդ անունն է կրում իւր ելուզակ ցեղը. ուստի մի խոշոր բանակի ղլուխն անցած արշաւում են դէպի Պուլանք, Կոփի առաջ մղում կռիւ: Սոսկալի կոտորածին մէջ ընկնում է Կոփաց իշխանը իբրեւ հալ-նահատակ անտէրունջ թողնելով իւր Գիւլիզարն ու երեք մատաղասի մանուկներ:

Սկսում են յաղթականք աւերել գաւառը:

Ասպատակ են սփռում հայոց գիւղերն աչրելու, կողոպտելու, ուրացնելու, ջարդելու, բերդի պաշարման ժամանակ մեռնում է և Գիւլիզար սուրը ձեռին իբրեւ իւր հօր արժանի զաւակ անվախ կռւելով:

Իշխանի երեք մանուկներն ընկնում են գերի: Նորաբերդն ոչն-

չանում է իսպառ և այս կռւի մէջ մեռնում են հայոց նախարարութեանց անունները:

Մանկիկները յանձնում են Հասարան—Օթովաշ մոլլային, դատարարական են իբրեւ մահմեդական:

Քրիստոնեայ հերոս հօր որդիքը դառնում են մեծամեծ քուրդ ցեղերի նախահայրեր: Իրենց բնիկ հայրենեաց մէջ զարգանում են հասարանցի, հայտարանցի և ճիւղրանցի ցեղերը, իբրեւ ժառանգներ Հասարան մոլլայի:

Այս աւանդութիւն գրած է Յան, պատմած է ինձ Ղազ. վ. Մարտիրոսեան և վկայած հէնց Նաճաշի հարազատ յաջորդներից Ալի էֆէնդի Նաճաշ-օղլի, ծառայող Մշու սէրայում: Այս պատմեց ինձ պարծանքով, հպարտանալով իւր վաղեմի իշխանութեան վրայ. նկատելով իմ զարմանքը, այլալեւը, հարցույ ժպտելով.

—Ի՞նչ եղար:

—Ոչինչ չկայ,—իսկոյն ուշադրութիւնս հաւաքելով, մի սիկար էլ իրեն տալով, հարցրի,—ուրիշ ի՞նչ գիտէք ձեր ընտանիքի անցեալից:

—Շատ բան գիտեմ,—հառաջեց, իւր սիրուն դէմքի վերայ ծալքեր յօրինելով,—ես չեմ պատմում ուրիշի, բայց քեզ սիրեցի ու ինձ շատ պատուեցիր այս երկու ամսում:

—Խնդրեմ մանրամասն պատմել:

—Որքան կարող եմ,—մրմռաց ժպտելով և յարեց,—Տերունի պապս թւում է իմ հայ-պապերից. Մամիկոնեան Մուշեղ, Նաճաշ, Մեծն. Մուշեղ, Վարդան պատրիկ, Մուշ-Սէրասքէր (սպարապետ) իմ նախնեաց մէջ նշանաւոր են եղել, մենք երկնացին թագին արժանացած ենք, մեր սուրն օրհնած է ձեր ջարձիղ (լուսաւորի): փեղէմպերը, մեզ իշխան ճանաչած է ձեր այն ժամանակի թագաւորը: Մուշեղ-Նաճաշ թէև ուրանում է իւր կրօնը և ընդունում ուղղափառութիւնն (թրքութիւն), բայց՝ Մշու մէջ, իւր տան մէջ ծածուկ է պահում մի փոքրիկ թէքքէ (մատուռ), նորան ծառայում է ինքն մինչև մահը և աւանդում է իւր որդւոցը, հասնում է մինչև իմ պապին և ինձ: Մատրան մէջ կան խաչքարներ, սեղան, որի մօտ կայ և մի երկաթ դանակով պահարան: Պահարանում պահւած է մի արծաթեայ գլան՝ կէս արշին երկարու-

Թեամբ, ձեռիս հաստուԹեամբ, սակայն խողովակ է և դատարկ. նորա մէջն է զետեղւած մի անգին գանձ: Նորա մէջն է ջիրճիգ-փեղէմպէրին և ձեր Թագաւորի կնքած Ֆէրմէնը (հրովարտակ). յայտնի չէ նորա բերանը, լեհեմլած է (?) երկու կողմերից, միայն վրան ունի երեք տառեր. . Այդ Ֆէրմէնով իմ մեծ պապին են տւել Սլիվան, Սասուն և Մուշ: Ես դիտմամբ սովորեցայ հայերէն, բայց անկարող եղայ կարդալ, չէ նմանում հայ գրի:

—Յոց տէք ուրիշի, օրինակի համար ինձ՝ ես կարող եմ կարդալ: Կարդամ, պատմեմ ձեզ, որովհետեւ, ասացի, մենք մի քանի տեսակ գրեր ունենք, նոքա լինելու են նոյնպէս գրեր,— ցոյց տւի նորան մի ամենահին «խորհրդատեսար», որը այս րոպէիս մօտ է, ապա զանազան հին գրեր:

—Այո, նորանց նման են,—մրմռաց պատանի Նաճաշ-օղլին, վեց-երորդ-եօթերորդ դարում՝ գրւած մագաղաթները քննելով: Աշխատեցայ գոնէ դոցա մէջ այն գրերի նմանները որոշել տալ, չյաջողեցանք: Շատ Թախտանձեղի Ալիին դնալ միասին, տեսնել մոտուռը, տուփը, կարդալ նորա վերայի գրերը, անհնար եղաւ:

—Անկարելի է. էֆէնդի,—Ժխտեց ազնւասիրտ Ալին,—Թէև իմ հետաքրքրութիւնն պիտի չագեցնէի ձեր կարդալով, սակայն՝ անկաշելի է. որդոց որդի նզովքով պատուիրած է Մուշեղ-Նաճաշ, երբէք չբանալ, ցոյց չտալ հայի կամ տաճկի, որովհետեւ՝ այդ սրբազան աւանդ մի տեսակ Թալիսման է, դա պիտի բերէ ապագային մեզ մեր նախկին մեծութիւնը, իշխանութիւնը. երբ քաֆրը, Ֆլայը (հայ) վերատին տիրէ իւր բնիկներին, այն ժամանակ կը բացւի ճէրճիզի գիրը:

Աեղմեցի նորա խոշոր ձեռքը իմ փոքր ձեռով:

—Տաճիկներ, —յարեց նա յուզւելով,—մի քանի անգամ հրովարտակը խելու, մեր տան օղօթարանն, հայ մատուռն ոչնչացնելու նպատակով փորձեր փորձել են յանկարծ պաշարելով, բայց մեր քաջակորով պապերը դիմադրաւել են սրով, պաշտպանել են սրբութիւնքը. կորագլուխ յետ մղելով սրբութեան Թշնամիներին:

—Ուրեմն գիտե՞ն... գիտե՞ն մոլլաները:

—Ինչպէս չէ... գիտեն, բոլոր Թուրքերը, կառավարութիւնը, մինչև այսօր էլ մեզ քաֆր օղլի են ասում... Թող ասեն:

Հառաչելով վերջ տւեց պատմութեան, ձեռս սեղմեց ու հեռացաւ աւելի սրտաբեկ քան ուրախ:

Այս անգամ աւելի գորովալի աչքով սկսեցի չափել յաղթահասակ, գեղանի, 18-ամեայ պատանին, մտաբերելով անմահանուն Վարդանը: Աճապարելով ծալեցի յիշատակարանս՝ որի մէջ սղադրում էի նորա պատմութիւնը, ստուգել ու զեւելու տենչով տոչորւած դուրս ելայ:

Յուզւած էի և ուրախ: Ձգիտեմ ինչպէս անցայ Մշու փողոցներով, կեղոտու Ձորու թաղից, ինքզինքս գտայ Միաց. ընկ. կենտրոնական վարժարանում: Պատմելի: Ուսուցչական խումբը զարմացմամբ և թերահաւատութեամբ ունկնդրեց:

Երկրորդ օրը Միաց. ընկ. բոլոր վարժարանաց տեսայ փոխ-սեսուչ և առաջին ուսուցիչ Կենտ. Վարժարանի Միհրան էֆ. Տամատեան, ուսուցիչներից պ. պ. Հայրապետ Ճանիկեան՝ Վանեցի, Վահան Ամատունի՝ Մշեցի, Գէորգ՝ Զէյթնցի. այս պարոններով զնացինք Կարնեցի պ. Սիմօն Հայրապետեանի կրպակը, ուր միշտ գլուխում էի Ալիքն: Բացի մեզանից կային և մի քանի փոքր իշատէ հասկացող երիտասարդ վաճառականներ: Ալին այնտեղ էր: Խնդրեցի կրկնել ինձ պատմածները իբրեւ գրածիս սխալները ուղղելու: Նա պատմեց նոյնութեամբ, աւելի սիրուն ոճով: Երբ տեսաւ ոմանց տարակուսելը՝

—Տեսէք, հայեր, —ասաց նա, լուսամտուից ցոյց տալով Մամիկոնեանց բերդը, Մուշեղի ամրոցը, որ կոնաձև բլրի զագաթին մի քանի կիսաւեր պատեր, որ մեր տակաւին թողած էր տաճիկ ճիրանը:—Սն, այստեղ աւերակ, հարիւրաւոր տարիներ իմ քաջ նախնեաց վեհարանն է եղել, այս բերդի մէջ մի ժամանակ կալուում էր երկնից իջած Մամիկոնէից խոյազլուխ սաղաւարտը, քաֆրի իշխանական ծերունին, խաչագլուխ ականակուռ թուրը... Էհ, քանի որ զժւարէ հային հաւատալ տաճկի խօսքին, ձեզ տամ հայ վկաներ, հէնց ձեզանից, նոքա իմ հարազատ ազգականքն են: Մուշեղ-նաճաշի եղբայր, Վահան-նաճաշ իշխանի ցեղը ձեր մէջն է, նոքա հայ են, աղօթք են անում ձեզ հետ... Այժմ հայ-նաճաշեանք աղքատ են, սակայն գիտեն իրենց ով լինելը, ինձ հաւասար է սիրում նորանց իմ պապը: Կանչեցէք նոցանից մինը:

Ներկայ եղող շէնցիք զլսով հաստատեցին և աւելացրին թէ նիւթապէս և բարոյապէս օգնում են իրենց հայ ազգականներին...

—Ձէ կարելի հրովարտակը տեսնել,—հարցուց պ. Հ. Ճանիկեան:

—Ձի, Պապօ,—պատասխանեց հայերէն,—զէն սուրբ գինանք, զէն սալթ քաթրի, հայ քաթրի թագաւորի ձեռք տի բանան, շփեն ընուր էրծաթ լուլէն (խողովակ) ու ինք կարտա ջէր ճիզի գիրն:

Կանչեցինք—Վահան-Նաճաշի ցեղից մի հասակաւոր մարդ, նա ևս նոյն բանը պատմեց մասնաւոր փոփոխութեամբ:

Սոցա դասակիցն է և սանցի-քո՛րդը, Սլիվան ցեղը, իբրև նախարար կամ թոռուն իշխում են նոքա ցեղէ ցեղ, Ձէյնալին հաղորդած է այժմ նորա որդին, բոլոր ցեղին իշխանը, որոց ձեռքն է բուն Սասունը, Քաղքիկը:

Մանաւանդ բալաքցիք՝ որ բնակւում են Խոյթի Բաղարենց սահմաններում, անունով՝ քուրդ, լեզուով, սովորութիւններով, ի բաց առեալ չունեցած կրօնները, բոլորովին հայ են:

Շատ ժամանակ է սոցա օտարանալիս Իրենք պատմում են մի տխուր անցք: Վերջին քահանայի վաշխառութենից զգլած, սպանում են նորան և մնում 40 տարի անհովիւ, անիննա՛հ, ապա Բալաք անունով մի շէյխի թախանձանօք և քաղաքական անմխիթար կռիւներից ձանձրացած՝ քուրդ անունն են առնում, ոչ Մահմէդ և ոչ Քրիստոս ճաւաճելու պայմանով: Այսօր էլ նոյնն են:

Այսպէս ուրեմն՝ Բագրատունեաց անկումից յետոյ, շատ հայեր օտարացան, երկիր անտէր, արեան և հարստահարութեան բեմ ազատւում էր ուրացողը, մնացողը...

Ոմանք Մահմէդի դրօշը կրելով էլ չազատեցան, անունով մահմեդական պէտք է՛ր, ուրացողք էին կարող սրտովին փարել զուրանին, երկրպագել Մահմէդին. երկրպագուք էլ նեղում էին, ուստի բարձրացան սարերը, խօսեցան քրդի լեզուն, հազան նորա զգեստը, խլեցին կորդոււացու ձողաչափ նիզակը, մահնկաձև սուրը, եղան հարստահարիչ աւազակներ: Հոլովեցան դարեր, փոխեցան սերունդներ, մարեցան զլացմունքներ, աճեցին ու զարգացան ցած սկզբունքներ, քաջքայեցաւ հայ-քաղաքակրթութեան բարձրագոյն շէնքը,

խորտակեցաւ հպարտ փառքը. հայութիւնից օտարացած, հարստահարիչ, Կահրձեղան հողի հաւասար հարազատներին:

*
* *

Գալով Օհան եպիսկոպոսի մատենադրութեան, սրտի ցաւով յայտնում ենք նորա կորած լինելը: Այս դիրք, որի բարձրութիւնը, դիրքը կայ եղել Ասուածաշնչի չափ, կամ մի քիչ փոքր, տէր-Ձաքար իւր հեան է շրջեցնում ամեն տեղ: 1885—86 թւերին քահանան գնում է Կիլիկիա, հրամանաւ տ. Մկրտիչ կաթողիկոսի, իբրեւ քահանայ պաշտօնավարում այն կողմերում և վախճանում է Ատանայի մէջ:

Այս մանրամասութիւնքն լսելով մինչև Ատանա գնացի, խնդրեցի Մկրտիչ կաթողիկոսից օգնել ինձ իմ խուզարկութեանց մէջ. ոչ միայն զլացաւ, այլ և պատիրեց ժամ առաջ հեռանալ Կիլիկիոյ սահմաններից:

Մասամբ մխիթարած հեռացայ: Պր. Լութվիկ Պոյաձեանի վկայութեան նայելով, տէր-Ձաքարին թաղում է կաթողիկոսական փոխանորդ գեր. Տ. Պետրոս եպիսկոպոս և նորա զրքերը անձամբ յանձնում ամեն. Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսին: Հեռաւապէս կարծում ենք թէ՛ այդ կարեոր ձեռագիրը մնում է այժմ Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանում. եթէ տակաւին իտալական փաշլուն ոսկիներ զայն թռուցած չեն ի Վենետիկ:

ԳԲԸՐՅԻՔ ԿԱՄ ԱԼԷՔՏԵՅԻՔ

Ֆէթիհ-Սուլթան-Մէմէտ տիրում է Կ. Պօլսին. նորա յաղթական անունը իւր զօրքից առաջ հասնում է Հայաստան: Մանրիկ զղեակներին, բերդերի հայ-իշխանք սարսափում են լսելով ահաւոր Բիւզանդիոնի անկումը և տեսնում մի մեծ դաշնակից դարեւոր ոսոխին, պարսկին դէմ: Սկսում է իրարանցում, որոշում են շատեր կամաւ անձնատուր լինել, հպատակել Բիւզանդիոնը խորտակողին:

Մանաւանդ Բրուսացի Յովակիմ Արքեպիսկոպոսի Պատրիարք անւանելը, Սուլթանի հայասիրութիւնը փութացրին այս որոշում: Հայք պատրաստ էին ուրեմն կամաւ անձնատուր լինել և այսպէս էլ եղաւ Հայաստանի մի մասին տիրելիս:

Յաղթական սուլթանը Կ. Պօլիս արհիւից յետոյ արշաւում է Պօնտոս, (տես պատմութիւն Պօնտոսի). սարսափելի կոտորածով տիրում է արծւաձև բերդին և բոլոր ամուրներին: Պօնտոսի կայսեր ծառայութեան մէջն էր մի հայ—նախարար, որի որդիքը անւանում են Հօլօ:

Սա իւր կայսեր հրամանաւ պաշտպանում էր Կիւզէլի-սարայը, երբ խում է այն ահեղ կոտորածը որ լինում է վերին բերդի մէջ. Մայր եկեղեցոյ առաջ Հօլօ զայրացած դուրս է գալիս սարայից, մի խումբ հայ քաջերով ձևում է տաճիկ բանակը և անփնաս հասնում իւր հայրենիքն Կարին:

Կարինն արդէն տաճիկ Սմիրայի ձեռքին էր:

Մինչդեռ Կ. Պօլիս, Պոնտոս գրաւում էին տաճիկներ, վաղուց Հայաստանը տիրոջները սկսում էին ծանր տուրքերով, հարստահարութիւնով, անտանելի բռնութիւններով, չտեսնւած ոճիրներով դողացնել իրենց ենթակայ երկիրները: Մահմետական ժողովուրդը նմանում է ահագին վիշապի՝ եթէ տատը շարժի, իմանում է իսկոյն հեռւոր գլուխը, անմիջապէս յարձակում է միւսնոյն կետին վրա: Երբ տաճիկը գործում է մի բան Կարնոյ մէջ, իսկոյն արձագանգ է տալիս Տիգրանակերտը: Ֆէթիհ-Մէհմետ-Աուլի գրաւում է Պոլիսը, կոտորում է Յոյներին, իսկոյն Կարնոյ ամիրան սկսում է խողխողել իւր յոյն հպատակները, հայերին երեսանց յարգում. վասն զի Յովակիմ պատրիարք սիրելի է Սուլթան-Երզրմի հարազատին:

200 ընտանիք հայ—հուռոմներ բնակւում էին Կարնոյ մէջ, 15-20 գիւղեր էլ նահանգում, սոցանից շատեր կոտորւում են Կ. Պօլսոյ գրաման ատեն, իսկ մնացածները, Աւանկեցիք, Շեփակցիք, Նէրտիւէնցիք, Հայիմանցիք և այլք, 1829 թին, Կարնոյ հայ գաղթականների հետ, Կարապետ արքեպիս. Բագրատունու առաջնորդութեամբ գաղթում են նախ՝ Տարոց աշխարհը, անդի Զաւախքի և Մալկայի կողմերը, այժմ էլ բնակւում են վերջինի Գէշ-տաշ, Շիփակ, Զինիս, Գալաքէօյ և այլն գիւղերում:

Հօլօ՝ այս տխուր անցքերի տկանատեսը, որ մի քաջ նախարար է եղել Տրապիզոնի կայսեր ծառայութեան մէջ, կայսեր անկման ժամանակ վերադառնում է Կարին, բնակւում իւր հայրա-

կան տունը, Ալէքսան Թաղում, որին համար էլ իւր ցեղը կըրում է Ալէքսանցի անունը: Սա նկատելով բոլոր խառնաշփոթութիւնները, ժողովրդի ստրկական վիճակը, մի քանի անգամ խրախոյս կը տայ ոռքի կանգնելու... սակայն՝ մեռած էր քաջութիւնը, մեռած էր բարոյական արժանապատուութիւնը նորա մէջ, մանաւանդ առաջնորդ եպիսկոպոսը ժողովրդին յայտնելով Յովակիմի պատրիարքութիւնը, շլացուցիչ խոստումներով յորդորում է չանսալ Հօյօին, չգրգռել Իսլամի կատաղութիւնը և մեծ-Սուլթանը հաշտ աչքով էր նայում հացի վերայ: Ժողովուրդը բանաւոր գտնելով հոգեւոր հովիի յառաջադրութիւնը, չէ լսում արեան ծարաւի Հօյօի ձայնը:

Մինչդեռ Հօյօ այսպիսի դաղափարներով ուզում էր Բարձր—Հայքը շարժել, զիւղէ գիւղ, աւանէ աւան Թափառելով գրգռում ժողովուրդը, իւր քրոջ անօրինակ գեղեցկութեան համբաւն առնելով տաճիկ Ֆախիններ (կարդացող, ուսող) մի օր յանկարծ արձակում է նորա տան վերայ բռնութեամբ յափշտակելու գեղանի հայուհին: Հօյօի եղբայրները քաջաբար դիմազրաւելով, ծեծելով պաշտպանում են իրենց քոյրը և լուր ուղարկելով Հօյօին կանչում են Էրզրում:

Ֆախիններ բարկութեամբ լեցւած դիմում են ամիրային, իրենց ահազին փաթթոցները գետին զարնելով բողբոլում «միթէ վերացաւ իսլամութիւնը, իսլամական պատիւը—ասում են նոքա,—միթէ ներելի է Իսլամին ծեծել քաֆրի (հայ) ձեռքով և այլն: Ամիրան հանդարտեցնում է նրանց կատաղութիւնը և իրողութիւնը լսում մանրամասնաբար: Ապա հրաման է ապրիս 'նրանց' իրազործելու իրենց որոշումը ամեն միջոց գործածելով...:

Ֆախինները Հօյօյեանց սովորութեան քաջածանօթ, որոշում են պաշարել Ս. Ստեփանոս եկեղեցուց (այժմ Ռշի ճամի) դուռը, կոտորել նորան բոլոր ազգականներով ու բարեկամներով, ստացւածքը յարքունիս գրաւել և տիրանալ գեղանի հայուհուն:

Մի տաճիկ, որի կեանքը փրկած է եղել Հօյօ, ծածկապէս ազդարարում է եկեղեցի չերթալ, զգուշութեամբ հեռանալ Խորդալքաղաքից ընտանիքով ու բարեկամներով:

Հօլօ հրաման կուայ իւր քաջերին, դուրս չե՛նել, զինւած սպասել իւր ապարանին մէջ:

Մի հինգշաբթի երեկոյ աճապարում է Հօլօ իւր զինւած քաջերով սրահարել այն թէքկէշի դուռը, ուր իւր բոլոր թշնամիները հաւաքւած մասնակցում էին զիբրի արատողութեան իբրեւ անմեղ, արդար միւս իւլմաններ:

Հարիւրաւոր Ֆախիներ, մոլիկներ ու շէյխեր նոյն իսկ Թէքկէշի մէջ կոտորւում են Հօլօյեանց ձեռով: Պարզւում է ապստամբութեան դրօշը, բայց՝ ժողովուրդը անօգնական է թողնում նորան:

Հօլօ նախատեսած էր արդէն այդ հանգամանքը, բնազդումը ասել էր նրան լքւած մնալ: Հետեւապէս՝ վաղուց, մի օր առաջ, իւր և բարեկամների ընտանիքները հեռացուցած էր Երզրումից, ուղարկւած էր Հասան-գալէի գծով զէպի 'ի Բասեն: Ուստի ցաւով սրտի հրաժեշտ տալով իւր սիրած հայրենիքին, անիծելով իւր ձեռնարկի արգելքները հեռանում է Ֆախիրն կոտորած երեսկոն իսկ:

Հօլօի հետևորդները մինչև վերջը չեն մասնակցում նորա արկածներին, Բասենի գաւառում միմեանցից բաժանւելով գնում են ալլ և ալլ կողմեր: Այժմէն Հօլօյեանք չգիտեն իրենց ազգականների ուր գնալները: Սակայն Հօլօ ասպատակութեամբ շատ ամիրաների կեանքեր զրկելով՝ իւր եղբայրների և որդիների հետ ապաստանում է Սասուն, որի բնակիչների կեանքը խիստ դառն ու անտանելի է եղել իւր ժամանած առեն:

Հօլօի սերունդը բազմանում է, իւր ծերութեան վերջին օրերը բաժանւելով իւր երկու եղբայրները գնում են ձգիր-բօթանի կողմերը, որոց չաջորդները այժմ կազմած 5-600 ընտանիք և ազգականութեան չիշատակը չը ջնջելու համար մինչև այսօր մտերիմ չաբաբերութիւն ունին Սասնցիների հետ, քաջ են նորա նման, արժանի սերունդ Հօլօյին. սակայն նորա բազմաթիւ արկածները մնում են քօղի տակ: Մնացած չորս եղբայրները խիստ հեռաւոր երկիրներ գաղթելով՝ կորած են նորա ցեղերը: Իսկ Հօլօ իւր ութ որդիներով, թուներով բնակւում է իւր գրաւած Հաւկոնք կամ Հաւկանք զիւղը:

Հօլծ ծերանում է ապրելով 120 տարի, ապա իւր աւագութեան իշխանութիւնը յանձնում անդրանիկ որդոյն, Գորգէին, որը ոչ միայն քաջ, ալլ և խելացի էր: Մինչև այսօր Հօլօի դեղը պահւում է իւր

հերոսս պապի վերջին աւանդութիւնը. հայրը որդւոյն ուսուցանելով:
 « Գորգէ,—աւանդել է զառամեալ հերոսը իւր անդրանկին՝ մահ-
 « ւան անկողնին մէջ,—միշտ քաջ եղիր, մի՛ երկնչիլ մահից, ան-
 « վախ մտիւր կռւի դաշտ... խաչակնքիւր երեսդ ու շարժիւր թու-
 « ըլդ... երբէք, մի՛ հնազանդիր օտարին, մի՛ խաբւիր սուտ խոս-
 « տուքներից, արեան տեղ արիւն թափելով փառաւորիւր այն սե-
 « ղունդը՝ որի իշխանն ու մեծն ես, փառաւորիւր այն ազգի
 « պատիւը որի տոհմիկներից մինն ես... այդ քո պապերը մեծ
 « անուն ունէին նոյն իսկ հայոց թագաւորութեան ժամանակ»

Այս ամենը ասում են քաջ Սասնեայք, սակայն չեն կարող
 չիշել չօլօի տոհմանունը, որպէս զի դիտենալինք թէ մեր նախա-
 րարաց որ կարգին են պատկանում. իրենց ասածով, մեծ նախա-
 րարական ցեղից են...:

ԳՈՐԳԷՆ ԵՎ ԵՐԵՄ

Չօլօի մահից յետոյ՝ Հաւկոնքը անբաւական է լինում այն
 ցեղից, որ զարմանալի արագութեամբ աճում, բազմանում և զօ-
 րանում էր ամեն օր կռւելով, սպաննելով, սպանւելով հանդերձ:
 Ուստի Գորգէն առաջարկում է քաշւել, դադարել մի այնպիսի ըն-
 դարձակ անկիւն, որ իրենց ազատ պահէ մի ժամանակ արեան հե-
 ղումից: Դաւօ, Գորգէի փոքր եղբայրը, չէ հաւանում մեծի խոր-
 հրդին, զիմարում է, խնդրում է հնուանալ հայրենի կալաւածքից,
 Չօլօի գերեզմանից. երբ չէ համոզւում Գորգէ, Դաւօ ինքն միայն
 իւր ընտանիքով մնում է Հաւկոնք իբրեւ պահապան Չօլօի գերեզ-
 մանին:

Տակաւին կայ Դաւօի սերունդը. զարմանալի իրողութիւն, գա-
 լիս են օտարներ Հաւկոնք՝ զարդարելու և մշակելու Դաւօի կալաւած-
 ները, աճում, բազմանում, մի քանի անգամ զաղթում դէս ու
 դէն, բայց՝ իւր սերունդը ոչ աճում է և ոչ բազմանում, դարեր
 անցել են, միշտ մի տանն է մնացել Դաւօի տունը, այսօր էլ մի
 տուն է:

Գորգէ վեր առնելով իւր միւս եղբայրները, նոցա որդիքը, ազ-
 գականները գնում է Խուլճ գաւառակը, հաստատւում մի հին աւե-
 րակի, Պաբով—արաի (Թփով—արտ) մէջ: Ըստ ոմանց աւանդելուն

(ձեռնպահութեամբ եմ գրում այս երկու նախադասութիւնները) շինութեան ժամանակ Գորգէ գտնում է մի խոշոր գոմար: Բազմանում է նորա ցեղը, քրչական զիւղեր աւար աւեր արկանելով ահարկու է դառնում նա շրջապատող օտարներին, սիրելի ու փայփայելի հային ու ասորուն:

Ամիրաներ տեսնելով Գորգէի փայլուն քաջութիւնքն ու յաջողութիւնը, հարստութիւնը, որ տէր էր հազարաւոր անասնոց, անւանում են նորան «Միր»: Այնուհետեւ նրա բոլոր յաջորդները կրում են այդ տիտղոսը:

Գորգէի անւան հռչակը հասնում է մինչև Տիգրանակերտի կողմերը, գլուխ են ծառում հայ-Միրին Բագրանցի և Ռշկոցի ցեղեր, բայց՝ քրդաց ամենամեծ իշխանը, Շուղէք բերդի Աւտալ-Բէկ ամիրան փորձում է փշրել այդ հսկայն իւր օրրանին մէջ, Գորգէն՝ որ յանդգնում էր ահարկու անուն, հռչակ հանել տաճիկ աշխարհին մէջ: Աւտալ աններելի մեղք է համարում մի Ֆլայի ճանաչել «Ամիրա»:

Ուղարկելով զօրք ու խիստ հարկահաններ՝ բռնանում է և պահանջում Գորգէից մի ահագին գումար իբրեւ տուրք. Գորգէ աշխատում է ողորջելով, սպառնալով յետ դարձնել նրանց. երբ անհնար է լինում, հրամայում է կոտորել բռնաւորներին: Կատարւում է Միրի հրամանը:

Աւտալ-Բէկ-Ամիրա չէ յուսահատում, մի քանի անգամ ուղարկում է հարկահաններ, բոլորն էլ զոհ են գնում բարձրահասակ Գորգէի սրին: Ապա Բէկը իւր բոլոր զօրութեամբ յարձակւում է Գաբուլ-Արտ:

Գորգէ իսկոյն կազմելով պատերազմի յատակագիծը, յանձնում է Հէսո, Շաւէ եղբորորդոցը իւր տեղի բաղդը և ինքը անձամբ ընդառաջ դնում Բէկ-Ամիրային, որի անթիւ զօրքը չէ ահաբեկում քաջասիրտ զօրավարին: Սակայն՝ խոհեմութեամբ՝ Գորգէ մօտենում է Բէկ-Ամիրային, ողջունելով նորան իբրեւ աւագ իշխան «բարի և կար» ասելուց յետոյ՝ ներումն է խնդրում ասելով:

—Բէկ-Ամիրա, մենք քաջ և ազատ պայազատներ, Հայոց մի «մեծ նախարարական տան շառաւիղ լինելով, մենք, ազնիւ Բէկ, «վարժեաճ չենք օտարին ճանաչել... երբէք չենք կարող որևիցէ

« Թագաւորի, տոհմիկ-իշխանի հարկ վճարել, քանի որ գիտենք մեռ-
 « նելու և մեռցնելու եղանակը: Ամիրն, մահը գերադաս է ինձ
 մօտ տորկութիւնից... Ես իմ օրինաւոր Թագաւորիս կարող էի
 հնազանդիլ՝ եթէ լինէր...: Այս այսպէս ասելով հանդերձ, դուք իմ
 հիւրն էք, իջէք կը խօսինք « - Ինչո՞ւ ջարդեցիք զօրքս, հարկա-
 հաններս, — ասում է Աւտալ-Բէկ նկատելով Գորգէի յանդգնութիւնը,
 քաջութիւնը, նորա խօսածից վախենալով թէ մի գուցէ «իւր նա-
 խարարութեամբն» ապստամբեցնէ, ոտքի հանէ բոլոր Սաւունը, — ա-
 սն, Միր—Գորգէ, ինչո՞ւ սպաննեցիր հարկահաններս. Թո՞ղ այդպէս
 քաջի խօսքով պատասխանէիր...:

— Եթէ ինձ մօտ ներկայանային, — ասում է Գորգէ, — բայց
 իմ ցեղս, ծառաներս, արիւնը ու շո հովիւներս այդքան բան չը
 գիտեն, նոքա գաղափար չունին օտար իշխանի, Թագաւորի մասին,
 նոքա ինձ են ճանաչում... Երբ պահանջում են հարկ, բորբոքում
 են նոքա... սպանում են զիմադրողին:

— Ուրեմն՝ փորձենք թէ այդպէս է, — ժպտելով ասում է Բէկը:

— Փորձենք...:

Աւտալ-Բէկ իւր Թիկնապահներով ու զօրքով իջնում է Գորգէի
 տունը՝ երգմամբ հաւաստելով թէ՛ չունի որեւիցէ չար նպատակ:
 Գորգէ իսկոյն հաց է ուղիս մի քանի հազար մարդերի, արժանա-
 պէս հիւրասիրում Ամիրային:

Աւտալ-Բէկ՝ ճաշից յետոյ, փորձի համար հրամայում է լեցնել
 երկու պնակ սև չամիչ խառն սև պոլոճներով (մի տեսակ ղեռուն
 որ ապրում է աղբի մէջ) և դնում Գորգէի հովիւների առաջ
 ուտելու:

— Ըժժ, ճղիր, — ասում է Գորգէ դաւը հասկանալով, — զոտ-
 ւուր կիրիք չփախչին, միկնիր միրն ծառէն (ծառան) ին, հն...
 հըջրան իմ ձի, չփախցուք, կիրիք հըմինները...:

Սասնեայք իսկոյն ըմբռնելով Ամիրաների նպատակը, աւելն սյե
 ախորժակով, զիտակցաբար, իբրև անբան, ուտում են նախ՝ ղե-
 ռունները, ապա՝ սև չամիչը իբրև վայրենի:

Աւտալ-Բէկ համոզւելով Գորգէի ասածին, ուրախութեամբ
 սեղմում է նորա ձեռքը, անւանում քաջ, իւր երկրորդը և բա-
 րեկամը. յետոյ տալով նորան մի հրովարտակ հեռանում է Սասու-

նից: Ահաւասիկ նորա պատճէնը, որ պահուում է Գալէ-Կուզանցի
ռէս-Պետոսի մօտ, թէև քրքրւած մաշւած, մի քանի կտորներ եղած...

«Մահմեդական և ոչ մահմեդական բէկերին, ամիրաներին մի-
» բերին և բոլոր ժողովրդեան Աւալ-Բէկ-Ամիրան Տիգրանակերտի,
« Ճղիր-Ռօթանի, Բշերիկի, Սասնոյ և այլ գաւառների, մեծագոյն
« իշխան Քիւրդիստանի (Հայաստանի) Տէր-Շուղէքի հրաշագեղ բեր-
« դին յանուն մեծ մարգարէին, Ասուածսուաք Մուհամմէտի, հրա-
« մայում եմ և նզովքով պատուիրում ներկայ և ապագայ լինե-
« լի իշխաններին, աղաներին, թուռններին, քաջ քրդերին և
« մանաւանդ իմ սերնդին, որ այսուհետև իբրև արև անմերձնալի
« նկատելով, իւրաքանչիւր անհատ, որ կրում է Իսլամ անունը,
« կամ ճանաչում Աստուծոյ ահաւորութիւնը, Գաբով-Արտցի հայ-
« իշխան քաջազան Հօլօի որդի, հին իշխանազան Գորգէ ամիրայից,
« որդիներից և թէ իւր բոլոր հպատակներից այժմ և յաւիտեան
« հարկ չպահանջեն, ամեն տուրքերից ազատագրելով, ես որ յաղ-
« թող եմ աշխարհի, ողջ Անատոլում՝ ես որ իշխում եմ իբրև
« մեծ և քաջ, ես որ իմ սրով ահաբեկած եմ պարսիկն ու գարա-
« գոյունըն, ջախջախած ագգոյանըն շնորհիւ Աստուծոյ և նորա
« մեծ մարգարէին, ի պատիւ Հօլօյեան տոհմի իշխանական ընտիր
« արեան, Գորգէ Ամիրաի անպարտելի քաջութեան և անվախ ցեղին,
« կնքում եմ իմ իշխանական կնքով յանուն մեծ Մարգարէին»:

1013 թ. Հիսան Ծ.

(կնիք)

Շուղէքի բերդ.

(Թարգ. Արապ. Բագէշեցի Վ. 2. 1)

Այս հրովարտակ չարգւեց Յամ կառավարութիւնից մինչև
1857 թւական, երբ հանգուցեալ Սուլթան-Ապտիւլ Մէճիտ «Խէտ-
տի Հիւմայուն» (հրովարտակ) հանելով ջնջեց հարստահարիչ քր-
դերի մի տեսակ աւատական իշխանութիւնը, ազատագրեց (°) քրիս-
տոնեացն, հաւասարութիւն քարոզեց բոլոր ժողովրդին, ամբողջը
հարկատու կաշսեր հռչակելով:

Հօլօյեանց հրովարտակը իւր ոյժն ու զօրութիւնը կորուց:

1) Դիտմամբ դնում եմ միայն թարգմանչի անւան սկզբնատառերը:
Մանօթութ. Հեղ.

Մանաւանդ Խան-Մահմուտի անկումից յետոյ՝ կառավարութիւնը իսպառ մերժեց Սասնիայց խնդիրը, ոչինչ համարելով Աւտալ-բէկի նշովքը:

Կարծես Հօլօ եղած էր Աբրահամ նահապետը, նորա քաջ սերնդով լցւեցան Սասնոյ սարերն ու ձորերը: Տարոն, Խիանք, Խուլփի և այլն կողմեր տարածւեցան, կազմելով մի հսկայական ընտանիք հայ ազգի մէջ, որի թիւը այժմ հազարներով կարելի է նշանակել:

Խոստովանում եմ թէ չկարողացայ ցեղի պատմութիւնը լիովին արձանագրել՝ որովհետեւ մոռացւած են մեծ մասամբ, մոռացւած են հարիւրաւոր պատերազմներ, արկածներ, թւականներ և այլ կարեւոր հանգամանքներ, միայն մնացած է յաջորդների շարքը անմոռաց:

Ամեն Հօլոյեան սրբազան պարտք է համարում գիտենալ իւր պապերի անցեալը. ահա այս սկզբան եմ պարտում իմ գրածքը— Հերոս Գորպէի գործերը մոռացւած են, մեր գրածը պատերազմից յետոյ աւելացնում է Սասնիկը.

«Ննուր (Գորպէի) աւայ, ձօպօ մինք չունինք մկայ, ընուր որ միկ գործ հիսպինք, հըմէնը մոռացուկի...»: Միայն այժմ մարմնացած է սա յանձին իւր համանուն թողնիկին հերոսական բոլոր վայելչութեամբ, որի գործերը առանձին հատորով լոյս պիտի տեսնեն իբրեւ իրավէպ, Գորպէ խորագրով:

Գորպէի սերունդը Գաբուլ-Արտը շինում է ահագին գիւղ, նորա մահից յետոյ Միր է լինում նորա անդրանիկը, Միր-Մարտօն, որ կառավարում է 47 տարի: Սորա արկածները ևս անչափ են: Մարտօին յաջորդում է անդրանիկ որդին Միր-Հէպօ (Համբարձում):

(Շարունակելի)

ԱՆՑԵԱԼԻ ՅԻՇԱՏԱԿԸ

ԵՐՈՒԱՆԴ. ՂԱԶԱՐԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն ¹⁾)

Բազարովի հետ ծանօթանալով և ուսումնասիրելով նրա բնաւորութիւնը, կարդալով նրա վերաբերութեամբ գրած շատ քննական չղաածներ, շատ պոլեմիկական նկատողութիւններ ու կարծիքներ, մենք միջոց ունեցանք մի ամբողջ նոր աշխարհայեցողութիւն կազմել մեզ համար։ Այդ աշխարհայեցողութիւնը շատ ընդհանուր կէտեր ունէր ուսաց 60-ական թւականների երիտասարդութեան հաշեացքների ու ձգտումների հետ։ Իսկ չափնի է, որ 60-ական թւականների մարդիկ, որքան էլ որ աշխատում էին իրանց «ռէալիստ» ձեացնել, դարձեալ մինչև վերջը մնացին ամենամոլեռանդ եղէալիստներ։ Պիտարեւին,—այդ ըստերևութիւն սառը և ամեն տեսակ վերացականութեան թշնամի և իբր թէ ոտքից մինչև գլուխ ուէալիստ Պիտարեւին՝ վերջին ուսու դրողները «բանաստեղծական տաղանդ» են անւանում... Եւ մենք ամենաթունդ հետեւողներ էինք Պիտարեւին։ Ինձ համար կատարեալ տօն էր լինում, երբ ընկերներիցս, կամ ծանօթներիցս մէկը պատահմամբ ցոյց էր տալիս ինձ «Современникъ», կամ «Русское слово» ամսագրերի հին համարները, ուր ես տեսնում էի Д. Писаревъ ստորագրութիւնը։ Ես անպատճառ պիտի խնդրէի, աղաչէի և վերջապէս մի կերպ ստնէի այդ գիրքը և աշուհեալ ինչպիսի հոգեկան զմալութեամբ պիտի կարդալի իմ ֆաւորիտ—գրողի չղաածը։ Դրանից լետող այդ գիրքը, կամ չղաածը, որպէս մի թանգագին գանձ՝ ձեռքից ձեռք կանցնէր և այդ առիթով վէճերին և խօսակցութիւններին վերջ չկար մեր ընկերական—աշակերտական շրջանների մէջ։ Խնչպիսի քաղ-

¹⁾ Տես «Աւուր» 1894 թ., № 10.

ցըր օրեր էին ալդ օրերը... Մ. Նալբանդեանը իր մանկութեան օրերը երջանիկ է համարում, իսկ իմ կարծիքով, մարդու երջանկութիւնը իր գազաթնակետին է համեմատ աչն հասակի մէջ, երբ նրա միտքը զեռ նոր է բացում գիտութիւն և ճշմարտութիւն ընդունելու համար, Նոր ստացած գիտութեան, ճշմարտութեան կամ գաղափարի պատճառած հոգեկան քաւականութիւնը ոչ մի ուրիշ բաւականութեան հետ չի կարող համեմատուել, իսկ գալով անձնապէս ինձ, ես, հակառակ Նալբանդեանի, պիտի ասեմ, որ իմ «մանկութեան օրերը» — ամորոշ, խուլ, մութ և լի նախապաշարմունքներով իմ ալդ հասակը անհամեմատ աւելի դժբաղդ էր, քան իմ պատանութեան հասակը, երբ ես աչն քան միամիտ և անկեղծ սրտով գրաւում և ոգևորում էի Նալբանդեանի գեղեցիկ ոտանաւորներով ու հրաշալի չօղածներով:

Ներկան անցեալի հետեանքն է, իսկ անցեալի սխալները և թերութիւնները ուզեմ ալ ճանաչել՝ նշանակումէ գնահատել ներկան, ցանկանալ հեռու մնալ ներկալում աչն մոլորութիւններից, որոնք անխուսափելի էին անցեալում, կեանքի փորձից զուրս բերած ալս պատմական իրողութիւնը երբէք չպէտքէ մոռանալ: Որքան որ գեղեցիկ և փալուռ էր մեր անցեալ պատանեական կեանքը, որքան որ նա լի էր փոսերով, ցանկութիւններով ու ձգտումներով՝ նոյնքան էլ անմխիթար, անգոյն և աննպատակ է մեր աշխեան հասակաւոր, կամ երիտասարդական կեանքը: Մենք ղեռ երիտասարդներ ենք, 25—30 տարեկան հասակի մէջ, և ալդ ծաղիկ հասակում մենք արդէն ծերացել ենք հոգեպէս, կեանքի մասն — մտեր հոգսերը և զբաղմունքները ամբողջովին կլանել են մեր ուշքն ու միտքը, էլ չէ մնացել մեր մէջ ոչ առաջւան հաւատը, ոչ առաջւան ձգտումներն ու եռանդը, և ոչ առաջւան խիզախ ու ցանդուզն ողին...

Վեանքի իրականութիւնը անդադար ծակում է մեր աչքը, մենք տեսնում ենք ամեն օր կեանքի ովկիանոսը իր ամբողջ պրողպով հանգերձ, իր անպաճուց, ցինիկական կեղտով, ապականութիւնով ու սնրարուցականութիւնով — և այդ իրողութիւնը երբեմն վրդովում, երբեմն զալս ցնում, երբեմն անտարբեր չուահատութեան է հասցնում մեզ: Մենք չենք կարողանում հասկանալ ալդ կեանքը, մենք չենք համարձակում մօտենալ նրան, մասնակցել նրա սովորական, աւօրեայ երեւթներին, որովհետեւ ներկալումս մեր աչքի տուալ բացած ալդ իրականութիւնը բոլորովին նման չէ մեր առաջւան երեւակաւած ու փալիաւած «ապագային»:

Վտեմ սկզբունքների, ոգևորիչ թէօրիւմների և վիպատանական պատկերների աղղեցութեան տակ դատարարակած ու զարգացած՝ մենք պատանեական հասակից սովորել ենք իղէալականացնել կեանքը, նալել իրականութեան վրա, ինչպէս ասում են, վարդապոյն ակնոցներով: Գրականական մեր դատարարակները և ուսուցիչները, որոնք մեր պատանի-

ութեան հասակում աչնքան դրավում, ոգևորում և բարձրացնում էին մեզ, նրանք զրանով մեր ճաշակը նրբացրին վերին աստիճանի, մեր երեակաչ-ութիւնը հարստացրին բազմաթիւ շլացուցիչ պատկերներով և իդէալա-կան նկարագրութիւններով (միտս են դալիս ալժմ Բաֆֆիի «Խենթի») երազը, Չերնիշևսկու Վերա Պավլովնայի երազները, վերջապէս Բէլլամիի տեսակ անիրագործելի, բարձր ցանկութիւններով: Իսկ որ ամենից զխա-ւորն է, նրանք մեզ խորը հաւատ ներշնչեցին դէպի «գեղեցիկ և փալուն» ապագան, նրանք մեզ հաւատացրին, որ իրանց քարոզած մոքերը և հա-մոգմունքները ընդհանուր մարդկային են, որ մարդիկ ամեն տեղ և ամեն երկրում ձգտում են և ձգտելու են աչդ վսեմ դադափարներին, որ աչդ դա-դափարները ինքն ըստ ինքեան բարձրացնում, կատարեալագործում են մարդուն, դարձնում են նրան արժանի իր իսկական մարդկային կոչմանը... Նրանք մեզ հաւատացրել էին, որ ամօթ է մարդու համար չկանգնել իր ժամանակի մտաւոր—բարոյական զարգացման ամենաբարձր աստիճանի վրայ, ամօթ է չլինիլ ազնիւ, չլինել հասարակական ինստիտուտների ու վսեմ նպատակների, իդէալների տէր մարդ, ամօթ է մտածել իր սե-փական ողորմելի կեանքի ապահովութեան վրայ, որ, իբր թէ, կատարեալ մարդը չի կարող սահմանափակել իր անձի կամ իր ընտանիքի չնչին շահերի մթնոլորտով: Եւ մենք կարդում էինք անդադար, կարդում էինք, ոգևորում էինք մեր կարդացածով, հաւատում էինք մեր կարդացածին: Հաւատում էինք, որովհետեւ նրանքէլ էին հաւատում իրանց գրածին, նրանք էլ էին համոզւած, որ ապագան իրանցն է, կեանքը իրանցն է, պատմութեան և հասարակական կարծիքի դատաստանը անշուշտ կը ճա-նաչէ ազնիւ, զարգացած իդէալիստ մարդոց արժանիքը, կը վարձատրէ նրանց ըստ արժանւոյն... ալո, մենքէլ հաւատում էինք, հաւատում էինք, որ մարդու իսկական արժանաւորութիւնը նրա բարոյական ուժն է, նրա ազնիւ ու զարգացած խելքն է, նրա ընդունակութիւնն է՝ դուրս գալ իր անձնական նեղ շահերից ու պիտոյքներից, մտնել ուրիշի դրութեան մէջ, հասկանալ ուրիշի կարիքը, օգնել ուրիշին՝ մոռանալով նոյնիսկ ինքն իրան: Մարդուն պէտքէ գնահատել ոչ թէ նրա ունեցած արտաքին առաւել-լութիւններով—հարստութիւնով, պաշտօնով, դիրքով և ալլն.—մարդուն պէտքէ գնահատել նրա ազնւութիւնով, բարձր ընդհանուր մարդկային, կամ հասարակական ձգտումներով, նրա զարգացած և բարդ ողորմական թնդիրներ ըմբռնող խելքով: Եւ որովհետեւ մարդու իսկական գնահատու-թիւնը դրա մէջն է, ուստի հասարակութիւնը ամեն կերպ պիտի աշխատի կրթել, դաստիարակել աչտեսակ անհատներ. հասարակութիւնը պիտի հոգս տանի իր զաւակների ոչ թէ նիւթական կեանքի ապահովութեան վրայ, ալլ նա պիտի աշխատի տալ իր զաւակներին, որպէս ժառանգու-

թիւն՝ ժամանակակից դիտութեան և բարոյականութեան ամենանոր հետեանքները, ամենավերջին խօսքը...

Ահա, ընդհանուր առմամբ, մեր պատանիական հասակի «ցնորքները», եթէ միայն այդ ամենը կարելի է ցնորք անւանել:

Անցյալ պատանիական երջանիկ օրերը, — գիրք կարդալու, տաք — տաք վիճելու և ողևորելու օրերը, անցաւ այն հասակը, երբ մենք բաւականաւոր էինք միայն հաւատալով և երևակայելով ապագայի գրաւիչ տեսարանները... Սկսաւ «կեանքի» շրջանը, ե մենք ալլես չբաւականալով կարդալուց, պէտքէ մտնէինք գործնականութեան մէջ, պէտքէ իրականացնէինք մեր պատանիական երազները: Այստեղ արդէն, լնչպէս ռուսներն ստում են, *Ещё нашла на камень!*

Ամենից շուտ, բոլորովին անսպասելի կերպով, դուրս եկաւ ու բարձրացաւ մեր առաջ ապրուստի խնդիրը: Առաջին անգամից սա բոլորովին չսկսեցրեց մեզ. չդիտէինք՝ հաշուել դրա հետ, թէ կուեւր դրա դէմ: Ինչպէս, մենք, որ սովոր ենք միշտ վսեմ ու բարձր բաների վրայ մտածել, որ այնքան ժամանակ վարժուած էինք ընդհանուր մարդկային, դիտական, բարոյական խնդիրներ լուծելու մէջ, այսօր չանկարծ պիտի ցած գանք այդ կախարդական բարձրութիւնից, պիտի ստորանանք այնքան, որ ապրուստի վրայ մտածենք: — Այս միտքը ծանր քարի նման կախւեց մեր շնքից... Մեր գրութիւնը կրիտիկական էր. նախ որ մենք ոչ մի միջոց չունէինք ապրուստի, և երկրորդ որ երբեք չէինք էլ մտածած այդ մասին: Մեր պատանիական հասակի առաջնորդները և վարդապետները այդ չէին մեղ սովորեցրել. մենք սովորել էինք ամեն բան անել ուրիշի համար — ուրիշի համար մտածել, զգալ, ողևորել. ուրիշի համար լանձնառու լինել ամեն տեսակ ծանր աշխատանք կատարել, և հարկաւոր դէպքում զոհել ամեն բան, — նոյն իսկ իր անձը — աչն ամենը հասկանալի էր մեզ համար: Իսկ մտածել, հոգ տանել, ժամանակ փնտցնել այն մասին, որ ուշագանենք մեր գոյութիւնը, որ ապրենք, — այդ միանգամայն դուրս էր մեր իդէալիստական ծրագրից: Մենք մինչև անգամ ամօթ էինք համարում՝ մեր ապրուստի վրայ մտածելը, Բաց ապրուստի խնդիրը, ի հարկէ, ամօթ բան չի ընդունում. ամօթ է, թէ ամօթ չէ, միայն ուսել հարկաւոր է, հազուադէպ, ընկալարան և սղն հարկաւոր բաներ են, առանց որոց մարդ չի կարող ապրել: Թէօրէտիկական գործողութիւնների սովոր մեր ուղիղը, առաջին գործնական խնդրի հետ պատահելով՝ իսկողն զգաց իր անգործութիւնը: Որքան էլ ստոր, անհաճոյ բան էր ապրուստի վրայ մտածելը, բաց դարձեալ մենք ստիպւած էինք զիջանել, ստիպւած էինք հաշուել աչն մտքի հետ, որ «ապրուստի խաթեր» մարդ չատ անգամ պիտի կատարէ իր սրտին դուր չեկած գործ, չատ անգամ նոյն իսկ բոլորովին անօգուտ, անմիտ գործ, իր համոզմունքներին ու գաղափարներին չհամապատասխանող ամեններն:

Այն առաջին դիջումը, որ մենք արեցինք, ապրուստի խնդրի առաջ գլուխ իջեցնելով, շատ թանգ նստեց մեր վրա... ի հարկէ ալդ զիջումը, որքան էլ որ շատ բարոյական նեղութիւն էր պատճառում մեզ, դարձեալ չէր կարող վճռական նշանակութիւն ունենալ մեզ համար. ապրուստի վրա մտածել մենք «բարեհաճում էինք» ալն պայմանով միայն, որ մնացած ժամանակը աւելի մեծ եռանդով ու անձնւիրաբար ծառայենք մեր իղէալներին. ալստեղ ևս մենք սխալւեցանք, որովհետեւ անհատի նիւթական ապահովութեան խնդրով մենք չէինք հետաքրքրուում, ուստի մեզ թւում էր, թէ ալդ խնդիրը, ինքն ըստ ինքեան, մի շատ դուրին բան է. մեզ թւում էր թէ բաւական է մեզ զոնէ մի քիչ զբաղւել ապրուստի խնդրով, և ահա իսկոյն ամեն բան պատրաստ կը լինի մեզ համար... Բալց որքան մեծ էր մեր վիշտը և զաւրովթը, երբ մի շարք կենսական փորձերից համոզւեցանք, որ ալդ ապրուստ ասած բանը, որի վրա մենք ծիծաղում ու հեղձում էինք մի ժամանակ,— շատ լուրջ և դժւարին մի հանդամանք է եղած: Մանաւանդ մեզ համար, որ ոչ մի պատրաստականութիւն չունէինք դրա նկատմամբ: Հարկաւոր էր ոչ միայն «մի քիչ» զբաղւել ապրուստի խնդրով, այլ ահագին ուժ և ժամանակ գործ դնել, ահագին եռանդ, տրամադրութիւն, ձիրք, շնորհք ունենալ դրա համար: Մէկ խօսքով՝ ապրուստի խնդիր ասած բանը մի բոլորովին նոր աշխարհ, նոր մթնոլորտ բաց արեց մեր առաջ, որտեղ «հազարք-հազարաց» և «բիւրք-բիւրուց» մարդիկ են ապրում, որտեղ կա և՛ կեանք, և՛ ուրախութիւն, և՛ տանջանք և՛ լաց... Ինչուք թէ ալդ բանը մասամբ առաջ էլ մենք գիտէինք. գիտէինք, օրինակ, որ մարդկութեան մեծամասնութիւնը իր եսական խնդիրներով է զբաղւած, գիտէինք, որ իղէալիստները, ուրիշներ թշառութեան, պիտոյքներ լրաց մտածողները, իրանց ապրուստի խնդրով չհետաքրքրւողները հազազկուտ բացառութիւններ են ամբողջ մարդկութեան մէջ.— ալդ գիտէինք, զոնէ տեսական, միեացական կերպով: Բալց չգիտէինք մի ուրիշ, մի աւելի կարեւոր բան. մենք չգիտէինք, թէ ի՞նչ նշանակութիւն ունի կեանքի մէջ ապրուստի խնդիրը: Մենք առաջ կարծում էինք թէ ալդ հարկաւոր է մարդուն միայն իր կեանքը պահպանելու համար, միայն իր ֆիզիկական պահանջներին բաւականութիւն տալու համար.— մենք որտեղից կարող էինք իմանալ, որ ապրուստի, կամ, որ միևնույն է, հարստութեան, փողի հետ կապւած է մարդու ոչ միայն զուտ կենսական, զուտ անասնական կեանքը, այլ և նրա բարոյական, մարդկալին, հոգեկան կեանքը. մենք չգիտէինք, որ մարդու հարստութեան կամ աղքատութեան հետ կապւած է նաև նրա բարոյական նշանակութիւնը հասարակութեան մէջ, Նթէ մարդ հարուստ է, լաւ ապրուստ ունի, լաւ է ուտում, լաւ է իմում, լաւ տներ լինում, — ալդ մարդուն էլ աշխարհի մէջ չարգում, պատուում և բարձրացնում են, իսկ, ընդհակա-

ուակ, աղքատ մարդը ոչ մի տեղ, ոչ չարդ ունի, ոչ պատիւ ունի և ոչ մի որ և է բարձրութիւն: Այս բանը մենք չգիտէինք առաջ, ինչպէս հարկն է: Մենք փոքր հասակից սովոր էինք նաեւ մարդու վրայ զուտ բարոյական տեսակէտից, մենք, շատ գրքերի աղղեցութեան տակ, սովորել էինք կարծել, որ չարգի, պատւի ու բարձրութեան հասնելու համար, պէտք է բարոյական ուժ, հոգեկան վսեմ չատկութիւններ, հասարակական օգտաւէտ գործունէութիւն, մտաւոր զարգացում, ազնւութիւն, մարդասիրութիւն և այլն: Այս բոլոր զուտ հոգեկան արժանաւորութեանց վրայ մենք նայում էինք, որպէս մի ուղիղ ճանապարհի, որ տանում է մարդուն դէպի պատիւ, փառք, չարգանք, ընդհանուր սէր, ընդհանուր համակրութիւն: Բայց իսկապէս զուրս եկաւ, որ պատիւ, համակրութիւն ձեռք բերելու համար միայն մի բան է հարկաւոր—հարստութիւն, փող,—այն, ինչ որ մենք չուէինք, ինչ որ մենք արհամարհում էինք... Այս գիտակցութիւնը սաստիկ վիրաւորական էր մեր համար: Բայց այդ վիրաւորանքը մենք ստիպւած էինք ամեն օր տանել, ամեն օր համբերել: Այդ ղեռ քիչ է. մենք շուտով, շատ շուտով, առիթ ունեցանք համոզւելու, որ ազնւութիւնը, խելքը, գիտութիւնը, զարգացումը, մարդասիրութիւնը, ինչով որ մենք երդւում էինք, ինչով որ մենք հպարտանում էինք, ոչ միայն չեն տանում մարդուն դէպի պատիւ, չարգանք, սէր, այլ և կատարեալ մի պատահաս են մարդու համար: Մեր հասարակութիւնը, որ սովոր է գնահատել մարդոց նրանց հարստութիւնով, գիրքով ու տխրոցսով, սաստիկ ասում է աչն մարդոց, որոնք չունին այդ արտօնութիւնները, որոնք, զրա փոխարէն, զինւած են մտաւոր, հոգեկան գեղեցիկ արժանաւորութիւններով: Բայց այդ գեղեցիկ արժանաւորութիւնները միայն խանգարում են մարդուն, ապրուստի միջոց ձեռք բերելու գործում, որովհետեւ հարստութիւն, լաւ պաշտօն, լաւ գիրք ստանալու համար մարդուն հարկաւոր են բոլորովին ուրիշ ընդունակութիւններ, որոնք նման չեն վերլուչեալ «գեղեցիկ արժանաւորութիւններին»: Կեանքի մէջ իր գոյութիւնը պահպանելու, ապրուստի միջոց ձեռք բերելու համար պէտք է մարդ գիտենալ «վարել» ուրիշների հետ, պէտք է գիտենալ չարմարել, համակերպել, հաճուցանալ մարդոց ամենաստոր, կտական, անբարոյական հակումներին... Եւ այն մարդը, ով որ լաւ գիտէ չարմարել ու հաճուցանալ՝ նա էլ չառաջ է գնում ապրուստի ճանապարհի վրայով, նա էլ ստանում է աշխարհիս փառքն ու պատիւը: Այս է պատճառը, որ կեանքի մէջ՝ չարմարելու և հաճուցանելու ընդունակութիւնը ամենից շատ է գնահատւում, մարդու բոլոր արժանաւորութիւններին ու ձիրքերին ամենից բարձր է դասւում: Իսկ այդ չարմարելու և հաճուցանելու ընդունակութիւնը մեր կարծիքով ստորութիւն է, և այն մարդը որ կեանքի մէջ այդ զէնքով է առաջնորդւում, մեր իդէալական տեսակէտից, նա շողոքորթ է, ստոր է:

Այսպիսով՝ կեանքի իրականութեան հետ ծանօթանալուց մենք ընկանք երկու ծայրալեզ հակասութիւնների մէջ. մի կողմ գրքերի, վերագրական գաղափարների իդէալական աշխարհը, որտեղ կեանքը զարդարւած է ամեն տեսակ բարոյական արժանաւորութիւններով, առաքինութիւններով, վսեմ ձգտումներով ու նպատակներով,—միւս կողմ՝ դառն իրականութիւնը, իր ամեն տգեղ ու կոպիտ հակումներով, անողորմ, անխիղճ ու անզգալ հակա-մարդկային խնտոյնկոտներով: Եւ մենք մի կատարեալ խաղալիք դառանք ալը երկու հակասութիւնների մէջ. խաղալիք՝ մեր սեփական ցանկութիւնների, զգացմունքների ու գաղափարների ձեռին. խաղալիք՝ կեանքի պահանջների, ապրուստի գործնական միջոցների ձեռին: Խնչ էինք մտածում մենք,—խնչ էր դուրս գալիս կեանքի մէջ, խնչ զգացմունքներով ու ձգտումներով էինք մենք ապրում, խնչպիսի չնչին կըրքերի ու անասնական բնազդումների հանդիպեցանք: Մենք դեռ ոչինչ չարած, ոչ մի գործի մէջ չցուց տւած մեր ընդունակութիւնները, մեր ուղղութիւնը՝ արդէն մեզ զգում էինք «պատերազմի դաշտում», արդէն կարողացել էինք զարթեցնել մեր դէմ ատելութիւն, զալրույթ, հալածանք.— և ո՞ւր կողմից,—մեր չըջապատողների կողմից, մեր բարեկամների, մեր ծնողների կողմից... Հին սերունդը երբէք չէր կամենում ներել մեզ մեր ունեցած ինչ որ «անասունաձեւակա՜ն» գաղափարները, մեր անհնազանդութեան, ինքնուրոյնութեան չաւակնութիւնները: Մեր հովական կեանքը իր աւանդական սովորութիւններով, դիրքերով ու ազաթներով՝ ամենօրեալ կենդանի բողոք էր մեր դէմ: Եւ մենք, նոյն իսկ շնորհիւ աչն հանգամանքնի, որ մեր մտքերով ու հասկացողութիւններով տարբերւում էինք միջին մեծամասնութիւնից, որ մենք մեր սեփական հասկացողութիւնների ու դաւանած ճշմարտութիւնների համաձայն ցանկանում էինք «նստել ու վերկենալ» — հէնց այդ պատճառով՝ զինեցինք մեր դէմ համարեաւ բոլոր մեր չըջապատողներին, սկսեալ հարազատ ծնողներից ու ազգականներից, մինչև հեռաւոր ծանօթներն ու բարեկամները: Այս բոլորը հեշտ է խօսքերով պատմելը. բայց որքան չարչարանք, որքան չուզմունք և հոգեկան ալեկոծութիւններ են պատճառել մեզ ալը չարաբերութիւնները:

—Խնչ էր պահանջում մեզանից կեանքը. չատ հեշտ ու հասկանալի մի բան.—ընդունել իր ժամանակակից լոգիկան, հաշուել մեծամասնութեան հետ—աչխնքն, ժողովրդական կոպիտ խօսքերով արտայայտած՝ «թքածը լիղել»: Զարմանալին աչն է թէ որքան հակառակ են լինում չատ անգամ կեանքի պահանջները: Մեր, հալերիս մէջ, որպէս ամենաեական, կարեւորագոյն պահանջ՝ հառարակութիւնը արտայայտում է ուսման կարօտութիւն և ամեն կերպ աշխատում է, որ իր զաւակները անպատճառ ուսում առնեն: Թէ իր բաց արած և պահպանած բազմաթիւ ուսումնարաններով, և թէ օտար երկիր ուղարկած ուսման կարօտ երիտասարդների

մեծ թեով՝ մեր հաչ հասարակութիւնը, ըստ երեւոյթին, ցոյց է տալիս, որ ինքը հասկացել է ուսման, լուսաւորութեան նշանակութիւնը: Եւ ահա հասարակութիւնը, որ ոչինչ չի խնայում իր որդոց ուսմանը, որ սկզբում՝ գովելի հոգացողութեամբ՝ մղում, զրդում է մատաղ սերունդը զէպի ուսման, գիտութեան տաճարները, — ապա նոյն հասարակութիւնը, զուցէ աւելի մեծ եռանդով ու կատաղութեամբ՝ սկսում է լիտոյ հալածել իր զաւակներին՝ նրանց ստացած ուսման, գիտութեան համար, նրանց իւրացրած նոր դաժափաների, նոր աշխարհալեցողութեան համար: Այն եթէ ալ տեսակ հակառակութիւններ չլինէին կեանքի մէջ, առաջագիտութեան գործը անհամեմատ հեշտացած կը լինէր:

Բոկլը իր «Ֆրազաքիրթութեան պատմութեան» մէջ մի աչապիտի զրութիւն ունի. «Տղիտութիւնը որքան աւելի անկեղծ է, նոյնքան աւելի վնասակար է»: Այն բերութեամբ մեր հասարակութեան՝ պէտք է ասել, որ նա եւ բոլորովին անկեղծ սիրուց զրդած՝ անխնահալածում է իր մէջ գոյութիւն ունեցած ամեն տեսակ լուսաւոր երեւոյթ:

«Ուսում», «գիտութիւն» ասելով՝ մեր հասարակութիւնը բոլորովին ահա չի հասկանում, ինչ որ նշանակում են ալդ խօսքերը: Խսկական ուսում, իսկական լուսաւորութիւն մեր հասարակութիւնը երբեք է ցանկացած իր զաւակների համար: Հաչ վաճառականը, կամ աստիճանաւորը, աչքան նախանձախնդիր է իր որդոց կրթութեան, ուսման գործին՝ ոչ թէ նրանց բարոյական-մտաւոր շահերը աչքի առաջ ունենալով, ալ ահա կաշիւով աչն արտոնութիւնները, որ տալիս է մարդուն միջնակարգ, կամ բարձր ուսումը՝ կեանքի մէջ: Ուսումը, հաչի համար, ոչ ալ ինչ է, եթէ ոչ՝ իրաւունք և արտոնութիւն ձեռք բերելու ամենահիմնաւոր միջոց: Այս է պատճառը, որ ունեւոր հաչը պատրաստ է ամենախոշոր ծախսի մէջ ընկնել՝ իր որդուն ուսման տալու նպատակով: Նա գիտէ, նա համոզւած է, որ ալդ իր ծախսերը ժամանակին տոկոսներով վերադառնալու են էլի իրան, իր ծերութեան հասակում, որդու ստացած խոշոր ռոճիկի, կամ, առհասարակ, աշխատած փողի կերպարանքով: Հաչը չի խնայում իր որդոց ուսման համար փող, որովհետեւ նա սպասում է, որ ուսում առնելուց չետոյ՝ իր որդիքը կը դառնան՝ մէկը բժիշկ, միւսը ճարտարապետ, երրորդը փաստաբան և ալլն, — իսկ ալդ պարապմունքները, արդէն ինքն ըստ ինքեան, ամեն բան անխոփում են իրանց մէջ՝ — հարստութիւն, պատիւ, փառք, երջանկութիւն. . . Անպէս որ, իր շահադիտական տեսակէտից, հաչը երբեք չի սխալում իր որդուն ուսման տալով, բաց ուսումը, գիտութիւնը մի տեսակ երկսաչրի սուր է, որ կարող է ալ կտրել, և ձախ: Ուսումը մէկի համար կարող է լինել «կթան կով», միւսի համար սրբութիւն, աստածութիւն: Սրանից է առաջ գալիս և բոլոր թիւրիմացութիւնը. հաչ վաճառականը, ցանկանալով տալ

իր որդուն բարձր ուսում՝ նա մտածում է, որ այդ «ունիվերսիտետ» ասած բանը մի աշխարհի հիմնարկութիւն է, ուր մարդոց բազմ են բաժանում, ուրեմն և իր որդին, մտնելով համալսարան, պիտի դուրս բերէ աշխարհից աշխարհիս երջանկութեան, բազմաւորութեան գաղտնիքը: Եւ շատ անգամ այդպէս էլ լինում է. դժբաղդաբար մեր ուսում աւանդ պատանիներից ու երիտասարդներից շատերը, թէ ուսման ընթացքում և թէ մանաւանդ ուսումը վերջացնելուց չեսող՝ իրանց բոլոր գիտութեան, ուսման վրա՛ նայում են, որպէս արհեստաւորը նայում է իր փեշակի վրա. գիտնական ճշմարտութիւններ, թեօրիաներ և փաստեր անթիւ քանակութեամբ սովորում, անգիր են անում նրանք, պահպանելով կատարեալ սառնութիւն, անտարբերութիւն դէպի այդ սովորածը և ուսումնասիրածը: Գիտութիւնը չի ազդում նրանց մտքի, գաղափարների վրա, գիտութիւնը չի ներդրում նրանց զգացմունքների վրա, չի առաջացնում նրանց մէջ հոգեկան որ և է խորը տղմունք, էմոցիա: Եւ այդ պատճառով, դրանք, ուսման դասընթացը անցնում, քննութիւն տալիս, վերջացնում են ամբողջ գիտութեան ճիւղեր՝ պահպանելով միևնոյն ժամանակ՝ իրանց առաջւան մտքերը, առաջւան հասկացողութիւնները, նախապաշարմունքները: Նրանք սովորում են այդ գիտութիւնը որոշ նպատակի, որոշ գործադրութեան համար. նրանք շատ լաւ գիտեն իրանց մասնագիտութիւնը, իրանց «փէշակը»—բաց չգիտեն թէ ինչ կրթող, աղնւացնող ու դաստիարակող ոյժ ունի այդ նրանց սովորած գիտութիւնը, չգիտեն թէ՛ ինչ նոր աշխարհացողութիւն է բաց անում գիտութիւնը մարդոց առաջ—նրանք չգիտեն գիտութեան զարգացնող, բարոյականացնող նշանակութիւնը: Եւ այդ պատճառով՝ ուսումը աւարտելուց չեսող՝ այդ երիտասարդները մնում են՝ իրանց բարոյական-գաղափարական չատկութեանց կողմից՝ էլի նոյն կոպիտ, դուհիկ հասկացողութիւնների, զգացմունքների տէր մարդիկ, էլի նոյն չատկութիւններով ու աշխարհացողութիւններով, ինչպէս որ են և նրանց ծնողները, ազգականները, բարեկամները: Առաւելութիւնը միայն արտաքին, քաղաքակիրթ հասարակութեան մէջ ընդունւած ձևերի ու վարմունքների մէջ է լինում. բաց իրանց մտքերի, համոզմունքների արմատական չատկութիւններով՝ էլի մնում են նոյնը, էլի մնում են անփոփոխ: Չգտնելով իրանց և «հին սերնդի» մէջ մի առանձին բարոյական-գաղափարական տարբերութիւն, այդ երիտասարդները շատ հեշտութեամբ կարողանում են մեք ու եւ հասարակութեան հետ, հիմնելով իրանց կեանքի բարդաւաճումը հասարակութեան սոցիալութեան, ասիական հասկացողութիւնների սովորութիւնների վրա... Խոյ հասարակութիւնը, իր կողմից ընդունում, դովում, պահպանում է այդպիսիներին, որովհետեւ նրանց մէջ տեսնում է աշխարհ, ինչ որ ցանկանում էր տեսնել, ինչ որ հաճելի էր իրան: Այդպէս չէինք մենք: Ուսումը մեզ համար ապրուստի, չահախնդրու-

Թեան առարկալ չէր: Մենք միշտ խորը արհամարանք, զգաւք էինք տածում զէպի ալն պատանիները, որոնք նույնիսկ իրանց մատաղ հասակից արտապատումէին մի տեսակ վաճառականական ոգի, որոնք դեռ ուսումնարանի նստարանների վրալ՝ երազում էին ապագալ նիւթական բարեւաւթեանց մասին: Մենք դրանց ողորմելի, խեղճ արարածներ էինք անւանում: (Բալց հիմալ, երևի, նրանք են մեզ խղճում...): Ուսումը մեզ համար մի կատարեալ երջանկութիւն էր. — նոյն ինքը ուսումը, զիտութիւնը, որ մենք սովորում էինք ուսումնարանում, որ մենք կարդում էինք գրքերի մէջ, որ մենք զիտում, ուսումնասիրում էինք փորձով, հետազոտութիւնով: Ամեն մի նոր բան ամեն մի նոր զիտական օրէնք, ֆակտ, կամ ճշմարտութիւն՝ կարծես թէ մի նոր լապտեր էր վառում մեր մտքի մէջ, կարծես մի ամբողջ նոր աշխարհ էր բաց անում մեր առաջ, և մենք ամեն ինչ, որ վերաբերում էր ուսման, զիտութեան՝ կլանում էինք ագահութեամբ և աղ մի կենդանարար բաւասան էր մեր ուսումնատենչ մտքի համար... մենք ալնքան բարձր, ալնքան մաքուր, իղէալական սէր էինք տածում զէպի ուսումը, ու մինչև անգամ սրբապղծութիւն էինք համարում մտածել, որ ալք ուսումը կարելի է ժամանակին շահագործել: Միակ գործադրութիւնը, որ մենք մտադրում էինք անել մեր բոլոր սովորածից և կարդացածից, միակ արժանաւալել գործադրութիւնը՝ ալք զիտութեան, ուսման ժողովրդականացնելն էր, որի մասին մենք երազում էինք, որպէս ապագալ երջանիկ և փալլուն մի նպատակի: Գիտեցածք հազորդել ուրիշին, մասնակից անել «տգէտ ու խաւար» ամբոխը քո նոր գաղափարներին, նոր համոզմունքներին ու դաւանութեանցը. — ալք մի բարձր սրբազան երազ էր, որ իրականութեան մէջ միշտ գրաւում էր մեզ, միշտ կախարդում, փալփալում ու զրւատում էր մեզ. — Այս իմ խօսքերը չափազանցութիւն չեն. ես կարիք չունիմ չափազանցութիւններ անելու: Հասարակական ինստիտուտը շատ վաղուց զարթնել էր մեր մէջ՝ և զրանով մենք պարտական էինք դարձեալ մեզ առաջնորդող հեղինակներին, Բաֆֆիի «Ոսկի Աքաղաղը» ահագին տպաւորութիւն էր անում մեր վրալ: մենք կարդում և չէինք կշտանում ալք վէպիկից: Առհասարակ՝ Բաֆֆիի գրածքները ունին մի առանձին, սպեցիֆիկական չափութիւն. նրա բոլոր հեղինակութիւնները՝ սկսեալ ամենամեծերից, մինչև նրա փոքրիկ ջօղաձները, սողորւած են մի տեսակ ազնիւ ոգևորութիւնով: Ալք ոգևորութիւնը նրա տաղանդի, անկեղծութեան, հոգեկան թարմութեան արտապատութիւնն է: Նրա ոգևորւած ոճը մարդու վրա ազդում է ինչպէս զինուորական երաժշտութիւն, Թուլացած, լողնած, հիասթափւած մարդը՝ կարդալով Բաֆֆիին՝ թարմանում, նորոգւում է բոլորովին, նեարդերի մէջ զգում է մի նոր էլեքտրական ուժ, արեան շրջանառութիւնը արագանում է, կինսական ընդհանուր գործունէութիւնը եռում, բարձրա-

նում է... Բաֆֆիի գրելու առանձնատկութիւնն է՝ նրա ունեցած ահագին աջողութեան պատճառը:

«Ոսկի աքաղաղը» Բաֆֆիի միւս վէպերի մէջ՝ ամենից շատ համապատասխանողն էր մեր պատանեական ձգտումներին, — իսկ լատո՛ղ՝ «Ապո-ծերը»: Մենք չէինք սիրում Բաֆֆիի այն վէպերը, որտեղ նա մեծ տեղ էր տալիս քնքով սեռի նկարագրութեանը, իսկ ընդհակառակ, մեծ չափա-կութեամբ կարդում էինք նրա, ալտէս ասած, «գաղափարական» վէպերը և գրույցները: Եւ առհասարակ՝ օտար գրականութեան մէջ էլ՝ մենք նուցն ուղղութիւնով էինք առաջ գնում:

Մենք ծիծաղում էինք մեր այն ընկերների վրայ, որոնք կարդում էին օրինակ Տուրգենևի Дворянское Гнездо, Պուշկինի Евгений Онегин, Капитанская дочка, Բաֆֆիի Հարէմը, Պոռչեանի Սոս և Վարթիթերը և այլն: Դրամատիկական գրածքների մէջ Ադամանի բնակրոտուարը բոլորովին համակրելի էր մեզ համար: Շէքսպիրի ողբերգութիւնները թէև հիացնում էին մեզ, բայց մենք դարձեալ գաղափար չէինք գտնում նրանց մէջ... գեղարուեստական բարձր արժանաւորութիւն ունեցող գրածքները, ինքն ըստ ինքեան, մեզ չէին հետաքրքրում, եթէ այդ գրածքների մէջ չլինէր մեր սիրած գաղափարը, մեր ուզած ուղղութիւնը և ոգին: Բաֆֆիի գրածքների մէջ՝ նրա «Փոռչեանը», օրինակի համար, իբրև գեղարուեստական ստեղծագործութիւնների, շատ մեծ արժանաւորութիւններ ունին. աջտեղ թէ պատմութիւնների նիւթը մեզ ժամանակակից է, և թէ կեանքը շատ ճիշտ, անսխալ է արտապատկերում, առանց չափազանցութեան, իդէալականացման: Բայց այդ կեանքի պատկերները մեզ այնքան չէին հետաքրքրում, որքան հետաքրքրում և գրաւում էին նրա միւս գրածքները — օր. «Ապոծեր», «Ջալալէդդին», «Խալ — փուշ», «Պարուր հալիալն», «Խենթ» — որոնց մէջ իրականութիւնը կաղաւթ է դադարաւորականի հետ և կեանքը տողորած է իդէալին հասնելու բարձր ձգտումներով... Ես շատ լաւ լիչում եմ թէ՛ Քնչպէս էր նախում «Մեղու Հալատանի» լրագիրը՝ մեր մեծ վիպասանի այդ իդէալիստական ուղղութեան վերայ: Յիշեալ լրագրի իբր թէ «կրիտիկոս» Հալկունին, որի գրականական ճարպիկութիւնը անհամեմատ աւելի շատ էր, քան թէ նրա մտաւոր զարգացումը և պատրաստականութիւնը, — ես լիչում եմ, — սաստիկ վիրաւորական խօսքերով ու նկատողութիւններով՝ աշխատում էր վաղ գցել Բաֆֆիի նշանակութիւնը միամիտ ցիմարների աչքում... Եւ այդ ճարպիկ կրիտիկոսի բոլոր հաջողական ջողումների միակ հիմքը այն էր, որ Բաֆֆին, իր վէպերի մէջ, իբր թէ՛ կեանքը չի դուրս բերում իր հարազատ դոյներով, իբր թէ նա փղաշրջում, աղաւաղում է կեանքը: Եւ մեր «Խիկար իմաստուններն» էլ հաւատում էին այդ ճարպիկ մարդու խօսքերին, — նրան խելացի, սրամիտ էին անւանում: Աջինչ Բաֆֆիի

մեղքը, որ և նրա փառքն է կաղմում, կալանում էր նրա մէջ, որ նա իր-
 քն մարդ և իրեն վիպասան, թէ իր խելքով և թէ զարգացումով՝ շատ
 քարձր էր իր ժամանակի մարդկանցից, որ նա իր ալդ մտաւոր բարձրու-
 թիւնից՝ տեսնում էր մեր կեանքի հեռաւոր հորիզոնը և նկատում էր
 անպիսի բաներ, ինչ որ Հակոբնի նմանները, իրանց «Մեղուի» փեթա-
 կի մէջ նստած, միղրակերութիւնով զբաղւած՝ իհարկէ չէին կարող նկա-
 տել։ Անկասկած՝ ով որ կեանքի մէջ «մեղրի համը աւել է և բերանը
 քաղցրացրել է» — նա չի կարող հասկանալ և սիրել Բաֆֆիի նման մար-
 դոց... «Մեղուն» և նրա արբանեակները Բաֆֆիի զբաղւածները չէ քիւթ
 էին անւանում, իսկ իրան Բաֆֆիին՝ հէքիաթաբան, «փահլեւան» և ալ
 վիրաւորիչ անուններով։ Պատճառ որ Բաֆֆին իր վէպերի մէջ չէր բա-
 ւականանում լոկ իրականութիւնը նկարագրելով, ինչ որ պահանջում էր
 նրանից «Մեղուն»-ի «կրիտիկոսը» ալ միշտ աշխատում էր ալդ իրականու-
 թեան մէջ լուսաւոր շաւիղներ գտնել, որ տաճում են մարդոց դէպի գի-
 տակցութիւն, ինքնաճանաչութիւն։ Իսկ խաւարի բնակիչների համար
 ասելի է ցերեկաւ լուսը, նրանք սովոր են մթութեան և չեն տանում լուսոյ
 ճառագայթները։ — Ահա թէ ինչո՞ւ նրանք ալդպէս կատաղաբար հալածում
 էին Բաֆֆիին։ Եւ մենք, մեր պատանեական ալդ անփորձ, դեռահաս ժա-
 մանակ՝ հասկանում էինք ալդ ամենը։ Մեզ վրա արդարանում էին Յի-
 սուսի ան խօսքերը թէ «ինչ որ ծածկւած է իմաստուններից և ծերերից՝
 չալտնի է մանուկների»։ Եւ իրաւ, կեանքի մէջ կան շատ բաներ, որոնք
 հասկանալու, լմբոնելու համար պէտք է ունենալ միայն մի բան — անա-
 քատ սիրտ։ Իսկ մենք ալդ կողմից հպարտանալ կարող էինք։ Գեռ մինչև
 հիմա էլ ես շատ լաւ չիշում եմ ան բուռն զարուկթը և ատելութիւնը,
 որ զարթեցրին մեր պատանեկան շարքերում Հակոբնի լոգածները՝
 «Ապօծերի» առիթով գրւած... Աչն ժամանակ, երբ «Ապօծերի» I հատորը
 չտեսնւած ու չլսւած մեր մէջ չափշտակութեամբ կարդացւում էր ամեն
 տեղ, երբ Բաֆֆին իր հալոբնասիրական ոգով մարմնացած իղէալ էր դա-
 ւել մեզ համար, — լանկարձ՝ «Մեղու Հալաստանին» կարծես ուզում էր
 մեր ալդ ազնիւ սգևորութեան վրա ջուր ածել, կարծես նա ուզում էր
 մեզ վետ պահել ան բարձր, ազնիւ գաղափարներից ու ձգտումներից,
 որոնք կապում էին մեզ Բաֆֆիի և նրա ստեղծած «Ապօծերի» հետ։ Ալդ
 շատ մի նշանաւոր մոմենտ էր մեր մտաւոր կեանքի զարգացման պատ-
 մութեան մէջ։ «Մեղու Հալաստանի» լրագիրը չալտնի էր մեզ, որպէս մի
 վախկոտ, չըջահագեաց, պահպանողական, հնասէր ու հնապաշտ մի թերթ։
 Նրա մէջ տպւած լոգածներից մի տեսակ հնութեան, «բորբոսի» հոտ էր
 գալիս... «Մեղուի» ալդ բնորոշ չափութիւնը ամենքին չալտնի էր և ալդ
 պատճառով նրա չալտնած պահպանողական կարծիքները և դատողութիւն-
 ները մեզ չէին հետաքրքրում՝ էլ ուր մնաց, որ զարագնէին, կամ վիրա-

ւորէին: Բայց Հակոբնի յօդածները «Մեղուի» մէջ բոլորովին ուրիշ բնատրութիւն ունէին. ահաւոր էր նկատուում սովորական «զգուշութեան», «չըջահացողութեան» տարրը, որ չատուկ էր այդ լրագրին. — ահաւոր, ընդհակառակ՝ Հակոբնին, մոռացած ամեն տեսակ զգուշութիւն և պատկառանք, հրապարակաւ, տպագրական խօսքերով՝ ոչ թէ քննում, այլ ուղղակի խաչտառակում էր մեր հայկական ոգու ամենաբարձր և սրբազան արտայայտութիւնը՝ — Բաֆֆիի գրած քերթը...

(Շարունակելի):

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԶՈՊԱՆԵԱՆ, ԱՐՇԱԿ.—Պետրոս Դուրեան: Կենսագրական և քննադատական ուսումնասիրութիւն, Հրատ. Թիֆլ. Հրատ. ընկ. փոքրադիր. 195 էջ: Թիֆլիս, տպ. վրաց հրատ. ընկ. գինն է 50 կոպ.

Ռուսահայերը, չափ սակաւ բացառութեամբ, ծանօթ չեն Դուրեանի աչն երկերին, որոնց վերայ հիմնւած է նորա փառքը,—քնարական բանաստեղծութիւններին: Ճիշդ է, Կովկասում ներկայացրել են նրա մի քանի դրամաները. օրինակ, «Սև հողերը», բայց դո՛ւնանով գրեթէ սահմանափակել է մեր ընթերցող հասարակութեան անմիջական ծանօթութիւնը ալլ բանաստեղծի հետ:

Սորա պատճառը, ի հարկէ, ընթերցող հասարակութեան անտարբերութիւնը չէ, այլ աչն հանդամանքը, որ Դուրեանի ոտանաւորների ժողովածոներից շատ սակաւ թւով կարելի է գտնել մեր մէջ:

Մեր Հրատարակչական ընկերութիւնը, լուս ընծաւելով պ. Զոպանեանի կենսագրական քննադատական ուսումնասիրութիւնը Դուրեանի մասին, գեղեցիկ գործ կատարած կը լինէր, եթէ նոյն ժաման հրատարակէր և ալս բանաստեղծի տաղերը:

Աչն ժամանակ շատ ի դէպ կը լինէր և պ. Զոպանեանի աշխատութեան հրատարակութիւնը:

Հալ բանաստեղծի կամ տոհմաբակ հալ հեղինակի ալսքան մանրամասն ուսումնասիրութիւն, որպիսին ներկայացնում է պ. Զոպանեանի գրքոյկը, եթէ չենք սխալւում, առաջինն է մեր նորագոյն գրակնութեան մէջ: Նոր և խրախուսելի երևոյթ:

Հաճութեամբ կարելի է կարդալ ալս մենագրութիւնը: Շարադրութիւնը կրում է իւր վերայ պոլսեցուն լատուկ արագ գրչի, սահուն և պատկերաւոր ոճի և տաք զգացմունքի գրոյժը: Ճշմարիտ քննադատի տպաւորութիւն են դործում նաև ուսումնասիրութեան եղանակը և գործածած ձևերը: Բանաստեղծի ընտանեկան կեանքը, դպրոցը, դատարանական ընկերուիւրը, կեանքի բարեկամները, ժամանակակից հասարակութիւնը և միջնալարը,—ալս

բոլորը աշխատել է քննադատը պարզ
և լրիւ նկարագրել ընթերցողի
առջև:

Աւապիսով, աչն ամենը, ինչ վե-
րաբերում է բանաստեղծի կենսա-
գրութեան, գեղեցիկ է և փալկեցնում
է պ. Չոպանեանի ուսումնասիրելու
շնորհք:

Բալց սակաչն դրքուկը չէ փալ-
կեցնում նաև Գուրեանի տաղանդը,
մի բան, որ անշուշտ, նպատակ է
գրել իւր համար և ինքը ուսումնա-
սիրողը:

Առեմ աւելի որոշ. պ. Չոպանեանի
աշխատութեան երկրորդ մասը հա-
մեմատաբար տւելի թուլ է առաջ
նից: Այդ քննադատական մասը
կարդալուց լեա՛ մենք չկարողացանք
համոզւել, որ Գուրեանը եղած լինի
խսկապէս «մեր ամենէն ճշմարիտ
բանաստեղծը և աշխարհաբար բա-
նաստեղծութեան հայրը»: Մեզ հա-
մար անհասկանալի է նոյն իսկ թէ
ինչ բան բանաստեղծի ոտանաւոր-
ների մէջ աչն քան արտասովոր է և
գրաւիչ, որ կարողացել է մինչ աչն
աստիճան ոգևորել պ. քննադատին,
թէ ինչու նա աջ ու ձախ շուրջում
է աչնպիսի ածականների, որոնց
քննադատը պիտի պահէր Բալըրնի
նման հանճարների համար, Գուրեա-
նի երգերից բերած քաղածքներից,
որ, անկասկած, լուսադոյնները պի-
տի լինեն, բոլորովին չէ կարելի ա-
նել աչն եզրակացութիւնները, որ
անում է պ. քննադատը բռնի կեր-
պով:

Ահա օրինակ.

Աստղերն թնչ են, որ եթէ ոչ ամբիծ
Եւ թշառ հոգւոց անէծք ողբազին,

Որք թռին ալրել ճակատն երկնքին:
Իսկ թէ կորնչի պիտի իմ հուսկ
չունչ

Հոս մառախուղի մէջ համր անշունջ,
Ալժմէն թող որ շանթ մ'ըլլամ դալ-
կահար,

Պլլելիմ անուանդ, մոռնչիմ ան-
դադար,

Թող անէծք մ'ըլլամ քու կոշտ խելիմ,
Թող չորջորջեմ քեզ «Աստուած ոխե-
րիմ»:

...Փրփրի ներսըս դըժոխքի մ'հան-
գոյն:

...Ո'հ, կալծ տըւէք ինձ, կալծ տը-
ւէք ապրիմ:

Ի'նչ, հերազէ վերջ գրկել ցուրտ չի-
րիմ:

...Նրկնքի աստղեր, հոգւոյս մէջ
ընկէք:

Ինչ ասել կուզէ, որ ալս տողերը
զգացւած են և զօրեղ. բալց նոցա
մէջ պ. Չոպանեանը տեսնում է
«կրակէ բառեր, արեհաժառ պատկեր
ներ, տենդասարսուռ բացատրու-
թիւններ անհուն չուգման մը հրա-
բխալին ժալթքումին մէջ»:

Կամ մի ուրիշ օրինակ.

Որոտացին խոկմանցս ամպեր,
Կալծակնահար ըրին հոգին.

Մոխիր դարձան երազներս վիս.
ձակատագիրս խնդաց ի վեր.

Խորշ մը կար, որ վիս չէր ծաղրէր,
Աչն լուռ փոսն էր գերեզմանիս:

Պր. Չոպանեանը, հիացած ալս
տողերի վերայ, բացականչում է. «և
ո՛վ, կեանքի վերքերէն փախչելու
համար, գերեզմանին ապառտանա-
րանն աչնչափ ուժով երգած է»: Եւ
ահա աչնպիսի չափազանցութիւններ
ամեն մի քալում:

Կալ ալս երկրորդ մասում ուշա-
գրութեան արժանի մի խնդիր, որ
բաւականաչափ պարզած չէ իւր հա-
մար ինքը քննադատը, և ալդ իսկ
պատճառով խճճուում է հակասու-
թիւնների մի ցանց, որից դուրս
զալը գժարանում է: Խնդիրը վե-
րաբերում է ոչ միայն Գուրեանին,
ալ ունի և ընդհանուր քննադատա-
կան նշանակութիւն: Գա. քնարական
բանաստեղծի ընթերցումների աս-
տիճանը որոշելն է, իսկ, գալով մաս-
նաւորին, Գուրեանի ընթերցումների
չափը, գրականական դաստիարա-
կութիւնը:

Մի կողմից պ. Չոպանեանը աչն
կարծիքն է լատնում, թէ քնարա-
կան բանաստեղծին վնասում են
բազմաթիւ ընթերցումները, որով-
հետեւ իբր թէ նորա «մտքի թար-
մութիւնը, ներշնչման ինքնուրոյնու-
թիւնը կը խամրին»: Քնարական
բանաստեղծութիւնը, ասում է նա,
«թուլի, միամտութեան, հաւատքի
պէտք ունի. բազմաթիւ ըն-
թերցումները կը սպանեն
ասոնք»: Այժմ Գուրեանի վերա-
բերմամբ. «իսկ եթէ տգէտ եղած է
Գուրեան գրագիտութեան մէջ, ա-
ւելի լաւ. իր մեծագոյն արժանիքն
է ո և է կանոն, ո և է հետադարձութիւն
չիչեցնել, լուրջումն ուղղակի բղիժ
ըլլալ, փոխանակ գրքերէ ծնած ըլ-
լալ»: Մի իստքով քնարերգի տա-
ղերը պիտի նման լինեն բնութեան
հնչիւններին. բարկութիւնը պիտի
նմանի որսոման, վիշաք—հոգմի հեծ-
ծանքին, ուրախութիւնը—թռչնի
գեղղեղանքին: Եւ ահա չնորհիւ աչն
հանգամանքի, որ Գուրեանը զերծ է

մնացել բազմաթիւ ընթերցումնե-
րից, նորա երգերն էլ ալդ պատճա-
ռով ինքնուրոյն են, թարմ են, բնա-
կան են. «ասիկա մանուկի ճիշ մըն
է աչն ցաւին տակ, զոր կեանք տաժ
է իրեն, բնական ձայն մը, գրեթէ
բնագրական»:

Չնայելով ալս բոլորին, պ. Չո-
պանեանը միննոյն ժամանակ աշխա-
տում է փաստաբանել Գուրեանի
ընթերցասիրութիւնը և ուսմանտիկ
գրականութեան արած ազդեցու-
թիւնը նորա տաղերի վերաջ և կու-
տակում է իրար վերաջ աչնպիսի
փաստեր, որոնցից ընթերցողը պի-
տի եզրակացնէ, թէ Գուրեանը ոչ
միայն տգէտ չէր, ալ շատ կարգա-
ցած մի պատանի էր—«Նզիշէ վ.
Գուրեան կըսէ թէ Պետրոս (բանա-
ստեղծը) չաճախ գինքը կը զրկէր
ընթերցասիրաց՝ ընկերութեան գրա-
դարանը և ցանկը բերել տալով
10—15 գիրք կ'ընտրէր, կը կարդար
և նորէն ետ կը դարձնէր»: Դարձեալ
«Գուրեանի մահէն չետոյ երկու սըն-
դուկ գիրք ելաւ տունէն»: Յետոյ,
«անշուշտ բոլոր գրականութեանց
չրջանը բրած չէ, և շատ հեռու առ-
կից. բալց կարգացած է ամենէն
փափուկ, ամենէն տաք հեղինակներն
աչն գրականութեան, որ ամենէն
տաքն է բոլոր գրականութեանց,
գլխաւոր ուսմանտիկ բանաստեղծնե-
րը, Հիւզօն (բանաստեղծութեանս
առաջին մասը, Թշառները և թու-
տերգութիւնները), Լամարտինը
(բանաստեղծութիւնները, Ժողէնը,
Ռաֆայէլը), Գլաման (վեպերը և
թատերգութիւնները), Թերևս Բալ-
րենէն ալ քանի մը թարգմանու-

թիւն կարդացած է, և Գեօթէի Վէր-
թէրին վրայ զաղափար ունեցած ը-
լալ: Աւելացրէք ալստեղ, հալ հեղի-
նակներին, Ալիշան, Խրիմեան, Բագ-
րատունի (դասական թարգմանու-
թիւնները ու Հալկը) և ամեն ինչ,
որ իր ժամանակը կը հրատարակէր:
Աւելացրէք դարձեալ, որ «սպահն-
վապէս ալս լիշած անուններէն զատ
ուրիշներն ալ ճանչցած է, բայց
զփաղտութիւն մըն է, որ իր բա-
րեկամները չեն լիշեր անոր կարդա-
ցած գրքերը»:

Չկարծէք սակաւն, որ պ. Չոպա-
նեանը ոչինչ նշանակութիւն չէ տա-
լիս ընթերցանութեանը. «բացա-
տրութիւնները նոր, նուրբ և հիւս-
ւած, ինչ որ մարդ ընթերցումներու
միայն կրնայ պարտիլ, նմանութիւն-
ներ, ձեւեր կան, որոնք ռոմանտիկ
գրածներու սովորական տարազին
համեմատ լորինւած են»: Գեռ աւե-
լին է ասում, «փորձառութիւնը և
և ընթերցումները կը սրբա-
գրեն ճաշակի թերութիւն-
ները», ալսինքն. «բացատրութեան
անհաւասարութիւններ, որոնք կը
կաղացեն բանաստեղծութեան գը-
նացքը, կրկնութիւններ, որոնք գա-
ղափարը կը տկարացնեն, բացաղբու-
թեան անորոշութիւններ և նմանու-
թեան անճշտութիւններ ու մանա-
ւանդ տաղաչափութեան մէջ աններ
դաշնակութիւններ»:

Ուրեմն ալ մի ինչպէս վճռենք գը-
ւած խնդիրը. քնարական բանա-
ստեղծը օգուտ քաղում է ընթեր-
ցումներին թէ վնասուած է? Շատ
պիտի կարդալ թէ քիչ? Գուրեանը
չատ է եղել կարդացած թէ սակաւ,

օգուտ է ընթերցանութիւնից թէ
վնասուել? Նթէ մենք ցանկանալինք
բերւած նախադրութիւններից եզ-
րակացութիւններ հանել, մենք պի-
տի շարէինք ալստեղ կամ միայն հա-
կասական եզրակացութիւններ կամ
անհեթեթ եզրակացութիւններ. օրի-
նակ, եթէ շատ կարդալ քնար-
երգը—վնաս է, եթէ քիչ կարդալ—
օգուտ է:

Նրկար ու բարակ պատէ պատ
ընկնելուց չետո՞ւ պ. Չոպանեանը մի
եւք է գտնում հակասութիւններից
դուրս գալու համար և չալտնում է
վերջապէս. «աւելի ճիշտ է միակող-
մանի միտք մը կոչել Գուրեան, քան
տգէտ»: Այո, մենք ես ալ պէտք ենք
կարծում: Նւ բաւական է, որ պ. Չո-
պանեանը սկզբից արդէն ալս տեսու-
կէտից էլ նալէր Գուրեանի վերալ:

Այդ գէպքում աւելորդ կը լինէին
գրքի աչն գլուխները, որոնց մէջ
քննադատը խօսում է քնարական բա-
նաստեղծի «գրականական դատաւի-
արակութեան» մասին:

Ինչ վերաբերում է մեզ, մենք
կարծում ենք, որ կանոնաւոր ըն-
թերցումները, որքան էլ բազմաթիւ
լինին նոքա, ոչոքի վնասել կարող
չեն: Ընդհակառակը, կանոնաւոր ըն-
թերցանութիւնից միայն օգուտ քա-
ղել կարող են թէ քնարական բա-
նաստեղծը, թէ վիպասանը թէ ող-
բերգակը: Նթէ, քնարերգը ունի ալս
կամ աչն թերութիւնները, ալդ թե-
րութիւնները չամենաչն դէպս չէ
կարելի վերադրել բազմաթիւ ընթեր-
ցումներին, ալ ուրիշ հանգամանք-
ների: Միթէ Բալբնի, Արմանտովի,
Հալսէի և ուրիշ շատ շատերի քնա-

րական բանաստեղծութեան զգացմունքը աւելի խորը, աւելի թարմ, աւելի ինքնուրոյն, աւելի անկեղծ կը լինէր, եթէ նոքա սակաւ գրքեր կարդայած լինէին?

Այսպիսով պ. Չոպանեանի գրքի արժէքը կաշանում է աւելի առաջին մասի մէջ, որ շատ հարուստ է մանրազնին կենսագրական տեղեկութիւններով: Երկրորդ մասը, զուտ քննադատականը, տրդիւնք է ոչ աչեքան լուրջ և կշռադատող գրչի, որքան անզուսպ ոգևորութեան, թէպէտ ազատեղ ևս, չմոռանանք աւելացնել, քննադատը երբեմն չաղտ-

նում է ճիշտ զխտզութիւններ, օր. աչն, ինչ վերաբերում է դրամաների գնահատութեանը:

Հասարակութիւնը շնորհակալ կը լինի, եթէ պ. Չոպանեանը շարունակէ կազմել նաև Պեշիկթաշեանի, Պարոնեանի և ուրիշների կենսագրութիւնները, որ մեր Հրատարակչական ընկերութիւնը, չուով ենք, ամենալն պատրաստակաճութեամբ կը շտապէ լոյս ընծայել: Նամանաւոր շնորհակալ և երաստագէտ կը լինին մեր նորագոյն գրականութեան ապագալ պատմաբանները:

Լ. Մ.

АМЕЛЬ.— „Изъ дневника Амеля“, переводъ съ французскаго М. Л. Толстой, подъ редакціей и съ предисловіемъ Л. Н. Толстого. Изданіе „Посредника“ для интеллигентныхъ читателей. С.-Петербургъ 1894 г. ԱՄԻԷԼ.— «Ամիէլի յիշատակարանից» թարգմանեց Մ. Լ. Տոլստոյա. խմբագրութեամբ և յառաջաբանով Լ. Ն. Տոլստոյի: Հրատարակեց «Պոսրեդնիկ» ինտելիգենտ ընթերցողների համար. Ս.-Պետերբուրգ, 1894 թ.

Его (ազիրնըն՝ Ամիէլի) дневникъ остается навсегда живою, нужною для людей и плодотворно дѣйствующею на нихъ книгой.

Լ. Ն. Տոլստոյ:

Չարմանալի առաջադիմութեամբ հարստանում է վերջին ժամանակներս ռուս գրականութիւնը ընտիր-ընտիր գրքերով: Հետաքրքիր և օգտաւէտ գրքերի թիւը օրէցօր շտտանում է. քաղաքիս դրամաճառանոց-

ների պատուհանների վրալ օրէցօր լալտնում են նոր և նոր գրքեր՝ գիտնական, գրականական, տնտեսական, կրօնական աշխարհներից: Ամեն դատակարգի դրաճքներ կան ալք բազմաթիւ գրքերի մէջ, ամեն

ոք՝ փոքրից մինչև մեծը, կրթած ինտելիգենտից մինչև հասարակ ժողովուրդը—կարող է առատ կերակուր գտնել ալտեղ իր մտաւոր ու բարոյական զարգացմանը: Աշխատութիւնների մի մասն ինքնուրոյն է, իսկ միւս մասն—թարգմանած: Այդ նախանձելի երևոյթը ուրախարար է առհասարակ, և նամանաւանդ մեզ, հայերիս: Ժողովուրդը մեզանում, ի հարկէ ինտելիգենտ ժողովուրդը, (հասակի մասին խօսք էլ չի կարող լինել), գրեթէ զուրկ է եւրոպական լեզուներից: միմիայն մի քան իսն երբ լաւ ծանօթ են աչք լեզուներին. մի քան իսն երբ էլ շատ չնչին $\frac{1}{10}$ -ն է պարագում թարգմանութիւններով: Ռուսերէնն է, որ գիտէ մեր ինտելիգենտ, օսասմը էլ հասարակ ժողովուրդը: Ուրեմն՝ որքան հարուստ է, բազմակողմանի հարուստ, աչք ու ուղիղ գրականութիւնը, աչքքան էլ նիւթ կա՛հ հալ ընթերցող հասարակութեանը կրթելու, զարգանալու և հարստացնելու իր գրականութիւնը թարգմանութիւններով նրանց համար, որոնք ուսերէնն էլ չգիտեն: Մինչդեռ մենք մի տեսակ անտարբեր դրութեան մէջ ենք նընջում: Թարգմանութիւնները մեր գրականութեան մէջ շատ սակաւ են: Մեր նորեկ գրականագէտը չի վրստահանում թարգմանել աչս և աչն գրածք, հմուտ, փորձութիւնների մէջ ծերացածը—իր անունին անարժան է համարում թարգմանութիւններով պարասելը: Բացի այդ մեր լրագրութիւնն էլ շատ անտարբեր է. հազարից մի անգամ, այդ էլ հազիւ, միմիայն կարելի է կարդալ որ

և է քննադատութիւն՝ գրախօսական բաժնում՝ աչս և աչն լուրջ ուշադրութեան արժան գրածքի մասին, որ լուս է տեսել ուսերէն. «Մուրճ» ամսագիրն է եղել միմիայն, որ միշտ՝ կարողացածին չափ՝ իր էջերում գրել է հալ ընթերցող ժողովուրդի տալ զանազան քննադատութիւններ, գրախօսական լուրածներ:—Ես էլ ինձ նպատակ դրեցի երբեմնապէս, որքան կը ների ժամանակս, մասնակցել «Մուրճ»-ի խրախուսական աչք գործին:

Ալժմ մտադիր եմ ծանօթացնել հալ ընթերցող ժողովուրդին Henri Amiel-ի (Հենրի Ամիէլ) և նրա Fragments d'un journal intime-ի («Հատաւածներ հոգեբուդիս լիչատակարանից») հետ, աւելի որոշ ասեմ՝ ես մտադիր եմ խօսել «ИЗЪ ДНЕВНИКА Амеля» (Ամիէլի լիչատակարանից) գրքի մասին, որ լուս է տեսել Լ. Ն. Տոլստոյի դասեր, Մ. Ն.-ի, թարգմանութեամբ: «Կորա համար մտածելով՝ ես աւելի լարմար համարեցի թարգմանել—չնչիւն կրճատութեամբ—«ИЗЪ ДНЕВНИКА Амеля» գրքի աւաջարանը, որ գրել է Լ. Ն. Տոլստոյ. ալտեղ մեր ժողովուրդը կը ծանօթանալ և՛ Amiel-ի ու նրա «Յիշատակարանի» հետ, և՛ Լ. Ն. Տոլստոյի գրելու եղանակի հետ:

Երեսնու տարի շարունակ Amiel անխոնջ ուսումնասիրել է իր սեպհական անձն, հետեւել իւր հոգու ամեն մի քալափոխին... Fragments d'un journal intime—նրա կեանքի վերջին երեսնամեակի մտաւոր և բարոյական հաշիւն է:

Henri Amiel, —գրում է Լ. Ն. Տոլ-

ստույ, — ծնւել է 1721 թ. Ժենեւում, նա շատ շուտ զրկւում է ծնողներից, Աւարտելով անտեղ բարձր ուսման ընթացքը, Ամիէլ արտասահման է գնում և մի քանի տարի անց է կացնում Հէլսլեյքերգի և Բերլինի համալսարաններում: 1849 թ. վերադառնալով հայրենիք, նա, արդէն 28 տ. երիտասարդ, ընդունում է դեղեցկագիրտութեան (эстетика), իսկ փետույ փիլիսոփայական ամբիոնը, այդ պաշտօնի մէջ նա մնում է մինչև մահ:

«Բոլոր իր կեանքը Ամիէլ անցկացրեց Ժենեւում, որտեղ և մեռւեւ 1881 թ. ոչնչով չզանազանւելով հասարակ պրոֆեսորներից...

«Թէ գիտնական և թէ գրական նական ասպարիզներում Ամիէլ աջողութիւն չի ունեցել: Մերութեանը մօտենալով՝ նա գրում է իր մասին՝

«Ի՞նչ դուրս բերեցի ես ան բոլոր ընդունալովութիւններից, որ շնորհւած էր ինձ, իմ 50-ամեայ կեանքի տեսակարար պայմաններից: Ի՞նչ դուրս բերեցի ես իմ գոյութիւնից:

Միթէ իմ թուղթ մրտաւելը, իմ չիշատակարանը, հազարաւոր հոգեբուսւղի աչդ թերթերն, իմ դասախօսութիւնները, իմ լոգաւածները, ոտանաւորներու, տեսակտեսակ նկատողութիւններս, — միթէ աչդ ամենը չոր թերթեր չեն միմիայն: Ո՞ւմ եմ ես պէտք եղել երբ և իցէ: Եւ անուշ միթէ ապրելու է գոնէ մի օր ինձնից աւելի և որ և է նշանակութիւն ունենալու է ոքմինի համար: Անօգուտ, ունալն կեանք: Vie nulle»

«Ամիէլի և «Հատաւածներ հոգեբանի չիշատակարանից» աշխատու-

թեան մասին՝ նրա մահից փետույ գրել են երկու Ֆրանսիացի անւանի քերթողներ. Է. Շերեր կրիտիկոսը, Ամիէլի ընկերն, և Կարօ փիլիսոփան»:

«Նրա չիշատակարանը, — ասում է Լև Տոլստոյ, — լի է կենդանութեամբ, սփոփանքով և հրահանգութեամբ, և միշտ կ'ապրի, ինչպէս ան լաւագոյն գրքերից մէկը, որ պատահմամբ թողել են մեզ Մարկ Աւրելիոսի, Պասկալի, Էպիկտետի պէս մարդիկ»:

«Քերթողը թանկ է մեզ, — գրում է Լև Տոլստոյ, — և հարկաւոր անքան, որքան նա բացում է մեր առաջ իր հոգու ներքին գործերն, ի հարկ է, եթէ աչդ գործը նոր է, և մի ուրիշն արդէն չի աւարտել նրան: Ինչ որ էլ նա գրի՝ դրամա, գիտնական շարադրութիւն, վէպ, փիլիսոփայական քննադատութիւն, քնարական-ուսանաւոր, կրիտիկական լոգաւածներ, երգիծաբանութիւն՝ — մեզ թանկ է քերթողի գրած քներում նրա հոգու աչդ ներքին գործերն միմիայն, բաց ոչ թէ ան ճարտարապետական շինութիւնը, որտեղ նա տեղաւորում է իր մտքերն ու զգացմունքները, համարեա միշտ անճոռնացնելով նրանց»:

Մի քանի տող փետույ նա չարուսակում է՝

«Պատկալ ասում է՝

«Երեք տեսակ մարդիկ կան. մէկ՝ նրանք, որոնք գտել են Աստծուն ու ծառայում նրան, ապա՝ նրանք, որոնք չեն գտել նրան, բաց որոնում են, և ապա՝ նրանք, որոնք չեն գտել նրան ու չեն էլ որոնում:

«Առաջինները ուշեղ են և երջանիկ, վերջինները անբախտ ու անմիտ, իսկ միջակները՝ անբախտ

են, բաւց ուշեղ՞:

«Նա կարծում եմ, թէ ան զանա զանութիւնը, ուր դնում է Պասկալ առաջինների ու միջակների մէջ... ոչ թէ անպէս մեծ է, ինչպէս մտածում էր նա, այլ ամենեւին չկա՛յ: Եւ կարծում եմ, թէ նրանք, որոնք բոլոր սրտով ու տանջւելով (en gémissant, ինչպէս ասում է Պասկալ) որոնում են Աստծուն, — արդէն ծառայում են նրան: Ծառայում անպէս, որ իրանց չարչարանքներով ուրիշների առաջ ճանապարհ են բացում դէպի Ամենակալն, ինչպէս և այդ արաւ ինքը Պասկալ իր «Մտքերում», ինչպէս և Ամիէլ անում էր Նոյն իր չիշատակարանի մէջ:

«Ամիէլի կեանքն, ինչպէս հանդիսանում է նա մեզ «Յիշատակարանի» մէջ, լի է Աստծուն որոնելովը աչդ արտաքին, տանջանք — առատ որոնելովը... Ամիէլ չի ասում — ոչ իրան, ոչ էլ ուրիշին՝ «այժմ ես գիտեմ ճշմարտութիւնը, — լուարձք»։ Ընդհակառակն, նա կարծում է, — ինչպէս և այդ չատուկ է ամեն մէկին, որ մտերմաբար է որոնում ճշմարտութիւնը, — նա կարծում է, թէ՛ որքան շատ է իմանում, անքան էլ աւելի հարկաւոր է իմանալ նրան, և, չդադարելով, ամեն ինչ անում է նա կարողացածին պէս, աւելի և աւելի ճանաչելու ճշմարտութիւնը, ինչու և միշտ զգում է իր տգիտութիւնն: Նրա չիշատակարանը տողորած է քրիստոնէական խոր զգացմունքների արտապատկերներով: Եւ այդ արտապատկերներն ազդում են ընթերցողի վրայ գլխաւորապէս իրանց անգիտակցու-

թեամբ և անկեղծութեամբ: Նա խօսում է ինքն իրան հետ, չմտածելով, թէ նրան լսում են, չաշխատելով իրան համոզած ձևացնել աչտեղ, որտեղ համոզած չէ, չթաքցնելով իր տանջանքներն և որոնելը:

«Կարծես ներկայ ես՝ առանց տանտիրոջ թուլտուլթեան՝ նրա հոգու ներքին գործելուն՝ ծածուկ, խոր և ջերմաջերմ, օտարի աչքից առհասարակ միջնորմած:

«Այդ պատճառով էլ կարելի է — կարելի է քրիստոնէական երկիւղածութեամբ զգացմունքների անթիւ արտապատկերներ գտնել՝ աւելի կանոնաւորաւ, քաղցրադուրեցիկ, քան Ամիէլի կրօնական զգացմունքների արտապատկերներն, — բայց դժուար է գտնել աւելի հոգեբուղի և սերտ, կտցահարող: Մահից մի փոքր առաջ, գիտե՞նալով, որ իր հիւանդութիւնը օրհասական է և կարող է ամեն օր խեղդամահ անել, նա գրում է՝

«Յերբ որ չես մտածում, թէ առաջդ տաննակ տարիներ, կամ մի տարի, մի ամիս ունես ազատ, երբ որ հաշւում ես արդէն տաննակ ժամերը, և զալուց գիշերն բերում է իր հետ անիմանալի սպառնալիքը, պարզ է, որ հրաժարում ես գիտութիւնից, գեղարեստականութիւնից, քաղաքականութիւնից ու բաւականա՞նք անձիդ հետ զրուց անելով, իսկ աչդ միշտ կարելի է: Միմիայն ներքին զրուցն է, որ մնում է մահւան դատապարտածին, որի զխտտումը ետաձգած է: Նա (դատապարտածը) սուղւում է ինքն իր մէջ: Նա ալ ևս չի ճառագայթում,

ալլ միմիայն զրուցում է իր հոգու հետ՝ Նա ալլ ևս չի գործում, ալլ դիտում, գննում է (созерпает)։ Նա ալատակի պէս—նա վերադառնում է իր բնակարանն՝ աչնոեղ մեռնելու, և ալդ բնակարանը նրա խղճմբապն է, նրա միտքը։ Քանի որ նա կարող է իր ձեռքին գրիչ պահել և մի բոպէ առանձնանալ, նա կենդրոնանում է ինքն իր առաջ ու զրուցում Աստուծոյ հետ։

«Դարուական հետազոտութիւն չէ դա, ոչ զղջումն ոչ էլ շլութեան, հնազանդութեան «ամէն»-ն է դա։

«Մանկիկ իմ, տուր ինձ քո սիրտը»։

«Հրաժարումն և համաձայնութիւնը ինձ համար պակաս դժւար է քան ուրիշներին, որովհետեւ ես ոչինչ չեմ փափագում։ Նս կը դանկալի միմիայն շտանջել։ Քրիստոս էլ Գեթսեմանի պարտիզում խնդրում էր նոյնը։ Վարեհք և մեք աշնպէս, ինչպէս նա։ «Սակալն թող քո կամքը լինի և ոչ իմ»—և կը սպասենք»։

«Ալդպէս ևնք գտնում Ամիէլին մահից մի փոքր առաջ, Նա ոչ պակաս լուրջ, անկեղծ է իր չիշատա-

կարանի էջերում... Երեսուն տարի շարունակ վարելով իր չիշատակարանը՝ նա զգում էր աչն, ինչ որ մեք ջերմաւանդութեամբ մոռանում ենք. նա զգում էր, թէ մեք ամենքըս մահւան ենք դատապարտած և թէ մեր գլխատղւմք ետաձգում են միմիայն։ Հէնց ալդ պատճառով էլ աչնք մն անկեղծ, լուրջ և արգիւնաւոր է նրա գիրքը»։

P. S. Նս մտադիր եմ մի քանի խօսք աւելացնել. Ամիէլի չիշատակարանում արտաւառած մտքերից մի մասն, անշուշտ, նոր չեն. նրանք միշտ կրկնւել են և կրկնւում են ալժմ։ Մի քանիսն են էր նրանցից, կրելով իրանց վրա՝ փիլիսոփա պրոֆէսորի մտածելու ինքնուրոյն կնիքը, և դանակը, — ծալրալեղութեան են հասնում և զրգում ընթերցողի շարած հարցականութիւնը ¹⁾։

Յովհաննէ՝ Գնաբէ։

¹⁾ Նկատենք, որ ալդ իսկ երեւութները վերագրելի են և Նե Տուտուի փիլիսոփական շարադրութիւններին։

Մ. ԼԵՐՍՈՆՏՈՎԻ «ԴԵԻ» ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

(ԿՐԻՏԻԿԱԿԱՆ ՑՕԴԻԱԾ)

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳՆՈՒՆՈՒ

«Դե» վիպասանութիւնը:—Դեի անձնաւորութիւնը:—Թամարի սէրը:—Նոր սիրոյ առաջին աղբիւրները:—Նոր սէրը Մ. Լերմոնտովի միւս գրած քներում:—Պօէմայի կենսագրական նշանակութիւնը:—Վիպասանութեան ազդեցութիւնը բանաստեղծի բոլոր ուրիշ գրած քների վրայ:—Պօէմայի գեղարեւոտական նշանակութիւնը:

«Դե»ը Լերմոնտովի լանգւոր գրած քների պսակն է: Ինքը բանաստեղծն էլ շատ էր սիրում աչդ պօէման, մօտ տասնեակ տարի (1829—1840), ուրեմն՝ իր գրականական, համարեա, ամբողջ կեանքը, նա անխոնջ աշխատել է նրա վրայ, փոփոխութիւնների ենթարկել, մշակել: Այստեղ նա ամփոփել է հսկա տաղանդի բոլոր լատկութիւնները, ամփոփել է նոյնպէս իր կեանքի մի մասը:

Դեի բնաւորութեան մէջ բանաստեղծը միացրել է աչն ամենն, ինչից կազմել էր իր պատանեկութիւնը. ինչպէս դեը՝ նա էլ դեռ մանուկ հասակին մէջ (1825 թ., երբ 11-դ. էր), աչցելով Կովկասը, սերտ սիրով կապվում է նրա հետ: Աչդ երկրի բնութեան հրաշալիքները նրան էլ են կախարդում: 1841 թ. Լերմոնտով աչդպէս է դիմում Կովկասին՝

Я сердцемъ твой, всегда и всюду твой! (id. 42)

Ինչպէս Դեը՝ բանաստեղծն էլ ցնորում էր սիրոյ և բախտաւորութեան մասին, միշտ գերում կանաչի գեղեցկութեամբ. ասում աչն հասարակութիւնը, որով շրջապատւած էր. նրա պատանի հոգին էլ «քաջագոր», «պռոպ» էր: 1830 թ. վիպասանութեան «Второй очеркъ»-ից լետով Լերմոնտով գրում է՝

Какъ демонъ мой, я зла избранникъ,

Какъ демонъ съ гордою душой,

Я межъ людей безпечный странникъ,

Для міра и небесъ чужой,
Прочтя мою съ его судьбою
Воспоминаніемъ сравни,
И вѣрь безжалостной душою,
Что мы на свѣтѣ съ нимъ одни (id. 118)

Իսկ 1831 թ. վրպասանութեան «նւէր»-ի մէջ ասում է՝

Какъ демонъ хладный и суровый,
Я въ мірѣ веселился зломъ;
Обманы были мнѣ не ковы,
И ядъ былъ на сердцѣ моемъ.
Теперь, какъ мрачный этотъ геній,
Я близъ тебя опять воскресъ
Для непорочныхъ наслажденій,
И для надеждъ и для небесъ (id. 252)

Մարդ միանգամայն զարմանում է զրչի աչի ազդեցիկ ուժին, ֆանտազիայի աչի լաջատարած սահմաններին, որոնց Լեւոնտովն է վաշխում։ Երկրասարդ հասակը, գործոնէութեան կարճատև տարիները (1828—1841) կարողանան ստեղծել այդպիսի մեծ տաղանդ.— դա հանճար է, կատարեալ հանճար։

«Վե» վրպասանութիւնը ամեն մի ընթերցողի համար չէ. միմիայն հմուտ գիտողը կարող է ճիշտ հասկանալ նրան։ Առաջին տպագրութիւնից աչդ վրպասանութիւնը շատ հասարակ գրածք է, «հրաշքներով» հարուստ ֆանտազիայի մի դործ. մինչդեռ նա բացում է մեր առաջ հոգեբանական ամբողջ մի աշխարհ, «անարատ հոգու» արագիկական մի կեանք։ Պոէմայի բառական իշ մասը թամարի սէրն է. աչդ սէրի մէջ էլ պէտք է որոնել բանաստեղծի հմտութիւնը, «հիւնարը», մեր ժողովրդի լեզուով։ Մենք պատեղ ծանօթանում ենք մի նոր սիրու հետ։

Չերունի հոր հսկողութեան ներքոյ էր անցնում թամարի դժբախտ, միատեսակ կեանքը։ Իրաւ որ՝ մարական քնքոյշ փալիալանքներից, քրոջ, եղբոր սրտակից մտերմութիւնից զրկւած կեանքը դժբախտ կեանք է։ Իր մօրը թամարը դեռ երեխայ ժամանակն էր թաղել ¹⁾ իսկ իր քրոջը, եղբորը չէր էլ տեսել։ Փակւած չորս պատերի մէջ, ասիական աչդ տգեղ սովորութիւնից ճնշւած՝ նա ազատութիւն է փափագում. հալրական օջախի կրակով եզրած կերակուրը դառն է նրա համար։ Նրա միակ լուսը «Սինդալու տիրոջ» վրայ է, որի հետ արդէն նշանել է և շուտով պիտի միանալ անուսնական կապով։ Թէ ի՞նչ զարճութիւն է պատճառում աչդ նշանելը թամարին, բանաստեղծն անմանելի նկարագրում է, բացելով ընթեր-

¹⁾ Տե՛ս. վրպասանութեան «Второй очеркъ»

ցողի առաջ վրացունու «մանկական բերկրութեամբ լցւած» ²⁾ տրամադրութիւնը խնջութի ժամանակ:

Եւ մատաղ հարսը իւր դափն է առնում,

Ու գըլխի վերաւ պըտուտ բերելով,

Թըռչունից թեթեւ վեր վայր է ոստնում.

Կամ լանկարծ կանգնում,

Զորս կողմ է նայում,

Եւ նախանձալուղ արտիանց տակից

Արտասրով թըրջած աչքերն են փալլում.

Մերթ շրջեցնում է իր սե լոնքերը

Եւ մերթ դէպի վայր կորանում է նա,

Եւ չընաշխարհիկ նորա ոտները

Սահում, սլանում են աչն գորգի վերայ,

Եւ մի մանկական բերկրութեամբ լցւած

Ծիծաղում է նա:

Սակաչն դողդոջուն ջրի երեսին

Լուսնի նըշուրը խաղալով հեզիկ,

Հազիւ կարող է աչն նորա ժըպտին

Լինել հաւասար, աչնպէս զեղեցիկ.

Կեանքի պէս ժիր էր

Քաղցըր ժըպտան աչն,

Առջ ու զւարթ էր

Մանկութեան նըման (id. 9—10)

Բայց ճանապարհին՝ «հարսանեաց խնջութ գնալիս» (id. 12)՝ փեռ սալի վրայ աւազակներ են լարձակում... Արիւնաթաթախ, կիսամեռ նա ինքն է բերում իր մահւան լուրը անհամբեր սպասող հարսին... Անմխիթար ողբում է Հուդալի տունը... Խորտակեցին թշուա հարսի ծաղիկ լուսերը, խեղդեցին նրա մատաղ սրտի մէջ երջանկութեան անմեղ ձըգտումները:

«Կիսաշունչ ընկած անկողնու վրայ» (id. 18) նա թափում է իր աչքերից «առատ արտասր» (id. 18). նրա

«Կուրծքը շընչում է ծանրը և երկար» (id. 18)...

Սակաչն տետրական վիշտը կամ ուրախութիւնը շատ շուտ են ձանձրացնում մեզ. ալզ դրութիւնից պրծնելու համար մենք հնարում ենք պէսպէս հանգամանքների, միջոցների. մենք պահանջում ենք մխիթարք, հաոգըտութիւն: Նոյնը պահանջում էր և Թամարի թուլ կազմածքը: Բնութիւնից զարգացած նրա երեակալութիւնը շատ շուտ է կարողանում

²⁾ «Վե» արեւելեան վիպասանութիւն. թարգ. Մ. Սաղաթեանց. էջ 10.

ստեղծել մի էակ, որի «հրաշալի նոր բարբառը» տալիս է նրան մխիթարանք, իսկ լետոց և կորցրած սէրի փոխարէնը:

Բաց զարմանալի բան. ինչո՞ւ այդպէս մի մեծ զեր կատարելու համար թամարը դնին է ընտրում. ինչո՞ւ նրա մատաղ երեակալութիւնը չի հրապուրում Վրաստանի գեղեցիկ, բարի երիտասարդներով: Որովհետեւ, կը պատահանեմ ես, ահա վաղրենի, խոտաբարոյ կեանքը, որի մէջ մեծացել էր հերոսուհին, պահանջում էր այդ: Պարզեք, Լեւնապատ «խաւար տան» (id. 9) մէջ որ

«Միշտ քարաժայռի ծալից դէպի ձոր

Նալում էր լըռիկ» (id. 9)

վարելով իր փակւած օրերը, չէր կարող զիտենալ թամարը, ամենեին չկրթւած, չլուսաւորւած, թէ ինչպէս են ապրում մարդիկ աշխարհիս միւս անկիւններում, ինչ բնաւորութեան տէր են նրանք, և այլն: Նա ճանաչում է միմիայն իր հօրը, ահա խորիտ Հադուլին, որից աչքան «սպառնալիք» (id. 22), «լանդիմանութիւն» (ibid) է լսել: Նի՞ք մենք այստեղ աւագակների չար վարմունքն էլ լինենք,—աչն ժամանակ պատկերի կոլորիտը գրեթէ կը լրանա: Մարդու հալիացքները կեանքի այս և աչն քալի վրա՞ ստանում են որոշ ձև, մշակում են չրջապատող պայմաններից. այդ հալեացքները աչն հասարակութեան, աչն չրջանի արձագանքն են, որտեղ մեծացել է մարդը: Չէր կարող թամարի երեակալութիւնը իր սիրոյ առարկան ստեղծել մի քնքուշ սիրալիր արարած, քանի որ իր շուրջը նա չէր տեսնում այդպիսի «քնքուշ սիրալիր արարածներ»:

Մենք արդէն ասացինք, թէ թամարի թույլ կազմւածքը կորցրած սիրոյ փոխարէն է սպասում և մխիթարանք է պահանջում: Պօէտ սրտով—նա մարմնացնում է այդ պահանջմունքը:

Ն և ահա, կ ար ծ ե ս, լսում է բարձրից

Մի ձաչն դիւթական և այդպէս բարբառ» (id. 18)

«Կ ար ծ ե ս»... որովհետեւ խօսում է ոչ թէ մի դրական անձն, այլ երեակալութեամբ ստեղծած, անմարմին մի էակ. աւելի պարզ՝ խօսում է օրիորդի վառ, տպաւորուն բանականութիւնը, ասեւ կրկնելով անմարմին էակի թելադրածը:

Մի լար, իմ մանկիկ, մի լար դու իզուր,

Մի թափիր ցողերն ¹⁾ քո պարզ աչքերի,

Դիակի վերաջ անբարբառ ու լուռ

Նրբէք չեն ընկել նոքա կենդանի:

¹⁾ Ես գրում եմ «ցողերն» և ոչ «ցողերը», ինչպէս «Գեի» հրատարակութեան մէջ է: Դրա մասին տես իմ չօղւածը «Մուրճ» ի մարտ ամսի համարում 1894 թ.

Նոքա պարզ աչքեր մըթնացնում են,
 Կուսական ալտեր միայն աչրում են:
 Իսկ որի համար աշտմ լալիս ես,
 Նա չատ հեռի է, նա չէ լսում քեզ:
 Նորա անմարմին զարթ աչքերը
 Երկնային լույսն է աշտմ փաղաքշում:
 Եւ եղեմական անուշ երգերը
 Նուրբ լըսելիքն են ըզմալեցնում:
 Ի՞նչ է մեր կեանքի ունալնութիւնը,
 Ի՞նչ է և բոլոր վաղանցիկն աշխարհ,
 Ի՞նչ է մի կուսի ողբն ու արտօսը
 Եղեմալ կողմի բընակչի համար:
 Ո՛չ, իմ երկնային չըքնաղ հըրեշտակ,
 Հաւատան ինձ դու, որ չի արժանի
 Քո անգլին վըշտի լոպէին միակ,
 Դառնն վիճակը մահկանացուի:
 Անկալմ և անղեկ երկնային ծովում
 Բարեկարգ դասերն լուսաւորների

Հանդարտ ճեմում են.

Եւ երկնի անբաւ դաշտերի միջում
 Ամպերի կոյտեր անըմբըռնելի

Անհետ ճեմում են.

Տեսութեան ժամը չէ նոցա խընդում,
 Բաժանման ժամը տըրտում չէ նոցա,
 Ո՛չ ապաղալում ունին ցանկութիւն,
 Եւ ոչ անցածն են ափսոսում նոքա:
 Քո զըժբաղդութեան տագնապիչ օրը
 Նորանց միմիայն մըաքումըդ վիշիւր,
 Եւ նոյնպէս դէպի ողջ հողեղէնը
 Եղիւր դու անհոգ և անուշադիր: (id. 18—19)

Մեր ընթերցողը, երևի, նկատեց, որ աչդ հատուծի եղանակը քա-
 նի գնում սաստկանում է: Դա մի հոգեբանական կանոն է: Մարդու զգա-
 ւարանական թելերը աչնալէս են չինած, որ որքան սաստիկ է լինում որ
 և է գրգռում, որ և է հրապուրում, աչնքան աճում բազմանում է նրանց
 ջերմութիւնը, կրքոտ ջերմութիւնը: Երբ քերթողը նստում է գրելու և
 երբ՝ մի քանի ժամանակից լիովին լսիլտակում է իր իդէալով, ինչ
 բուռն ձգտումով աչն ժամանակ նա առաջ է շտապում... Ինչ արագու-
 թեամբ աչն ժամանակ լցւում են սպիտակ թերթի էջերը... Երբ պատմու-
 թեան ուսուցիչը, ասէնք, խօսում է իր սանիկների հետ մի հետաքրքիր

դարավիժի մասին և երբ խօսակցութեան ժամանակ գերում է իր առարկայից, տեսէք, նա որչափ առաջ է վազում. նա լալտնում է իր ունիւն. զիրենքին աչնպիսի դատողութիւններ, մտքեր, որոնք աւելորդ են, անգամ արգելւած, գիմնադրւած—Փամարի երեակալութենը աչնպէս է հրապուրում իր «անմարմին էակով», որ թույլ է տալիս նրան շատ առաջ վազել:

Գէպի ողջ հողեղէնը

Եղիր դու անհոգ և անուշադիր (id. 19),—

ահա ինչ ձև է ստանում բանի ընթացքը: Այդ խօսքերը ստիպում են Փամարին մի առժամանակ կանգ առնել ու մտածել: Ինչպէս... լինել «անհոգ և անտարբեր» ու մոռանալ, ուրեմն, փեսային, որ մահաւան տաղ-նապի մէջ անգամ

«ձեպեց ձիւնթաց հարսանեաց խընջուք» (id. 17)

ինչպէս... լինել «անհոգ և անտարբեր զէպի ողջ հողեղէնը» (ibid), երբ «հողեղէնը» աչնքան գեղեցիկ, աչնքան քաղցր և հրապուրիչ է: Փամարը տարակուսում է. նա աննախանձելի դրութեան մէջ է՝

Ելաւ աղջիկը, չորս կողմ նայեցաւ,

Աչնպէս վըրդովմունք արեւ էր կուրծքին,

Որ անն ու վիշտը, ցընծութիւն անբաւ

Նորա առաջը ոչինչ բան էին:

Եւ քողոր նորա սաստիկ ախտերը ¹⁾

Միատեղ չանկարծ հռացին սըրտում,

Հոգին կոտորում էր իր շըղթաները,

Երակներն մէջ կըրակ էր հոսում (id. 20)

Ամբողջ գիշերը զբաղւած էր Փամարն իր «անմարմին էակի» խորհրդաւոր անչալութեամբ. ով է նա... որտեղից,—այդ հասկանալ զեռ ևս չէր կարող անցեալի ու ներկայի անակնկալութիւններից մթնացած նրա բանականութիւնը: Վերջապէս

Առաւօտուն ցանկալի քունը

Յոգնած աչքերը փակեց առ ժաման.

Բալց զարմանալի երազով մի նոր

Այդ քունը նորան չիթեց սաստիկ,

Երեցաւ անն մի լուռ և կաւոր

Մութ երեւութով, բալց շատ գեղեցիկ.

Մօտեցաւ բարձին և աչնպէս սիրով,

Եւ աչնպէս սըրտում վերան նայում էր,

¹⁾ Բնագրում «Чувство» բառն է. սխալ է հասկացել Մ. Սաղաթեանցն այդ տողը. «ախտ» նշանակում է «не добрыя, нечистыя чувства», իսկ Փամարի զգացմունքները մաքուր և բարի էին:

Որ կարծես խեղճը սաստիկ շարժւած էր (id. 20—21)

Քուներ կազդուրեց թամարին, Նա նորից քննում է հարցը և հասկանում, որ իր հոգու հանգստութիւն խանգարողը երազն էր, որովհետեւ «մութ երևութիւն, լուռ եկաւորը» (id. 20—21)

Չէր հրեշտակ մի երկնաբընակ,

Սուրբ պաշապանը Աստուծոյ կարգած,

Նորա գանգուրը չունէր մի պըսակ

Պերճ ծրածանի շողերից հիւսած (id. 21),—

միննոյն ժամանակ

Չէր նա անհաւատ հոգին դըժոխքի,

Ան նաշատակը անարպ և վատթար,

Այլ նա նըման էր պարզ երեկոյի...

Ո՛չ օր, ո՛չ զիշեր, ո՛չ լուս, ո՛չ խաւար...

ալսինքն—նա ոչինչ էր՝ ցնորք, իզէալ, իսկ երազի մէջ տեսած պատկերը, լսած ձայնը ուշադրական չէին, այլ միայն թւում էին ալիպէս:

Ցնորքները թամարի ամենաքաղցր զբաղմունքներից մէկն է: Նրանք ազատում են նրան զոնէ մի քանի լուպէ իրականութեան մոռւլ աշխարհից և սլացնում ֆանտազիայի պարզ, հրաշալի ելթերքի մէջ: Մինչդեռ իրականութիւնը զգուցնում է նրան, ֆանտազիան, ընդհակառակն, նոր ոյժ է ներշնչում նրա կազմաւածքին: Թամարը փափագում էր սիրել և սիրուիլ... Բայց փեսան մեռնում է՝ հէնց հարսանիքի օրը, և նրա սրտում սիրող իզձը աւելի բոցիչ կալծով է վառւում: Աղիպէս՝ եթէ մինք ձեռք ենք բերում մի անհրաժեշտ բան և իսկույն կորցնում, մի սուսնձին եռանդով ալն ժամանակ սկսում ենք սրտել կորցրածը... Ազաւոր վրացուհին էլ որոնեց, բայց որովհետեւ իր շուրջը, իրականութեան աշխարհում, ոչ ոքի չտեսաւ, ուստի հոգւով-սրտով տեղափոխեց մի ուրիշ աշխարհ: Ահա ինչու երազեց նրան չնաշխարհիկ գեղեցկութեամբ «եկաւորը», և երազեց՝ թեքւած նրա գլխին... Գրաւեց լեռնաբնակի անփորձ սիրտը աղջ «եկաւորի» սիրալուրդ գէմբով, սիրալիր աչքերով և «հրաշալի նոր բարբառով»: Հաշտեց թամարն իր հետ: Նա ալժմ լաղթում է կասկածը, նա հնազանդում է իր անփորձ սրտի, սիրալին արկածներից թմրած-արբեցած իր բանականութեան ձայնին, նա սիրահարւում է իր երեսակաչութեամբ ստեղծած անմարմին էակի վրա: և սիրահարւում ալիպէս, որ միշտ—ե՛րազի մէջ, ե՛ր արթուն ժամանակ—օր ու գիշեր—«եկաւորի» պատկերը անբաժան է նրանից: Ահա ինչ աստիճան, արդոյ ընթերցող, կարող են եռալ բորբոքել մի օրիորդի կրքեր:

«Տըխրապին Գեը, արտաքսած հոգին» (id. 1),

որ իր «երկրաբնակ հպատակների խարաղան» (id. 32) է, «բնութեան շարը» (ibid.),

Որի հալեացքը չուս է կործանում,
Երբ որ աչն չուր զեռ նոր ծաղկում է,
Որ մինչև ցալսօր ոչ ոք չէ սիրում,
Որ բոլոր աշխարհ անխժանում է (ibid),—

ալդ դեռ կարողանում է զրաւել թամարի սիրտը:

Թամարը գիտէ, թէ աչն խորամանկ հոգին է, որ «վատ ցնորքներով աղմուկ և շփոթ է պատրաստում» (id. 22) իրան. գիտէ, որ իր ապագայ ամուսնու մահաւան պատճառն էլ ալդ «նենգաւոր դէն» (id. 14) է եղել, որովհետեւ նա «չար ցնորքներով նրա մտքի մէջ շփոթ է ձգել ու հեռացրել մատաղ փեսային նախահալերի սովորութիւնները» (ibid),—ալդ ամենը գիտէ թամարն,—ալուամենաչնիւ բոլոր հոգեով լանձնւում է իր «անկարծ ընկերին»: Ահա ուր կարող են տանել մատաղ ու միեւնոյն ժամ գրգռւած կրքերը: Մեծ է ալդ կրքերի զօրութիւնը. աչնպէս անխնայ, աչն պէս ճարտար մօտենում են նրանք մեզ, որ ընդդիմանալ նրանց դժւար թէ ով կարող է: Մեղադրել թամարին աչն պատճառով, որ նա լանձնւում է «նենգաւոր» ոգուն, —միայն չունի. պնդել, թէ թամարն մեղանշում է — անկարելի է. թամարը չի մեղանշում, ոչ. նա միայն հնազանդում է աչն պահանջմունքին, որ զարգացել էր նրա կազմւածքի մէջ կեանքի անդերծ հանգամանքներից: Իսկ աչն, թէ ալդ պահանջմունքը մաքուր էր, կարծեմ, պարզ է: Սիրել ու սիրւել էր փափագում թամարն,—ուրիշ ոչինչ. և փափագում էր նա ոչ թէ անասնական ցանկութեամբ լարւած,—երբէք. նրա փափագը կուսական անմեղ սրտի արձագանք էր: Որպէս հուր, անբիծ է թամարի սէրն, որովհետեւ ալդ «սիրող հալար, հրեշտակի խօսքերով, բացւում է կղերմ» (id. 53): Բայց ով կը փտահանալ պատերազմել անբիծ սիրող զգացմունքների դէմ,—և եթէ փտահանալ էլ, միթէ չի չաղթւել: Բայց մի քանիսները կարող են և ալդպէս մտածել՝ թամարը չուսաւորւած, չզարգացած լեռնաբնակ մի աղջիկ էր. ի հարկէ, դժւար չէր խառել մոլորել նրան: Բարւոք է. լինենք Չացկիին. նա ով է. չէ որ արևմտեան Եւրոպայում կրթւած, ալդ Եւրոպայի լուսաւոր մտքերով զարգացած մի խելօք երիտասարդ: Բայց տեսէք, նա էլ չի կարողանում սանձահարել իր անկեղծ սիրող զգացմունքները, բուռն ձգտումները զէպի Սօֆիան, ալդ թեթեամիտ, ստոր և բարոյապէս աղէտ արարածը. նա գերւում է... Ոչ. ընթերցող, աչն կրքերը, որոնց լանձնեց թամար, թէպէտեւ, իրաւ է, արեւցած բանականութեան արգասիք են, աչնուամենաչնիւ նրանք բղիւսել են մի կողմի ահաւրատ հոգուց և բղիւսել են բարի նպատակով՝ սիրել ու սիրւել...

Մենք ատացինք արդէն, թէ թամարը բոլոր հոգով լանձնւում է իր «անկարծ ընկերին», իր «ցնորքին», իր երեսակալութեամբ ստեղծած անմարմին էակին: Սակաւն նա չի բաւականանում ալդ «անխոցելի» ցնոր-

քով, ալ կամենում է ալ զ ցնորքը իրականացնել: Ազդէս աղքատը, ցնորելով հարստութեան և շքեղ կեանքի մասին, աւելի է զգում իր չքաւորութիւնը. քաղցածը, ցնորելով համեզ կերակրեցի մասին, աւելի քաղցեալում... ազդէս բանդարկեալն, իր սենեակի վանդակապատ լուսամուտից նայելով աղատ անց ու դարց անողներին, աւելի է զգում իր անբախտ կեանքի թշառութիւնը... ազդէս մարդի սրտում կրկնապատկում է սիրելու և սիրւելու փափագը, երբ ալ վերջինը գրգռւում է որ և է սիրւելն արկածներով:—Թամարն էլ է սիրում, սիրում իր Փանտաղիալի ստեղծածին, բալց ինչպէս... Նա սիրում է «կաթողն», անմահ մաքի և երեակաւութեան բոլոր զօրութեամբ»: Արքան արտասովոր է նրա սիրոյ առարկան, աչքան էլ արտասովոր և նոր է նրա սէրը: Առանց իր սիրելիի պատկերը նա ալ մի րոպէ էլ չի կարող խաղաղ ասրել: Բալց չէ որ ալ պատկերը ցնորք, երազ է, ինչպէս կաբելի է, ուրեմն, ապրել ցնորքի հետ: Եւ թամարը սկսում է տանջւել...

Արդէն վաղուց է նա տանջւում է,
 Բալց ինչու արդեօք չգիտէ ինքը.
 Երբ որ սուրբերին աղօթել կամէր,
 Սիրաը նորան էր աղօթքով զառնում:
 Երբ որ վաստակած անկողին չկրնէր,
 Բարձր ալրում էր՝ տալով նեղութիւն.
 Տիրում էր նորան սարսափ ահագին,
 Թռչում էր տեղից, սաստիկ դողում էր,
 Կուրծքն և ուսերը բորբոքում էին,
 Ուժը հատնում էր, չնչելը ծանր էր,
 Մթանում էր աչքը, խանդակաթ գիրկը
 Անցորդ էր խնդրում,
 Եւ հաւում էին ջերմ համբոյրները

Նորա շրթնութեամբ... (id. 26—27)

Ահա ազդէսի մի ժամանակ, երբ թամարի բոլոր հոգեկան ուժերը սատուիկ լարած էին, երբ ալ լարումը ծալրալեղութեան էր հասել, երբ ժարմինը նեղ էր հոգու համար, երբ խանդարել էր կազմաւորութեան մասերի հաւասարակշռութիւնը, — աւտոնում է նա. (ալ, նա լալումում է, բալց միմիայն և միմիայն թամարին, իսկ մեղ նա կարծես թէ լալումում է: Ալ «կարծես»-ը անպատճառ պէտք է աչքի առաջ ունենալ զրամալի բոլոր վերջին գործողութիւնների ժամանակ ևս)... երջանիկ է թշառութիւն... նա ընկնում է նրա գիրկը, փաթաթում նրա վզով... նա իր կուսական անմեղ շրթունքները սեղմում է կախարդ «եկաւորի» տաք շրթունքին: Բաղը թամարի ուժերից վեր էր. նրա սրտի «կենդանի լարերը» չեն զմանում և պատում են: «Մահարեր թոյնը, խորասուղ-

ելով Թամարի կարծիքը» (id. 46), հաղարեցնում է նրա անտանելի-
ւորագրիկական կեանքի անիւը: Թամարը զոհ է դնում իր բաղդաւորու-
թեան, իր իգէալին, իր դեին... Թամարը զոհ է գնում իր անփորձ
սրտի անմեղ կրքերին...

Թամարի տալածամ մահով հէնց բանաստեղծը կարող էր աւարտել
իր տրագիկական վիպասանութիւնը: Սակայն վաճական «պահապանը» իր
վրդովեցուցիչ կարծիքներով մաքուր և անարատ հերոսուհու մասին՝ ստի,
պում է շարունակել: Այդ վաճական պահապանների թիւը, դժբախտաբար,
չառ մեծ է—ամբողջ մի բազմութիւն: Շոտալ եզրակարութիւններ անող-
միակողմանի քննող ալդ ծերունու անձնաւորութեան մէջ բանաստեղծը
ամբօխի վարքուբարքը, հալեացքներն է ամփոփել: Բալց թոդ ալդ
ամբօխը դալ և իրա միտքը պարզելու համար նալէ կուտի դազաղին:

Իբրև մի քնած սիրուն հըրեշտակ,

Կալսը դազաղում հանդարտ պառկած էր...

(և ալլն. id. 47)

Վերջաբանից (որ սկսվում է Ժե սորոֆալից) մենք խմնում ենք,
որ Թամարի հոգին միակը չէր. նա ալն բազմութեան թիւից էր, որոնց
կենդանի լարերը ստեղծել է Աստուած «լաւազոյն օղից» (id. 53), որոնց
քնակարանը երկնքումն է, ոչ թէ երկրում:

Իմացիր, գոսող, (ասում է հըրեշտակը դեին)

որ մենք վաղուց է,

Սպասում էինք սրա գալտեան:

Եւ սորա հոգին նոցանից միին է,

Որոնց կեանքըն է մի բոպէ միալն

Ալն աճտանելի չարչարանքների,

Անհասանելի մխիթարութեան:

Նոցա լարերը Արարիչն արդար

Լաւագոյն օղից հիւսել, կազմել է,

Բալց ոչ նոքա են աշխարհի համար

Եւ ոչ աշխարհը նոցա համար է.

Շատ ստտիկ դնով Թամարի հոգին

Մոլորութիւնից փրկեց իր անձը...

Տանջանքներ կը բերեց, սիրեց կաթոգին

Եւ սիրող համար բացաւ եղեմը: (id. 52—53)

Ալդ արդէն բաւական է համոզելու, որ բանաստեղծը մտադիր էր
նկարագրել ոչ թէ մի մասնաւոր անձնաւորութիւն, ալլ ամբողջ տիպար:
Թէ ինչպէս է նկարագրել նա Թամարի անձնաւորութիւնը, մասամբ տե-
սանք մենք: Իրանից բարձր, դրանից աւելի պօէտիկական, աւելի կատա-
րեալ գեղարւեստական ստեղծագործութիւն երեակալել անգամ դժւար է:

Շեքսպիր, այդ երևելի սրտագէտ գեղարեւոտի արքան, եթէ մտածէր ստեղծել թամարին, երևի, դրանից լաւ չէր կարող գրել: Ինչպէս տիպ էլ թամարը պակաս չէ անգլիական բանաստեղծի, աւելի ազատ, համամարդկային աջող տիպերից: Ամենաշատկանիչը թամարի մէջ նրա սէրն է,—արդէն ասացինք մենք: Ասում են առհասարակ, թէ Շեքսպիրի Ռօմէօ և Ջիւլետտա այդ սիրոյ նախատիպարն են: Սակայն այդ այդպէս չէ: Ռօմէօ և Ջիւլետտա մի կողմից և թամար միւս կողմից—երկու սիրալին կերպարանքի ներկայացուցիչներ են: Ռօմէօի և Ջիւլետտայի սէրը ալնքան հոգեկան չէ, որքան ցանկասէր, մարմնական, մինչդեռ թամարի սէրը միմիայն անմարմին սէր է. նա ալնքան մաքուր է, որ «նրա առաջ բացուած են եղեմի դռները» (id. 53): Քանի որ չի վերանալ աշխարհից այդ անմարմին սէրը, կ'ապրի աշխարհի հետ անշուշտ և թամարի տիպարը: Լերմոնտով բնազդամբ շօշափել էր նորան և, հասկանալով նրա վսեմութիւնը, մեծ եռանդով նկարագրել է իր վիպասանութեան մէջ: Գրանով նա ընդմիշտ անմահացրել է իր անունը աղնիւ մարդկութեան քիչատակարանի մէջ:—

Մ. Լերմոնտովի բանաստեղծութիւնների մէջ էլ նշմարելի է այդ նոր սէրը: Գեռ տառնուեց տարեկան հասակում, Լերմոնտով գրում է *Первая любовь* ոտանաւորը... բանաստեղծն իր ամբողջ կեանքում հաւատարիմ մնաց այդ սէրին. այդ ապացուցանում է *Первое января* ոտանաւորը, որ գրած է 1840 թ.... հետեւեալ ոտանաւորը, որ գրած է 1841 թ. Լերմոնտով կրկին փշուռ է իր՝ «къ безплотному видѣнью»¹⁾ տաժաժ սէրը և առաջ է բերում ալն հանգամանքները, որոնց չնորհիւ ծնւել է նա:

Изъ подъ таинственной, холодной полумаски
Звучалъ мнѣ голосъ твой, отрадный, какъ мечта,
Свѣтили мнѣ твои плѣнительные глазки,
И улыбались лукавые уста.
Сквозь дымку легкую замѣтилъ я невольнo
И дѣвственныхъ ланитъ и шеи бѣлизну.
Счастливецъ! видѣлъ я локонъ своевольный,
Родныхъ кудрей покинувшій волну...
И создалъ я тогда въ моемъ воображенъѣ
По легкимъ признакамъ красавицу мою,
И съ той поры безплотное видѣнье
Ношу въ душѣ моей, ласкаю и люблю (id. 62).

Գեռ ևս շատ օրինակներ կարելի է բերել Լերմոնտովի գրածներէից, որտեղ նա խոսում է իւր սիրոյ մասին, բայց այդ էլ բաւական է՝ եզրափակելու, թէ բանաստեղծն ալն պատճառով ալնքան ճիշտ և լրացած է

¹⁾ Собран. Сочин. М. Ю. Лермонтова т. I էջ՝ 62.

Նկարագրել այդ սէրը իր վիպասանութեան մէջ, որ ինքը ևս գտնւել է նրա հպատակութեան ներքոյ և ապրել՝ առաջնորդւած նրա կաշծերով:

Սակաջն Լերմոնտովը առաջինը չէ, որ զգացել է այդ սէրը: Թէպէտ և այդ սէրը նոր անւանեցինք, բայց նա հին է, ինչպէս մարդկութիւնը, ինչպէս և հասարակ սէրը: Նոր նա կարող է կոչւել այն մտքով, ինչ մտքով Ամերիկան նոր—երկիր է կոչուում: Նոր սէրն առաջին զգացողը Պիգմալիոնն է, Կիպրոսի արքան, եթէ ճիշտ է, ՚ի հարկէ աչն, ինչ որ հասել է մեզ նրա մասին: Այդ արքան հմուտ անդրիադործ էր: Չգըտնելով իր տէրութեան կանանցից մէկը, որին կարողանար չանձնել սերտ սիրով, նա մի իդէալական գեղեցկութեամբ կնոջ արձան է շինում և սիրահարւում նրա վրայ: Վրականական պատմութեան XVIII դարու զարադրուիլը թերթելով մենք կը տեսնենք, որ Ժան-ժակ Ռուսօն էլ զգացել է այդ սէրը: Նա ինքն է նկարագրում այդ իր «Խոստովանանքի» մէջ:

«Ին» վիպասանութիւնը ունի նոյնպէս և կենսագրական նշանակութիւն: Շատ սակաւ և խառն սոցիակութիւններ են հասել մեզ Լերմոնտովի կեանքից: Դատել բանաստեղծի մասին, հիմնւելով այդ սոցիակութիւնների վրայ, անկարելի է, որովհետեւ նա երբեք չէր բացում իր սիրտը «ամբողջ ամբոխին»: Իր մահից մի քանի օր առաջ՝ 1841 թ.՝ նա ասում է՝

Я не хочу, чтобы свѣтъ узналъ
Мою таинственную повесть,
Какъ я любилъ, за что страдалъ;
Тому судья лишь Богъ да совѣсть. (id. 61)

Սակաջն մենք ձեռքի տակ ունենք նրա գրածքները, որտեղ, ինչպէս հաջելու մէջ, նշմարելի է բանաստեղծի կեանքը 13 տարեկան հասակից (1827 թ.) մինչև մահը (1841 թ.): Բոլոր այդ գրածքները թափանցած են ծանր, թունաւոր զգացմունքով, ինչու և հարկադրում էին նրան ասել իր ստանաւորների մասին՝

Я ихъ отъ сердца отрываю,
Чтобы муки съ ними оторвать (id. 266).

Այդ «մաղձատ ստանաւորների մէջ», համարեա միշտ, աչքի է ընկնում սովորական մի նոտա,—սղն է՝ անդարձ գնացած մանկական օրերի չիղդութիւնն,

Նրբ նա երջանիկ և երանելի —
Նախածին էակն ստեղծագործութեան—
Ունէր սուրբ հաւատ և սէր գորովի,
Չգիտէր կասկած, ոչ սխ չարութեան.
Ունաջն դարերի շարունակութիւն

Չէր նորա միտքը սարսափեցնում... ¹⁾

Շրջապատած սառնասիրտ հասարակութիւնով, զգած նրա ունայն կեանքից՝ Լերմոնտովը հանում է «homme de monde» ի զգեստը և առանձնանում... Այդ ժամանակ (1831 թ.) նա գրում է՝

Я люблю

Всѣ обольщенія свѣта, но не свѣтъ,

Въ которомъ я минутомъ лишь жилъ;

И тѣ мгновенія были мукъ полны... ²⁾

Այդ մեղակութեան տանջանքներն էին, Մենք չենք պատահիլ աչժմ պոէտի գրածքներում ոչ մի խօսք մոռելիմ ընկերութեան մասին, ուստի ընկերակիցները հետաքրքրական չեն նրա համար։ Հետաքրքրական չէ նրա համար և ամբօրը իր «պապական հաղեացքներով», ժամանակակից կեանքը։ Որ կողմ էլ նայէր, — ամեն ինչ օտար, ամեն ինչ մոռալ։ Նա ստիպւած էր ապրել մեռակ, մեռակ լալ, մեռակ խնդալ, ինքն իրան մխիթարել։

Ի՛նչպէս դառն է (բացականչում է նա չեռոյ Դևի բերանով)

և ի՛նչ տառապանք,

Բոլոր կեանքումս անսահման դարեր

Ն՛ւ զարճանալ, և՛ կրել տանջանք.

Չարութեան համար դովասանք չառնել,

Բարեաց փոխարէն վարձը չտանալ,

Միայն իր համար կեանքը վաճել,

Եւ ինքն իւրեանից անվերջ ձանձրանալ,

Եւ պատերազմով ալպէս անվախճան

Անվախթ և անհաշտ, անփոփոխ մընալ,

Մըշտօրէն խըղճալ առանց ցանկութեան,

Ամեն բան զխտել, տեսանել, ըզգալ,

Ամեն բան ստել ընդդէմ իր կեանքի

Անարգել բոլոր էակն աշխարհի... ³⁾

«Homme de monde»-ի զգեստը հանելը, իրաւ է, վերջ է դնում նրա երկտասարդ զւարճութիւններ փափագելուն, սակայն չի տալիս նրան հոգեկան նեցուկ, հանգստութիւն, բաւականութիւն։ Նա հրաժարւում է հառարակութիւնից, որովհետեւ ալդ հասարակութեան խօսքի և գործի մէջ չի տեսնում ներդաշնակութիւն, հրաժարւում է առօրեայ կեանքից և «վշտա-

¹⁾ «Դև». թարգ. Մ. Սատաթեանց. էջ 1.

²⁾ Пнлн. Собр. Сочин. М. Ю. Лермонтова т. I էջ՝ 214.

³⁾ «Դև». թարգ. Մ. Սատաթեանցի. էջ՝ 35

հար հոգևո՞վ տեղափոխու՞մ է Կովկաս՝ դէպի իր մանկութեան ընկերը,
որով աչքքան հրապարու՞մ էր և որին աչքքան սիրում.

Прекрасенъ ты, суровый край свободы!...

Какъ я любилъ, Кавказъ мой величавый,

Твоихъ синовъ воинственные нравы,

Твоихъ небесъ прозрачную лазурь,

И чудный вой мгновенныхъ громкихъ бурь... ¹⁾

Կովկասեան լեռների մէջ է հիւսել Լերմոնտով և իր թամարին ան-
թաւամելի մի պատկ, աչք երկիրն է ընտրել իր «Դե» պոէմալի գործողու-
թեան տեղը: «Դե» առաջին նմուշները բանաստեղծն գրել է 1829 թ.,
«Նէր»-ի մէջ արտապատեմ է նրա հոգու նսեմութիւնը, խաւար լարերը.
նա ասում է՝

Нѣжныхъ и веселыхъ пѣсней,

Мой другъ, не требуй отъ меня...

Я умеръ. Свѣтлыхъ вдохновеній

Забыта мною сторона

Давно. Какъ скученъ день осенній,

Такъ жизнь моя была скучна;

Такъ впечатлений непріятныхъ

Душа всегда была полна (id. 47)

Ազգպէս է նա նկարագրում և իր դերն.

Душой измученною боленъ,

Ни чѣмъ не могъ онъ быть доволенъ,

Все горько сдѣлалось ему;

И все на свѣтѣ презирая,

Онъ жилъ, не вѣря ничему

И ничего не признавая ²⁾ (id. 48—49)

Վրպաասնութիւնը ենթարկել է շատ փոփոխութիւնների և միայն
1840 թ. առաջել է իր կաարեալ ձևը:

«Դե»-ը մեծ ազդեցութիւն է ունեցել բանաստեղծի բոլոր ուրիշ
գրածքների վրայ: Աչն հարցը, որ գրել էր իրան Լերմոնտով աչք արե-
ելեան պոէմալում, հալածում էր նրան բոլոր ուրիշ գրածքների մէջ: Նրա
երրօրսարգ, հօր հոգին հրապարկում է «տխրադէմ» հանճարի դէմո-
նա կան ուժով: «Գոռոզ» Դեը բարեբախտիկ արտապատիչ է հանդիսանում

¹⁾ Собр. Сочин. М. Ю. Лермонтова. т. II. Էջ ¹⁶¹/₁₆₂.

²⁾ ЭКВ «Второй очеркъ»

բանաստեղծի ալեկոծ, անդրդեղի, կուսասէր հոգու համար: «Քաջագոր աղբու ոգին» չի գտնում իրան հաշտութիւն. խորտակելով ուրիշների հանգիստ բաղբը, ինքն աւելի ևս տանջւում է.— աղբակէս, ահա, և պոէտը բոլոր իր կեանքում չէր գտել մի արարած, որի կուրծքի վրա կարողանար «թմբել ու քնել»: Հանգստութիւն ու հաշտութիւն հալածող, չար ճակատագրի ալդ կնիքով դրոշմած են Վերմոնտի գրիթէ բոլոր հերոսները: Նրանք դեռ են՝ մարդկային կերպարանքով միայն: Չանազան հասակում, զանազան անունների տակ և զանազան երկիրներում,— նրանք բնաւորութեամբ մեծ նմանութիւն ունեն իրար հետ. նրանց մէջ ապրում է «քաջագոր աղբու ոգին», տարրական մի ուժ, որ մանկութիւնից նրանց մղում է դէպի մարտնչելն, դէպի՝ թէպէտ իշուր, անօգուտ՝ գործելն: Ամենքին օտար, ամենքին ատուղ, «եսականներ», փառասէր, հպարտ և ցուրտ վրէժխնդրողներ, նրանք միշտ տանջւում են անվճռելի տարակուսանքով, վշտով, լուսաբեկութեամբ, մոռացումն փափագելով: Անընդհատ գործող՝ նրանք չգիտեն, թէ ինչ են կամենում. դէպի ո՛ր ձգտում. տէր չեն իրանց կրքերին, զգացմունքներին: Վերմոնտով, անկասկած, չէր կարող գտնել աղբակի դէմոնական անձնաւորութիւններ ժամանակակից «տկար, ուժաթափ եղած» հասարակութեան մէջ. ալդ անձնաւորութիւնները նա գիտում էր լեռնալին բնակիչների մէջ, որոնք իրանց եռանդով, անվախ, հաստատ բնաւորութեամբ և կենդանի ուժերով գրաւում էին ամեն մի ճշմարիտ բանաստեղծական սիրտ: Благий Герой нашего времени վէպից, սրտեղ լեռնացին արդէն երկրորդական դեր է խաղում, Վերմոնտովի բոլոր աչքի ընկնող գրեթէ քնիւրի հերոսները կամ լեռնացիներ են և կամ թէ անցածից առած անձնաւորութիւններ: Գործողութեան տեղն անգամ բանաստեղծը միշտ ընտրում է ձիւնապատ Ատլկասը, որի վսեմ բնութիւնը մօտ համապատասխանում է ալդ հերոսների «անամիտի» ուժերին և նրանց հզոր ու ընդարձակ զրօսանքին. ալստեղ կեանքը միշտ արթուն է, միշտ պատրաստ կուռելու պէսպէս արդեւքների հետ, բաւց ոչ թէ քնած, թմրութեան մէջ ընկղմած, ինչպէս բանաստեղծին ժամանակակից հասարակութիւնը:

Печально я гляжу на наше pokлѣнѣе!

Его грядущее—иль пусто, иль темнѣ ;

Межъ тѣмъ подѣ бременемъ познавѣя и сомнѣнья,

Въ бездѣйствіи состарится оно. (id. т. I. էջ՝ 20)

Բայց ալդ — «Դև»-ը ունի դեղարեւոտական նշանակութիւն: Բանաստեղծի ֆանտազիան ալստեղ, կարծես, չունի սահմաններ: Նկարագրում է նա Ատլկասի բնութեան գեղեցիկութիւնները, նկարագրում Վրաստանի

հրաշալի հովիտները, Հուդալ ծերունուն, որբացած ամբողջը, հին մենաստանը,—նրա գրիչը միշտ տիրապետող է հանդիսանում։ Այստեղ մենք առաջինն իմանում ենք, թե որքան հարուստ է Լերմոնտովի բնովթը բանաստեղծական ոգևորիչ տեսարաններով, և ճանաչում է նրա պատկեր նկարելու ինքնուրույն եղանակը։ Լերմոնտովի շնորհիւ եւրոպացին կարողացաւ մօտ շօշափել Կովկասի թովչութիւնները, իրանց առաջ պատկերացած տեանէլ՝ պօէտրիական հրաշալի ելեէջներում՝ հեռաւոր Կովկասի գեղը, բնութեան շքեղութիւնը... Եւ Կովկասը ՚ի շնորհակալութիւն մարդկութեան առաջնակարգ քանքարին՝ Հիւսիսի հետ միահամուռ ոլթերով՝ կանգնել է նրան Պետրիպոլսի քաղաքում մի արձան, «որ զարէ զար պիտի մնալ անկործան»։

ՃԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴՐԻ ՆՈՐԱԿՈՅՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Այն սոսկալի կոտորածները, որոնք տեղի ունեցան Սասունի մէջ և որոնց այնքան զգացած նկարագիրը մեր ընթերցողները կարդացին «Մուրճ»-ի հոկտեմբերի համարում, թէև ուշ, բայց և այնպէս իրանց արժանի արձագանքները գտան ամբողջ լուսաւոր աշխարհում: Ինչպէս յայտնի է, Սասունի կոտորածի մասին լուրերը հասան Եւրոպայի մամուլին միայն նոյեմբեր ամսում, և ընդհանրապէս այն տպաւորութիւնը գործեցին թէ իբր այդ եղելութիւնները կտտարւած են նոյեմբերին կամ հոկտեմբերի վերջերքը: «Մուրճ»-ում տպած թղթակցութիւնից, սակայն, մեզ համար պարզեց որ այդ դէպքերը կատարւած են ամառուայ ամիսներին, այժմ այդ բանը հաստատ է:

Եւրոպայում գտած արձագանքները, սակայն, պակաս զօրեղ չեղան, չնայած Թիւրքիայի գործադրած բոլոր միջոցներին՝ կատարւած արիւնհեղութեան հետքերը ծածկելու: Եւ երբ եւրոպական մամուլը սկսեց առաջին լուրերը տպել, տաճիկ կառավարութիւնը շարժման մէջ դրեց իւր բոլոր դիպլոմատիական ներկայացուցիչներին՝ դեսպաններին և հիւպատոսներին, լրագիրներում հերքման թղթեր գրելու և տպել տալու համար: Ասելով՝ «Եւրոպական մամուլը, պէտք է ամենից առաջ այս դէպքում հասկանալ անգլիական մամուլը, իսկ անգլիական մամուլի մէջ՝ ամենից առաջ լիբերալների գլխաւոր օրգան Daily News (Դէյլի Նիւս) օրաթերթը, այն թերթը, որը անմոռանալի պատմական դեր կատարեց նաև մեզնից տասն և ութ տարի առաջ, երբ առաջինը և զօրեղագոյն կերպով բացեց բոլգարացիների կոտորածի գաղտնիքը Եւրոպայի աչքին:

Եւ ահա սկսեց տածիկ ղիպլումատների մի անվերջանալի շարք պաշտօնական հերքումներին՝ Սասունի կոտորածի առիթով: Ստորև ղենում ենք Պետերբուրգի Թրքական զեսպանի մի գրութիւնը, որով մի փորձն էր փորձուում կատարւած իրողութիւնները հերքելու:

Առ պ. Խմբագրապետ «Նովոստի» Թերթի:

«Նովոստին» իւր՝ սույն տարւաշնունք. 3-ի համար ւմ «Daily News» թերթից առած Սասունի գէպքերին վերաբերող մի լօղւած լուս ընծալած լինելով, թրքական զեսպանութիւնը խնդրում է ձեզ, պ. Խմբագրապետ, հերքել ալդ սխալ տեղեկութիւնները հետեւալ պաշտօնական փաստերի հիման վրայ:

«Հալ աւազակները ղինւած արտասահմանից ստացած ղէնքերով, միացած են քիւրդ ապստամբների հետ չափշտակութիւնների գործելու համար, հրդեհած և աւերած են ալդ տեղերում գտնուող մահմեդականների ղիւղերը: Հալ աւազակալին խմբերի կատարած բարբարոսութիւնների մասին մի գաղափար տալու համար բաւական է աւելացնել, որ Նրոնք ի թիւս ալլ չարագործութիւնների՝ ողջ-ողջ ալրած են մի մահմեդական, փորի մէջ ղիւրաւաւ Նիւթեր լեցնելով: Գործողութեան վալըր ուղարկւած են կանոնաւոր զօրք ղի ղնդեր, որոնց հրամաււած էր հարստահարւած խաղաղ ժողովրդին պաշտպանութեան տակ առնել. հակառակ ալդ ղինւորական արշաւանքի վերաբերմամբ արտաշնուած մեղադրանքներին, կաշեբաւկան զօրքը ոչ միայն իրանց պաշտպանութեան տակ առին խաղաղ ժողովրդին, մասնաւորապէս կանանց ու երեխաներին, ալլ և օրինական ճանապարհով կատարելով իրանց պարտականութիւնը, հաստատած են կարգն ու խաղաղութիւնը ի գոհութիւն ընդհանուր բնակիչների:

«Այսմենում էին հաւատացնել նմանապէս, թէ քիւրդերը չափշտակած են փախստական հալերի գոյքերը, ստացւածքն և անասունները: Ալդ տեսակ բան տեղի ունեցած չէ. իրանք աւազակներն են, որ ապստամբութիւնից առաջ անասուններին իրանց հետ քշած են լեռը և գոյքերը չանձնած իրանց օգնական քիւրդերին ի պահպանութիւն:

«Հալ բազմաթիւ կանանց առևանգումը քիւրդերի կողմից նմանապէս ճիշդ չէ. ալդ ընտանիքները միևնույն հալ աւազակալին խմբերի կանաչքն են, որոնք իրանց կամքով գնացած են ապստամբ քիւրդերի մօտ: Իսկ ինչ վերաբերում է ալլ հալ ղիւղերին, որոնք իբր թէ աւերւած են, հալերը իրանք են միմիայն որ, աւազակութեան դուրս գալուց առաջ, ամեն բան ժողոված տարած են իրանց հետ:

«Պնդում են նմանապէս, թէ հալերը հարստահարւած ու ճնշւած են Բակրով քիւրդ ցեղի կողմից: ալդ ևս ղլխովին մտացածին բան է, և որ աւելին է, հալերի ձեռքով սատարիկ տանջանքների մէջ սպանւած մահմեդականն ևս պատկանում էր ալդ միևնույն ցեղին»:

Մենք այդ «հերքումը» առաջ բերինք միմիայն իրր նմուշ տաճկական հերքումների, որ տեղացին մէկը միւսի ետեւից եւրոպական թերթերում: Գետականներից յետ չուզեցան մնալ նաև հիւսկառուները, մանաւանդ Թիֆլիսի թիւրքական հիւսկառուսը, որը տեղական օրագրերում միմեանց ետեւից նման «հերքումներ» տպագրեց:

Այդպիսի հերքումներին, օսկայն, վաղուց է որ Եւրոպան սովոր էր և գիտէր նոցա բուն արժէքը: Ահպի նոցա կասկածոտ եղան ոչ միայն բացարձակ հայասէրները, այլ նոյն իսկ այնպիսի թերթերը, ինչպիսին է իշխ. Մեշչերսկու Գրաթղանին (քաղաքացի) օրագիրը, որը ահա ինչպիսի հեղնութեամբ խօսեց վերը առաջ բերած գետականի հերքման առիթով, իւր համարում առ 12 նոյեմբ.

«Ձար մարդիկ հնարել են, լրագիրները տարածել են, վրդովել են հասարակական կարծիքը և բռնկել է փոթորիկը: Հիմա դուրս է գալիս, որ փոքր-Ասիայում իրանք հաշկին են, որ կոտորում են իրանց: Սուտ է, զրպարտութիւն է իբր թէ թիւրքաց զօրքերը բռնաբարել են նրանց: Թիւրքաց կառավարութիւնը զանազան ճանապարհներով, իր գետականութիւնների և կամ ուղղակի լրագիրներին արած հաղորդութիւնների միջոցով, հերքում է բոլոր այն լուրերը, որոնք երևացին պիտաւորապէս անգլիական մամուլի մէջ և առաջ բերին, ինչպէս լատնի է ընթերցողներին, ոչ միայն Լոնդոնի հաշ հաշրենասիրական ընկերութեան գլխումը արտաքին գործերի մինիստր լորդ Կլիմբերլէին, այլ և անգլիական կառավարութեան ուղղակի Բ. Գրան արած պաշտօնական առաջարկութիւնները:

Audiat et altera pars. Մեր լրագրում փոքր Ասիայում կատարւած արիւնհանգ դէպքերը մենք հաղորդել էինք անգլիական և ֆրանսիական աղբիւրների հիման վրա: Ահա ինչ է տպագրում «հաշկական» զազանութիւնների» մասին «Berliner Tageblatt» լրագիրը, փակագծերի մէջ նշանակելով՝ «թրքական աղբիւրներին նաեւում»:

«Трагедиями»-ը բերում է լրագրի յօդւածը, որ միևնույն է, ինչ որ Պետերբուրգի թիւրքաց գետականի հերքումը և ապա աւելացնում է.

«Ցանկալի էր քննել և ստուգել այդ փոխադարձ մեղադրութիւնները, որոնց մէջ անկողմնակի կերպով խառնում են Ռուսաստանին: Ազգայէս և Պարսիկի թիւրքաց գետականութիւնը հաղորդում է լրագիրներին, թէ «անգլիական մամուլը լեղաշրջել է Սասունի դէպքերը. օտարերկրեալ հաշերը միացել են ապստամբ քիւրդերի հետ և նրանց հետ միասին աչրել և կողոպտել են մահմեդական գիւղերը. թիւրքաց զօրքը կատարել է իւր պարտքը»:

«Արդեօք տեղական ռուս հիւպատոսը չի օգնի իր անդլիացի պաշտօնակցին ստուգելու, թէ ով է աղյտեղ գալը, ով գառը»:

„Виржевыя Вѣдомости“, բողոքելով այս պաշտօնական հերքումների դէմ, որ թիւրքաց կառավարութիւնը տպագրում էր զանազան լրագիրներում, ասաց.

«Յունաստանի և Բուլղարիայի փորձից թիւրքաց կառավարութիւնը գիտէ, որ եւրոպական քրիստոնեակ աշխարհի հասարակաց կարծիքը վրդոված է աչն կարգերի դէմ, որ տիրում են թիւրքիւղում, և աչգ վրդովմունքը մի-մի անգամ արդէն հասնում է օտար միջամտութեան թիւրքիւղի ներքին գործերում: Եւ ահա, աչգ տեսակ նոր զժգոհութեան առաջն առնելու համար թիւրքաց կառավարութիւնը շտապում է հերքել աչն տեսակ լուրերը, որոնք կարող են վիրաւորել մեծ ազգերի մարդասիրական զգացմունքները: Սակայն աչգ ազգերը վաղուց արդէն կասկածանքով են նայում Բ. Դուսն աչգ տեսակ հաղորդութիւնների վրայ, և ինքը Դուսը շատ լաւ գիտէ աչգ»:

Նոյն անհաւատութիւնը դէպի թիւրքիւղի արտայայտեց նաև «Санктъ-Петербуржскія Вѣдомости»: Նկարագրելով Հայաստանում կատարող սարսափները, Պետերբուրգի յիշեալ թերթը խիստ գոչներով դուրս է բերում թիւրքաց դատարանի դրութիւնը, յիշեցնելով Մուսա-Բէյի յայտնի դէպքը 1890—91 թւին.

«Աչգ բռնարարողն ու աւազակը, ասաց նա, աչրեց մի քանի հազիւգեր, ուղշողշ կրակի մէջ խորովեց բազմաթիւ խաղաղ հալեր, բռնաբարեց կանաք և կտրեց բազմապիսի միսիոնարների քթերն ու ականջները: Եւրոպական դեսպանների պահանջմամբ նրան դատի մատնեցին Կ. Պոլսում: Բայց փոխանակ դատապարտելու և պատժելու, փաղիշահի արքունիքում նրան մեծ պատիւներով ընդունեցին և պարգևներ ու շքանշաններ շնորհեցին»:

Եւ, դառնալով դէպի թիւրքաց կառավարութեան հերքումները՝

«Ահա թէ ինչու թիւրքաց կառավարութեան բոլոր հաւատացումները ոչ մի ուշադրութեան արժանի չեն, և եւրոպական դիպլոմատիան պէտք է որ միջամտէր ի պաշտպանութիւն խաղաղ բնակիչների, որոնք զոհ են դարձած թիւրքաց բաշիրուղուկների գաղանութիւններին և բարբարոսութիւններին:

Ինքը օսմանեան. կառավարութիւնը հրատարակեց մի «պաշտօնական զեկուցում»՝ Սասունի դէպքերի մասին, որի իմաստով շրջաբերականներ զրկեց եւրոպական պետութիւններին: Նկատեցէք, որ այդտեղ ևս զործը ներկայացրած է անմեղ ձեռով և խօսւում է

«մի քանի հաջ աւազակներին» մասին, որոնք «անվայել ընթացքի մէջ են գտնւած», թէ «քիւրդերը այդ խնդրում միջամտութիւն գործած չեն» և թէ «խռովութիւնը զսպելու համար պէտք եղած թւով զինուոր զրկւեց», և որ «հանդարտութիւնը վերահաստատւած լինելով՝ զինուորներն էլ ետ են զրկւել իրանց տեղերը»:

Ահա Օսմանեան կառավարութեան հրատարակածը.

«Պաշտօնական զեկուցում: Վերջերս Եւրոպայի լրագիրներէն մէկ քանիսները հրատարակելին ճշմարտութեան հակառակ լուր մը Սասունի մէջ օսմանեան զօրքերուն կողմէ քանի մը հաջ գիւղերու քանդւած և այլ միջոցին ալ մարդու սպանութիւն կատարած ըլլալը: Անոնցմէ ոմանք ալ աչս լուրը մեծցնելով ըսած են թէ ասոր մինչև հիմա Եւրոպա չիմացւած ըլլալը առաջ եկած է Սասունէն մեկնիլ սլոդ ճամբորդներու դէմ դրւած արգելքէն:

«Սասուն բնակող կախերական հպտակները, առաջան պէս կատարեալ խաղաղութեան և հանդարտութեան մէջ ըլլալով, գործերովն զրադած են, և ակներև է թէ ճամբորդները կատարեալ ապահովութեամբ ուղած տեղերին կ'երթեկեկեն: Միայն թէ որովհետև կարգ մը հաջ աւազակներ, խաբւելով խռովարարներուն թելադրութեան, անցեալները Թաւրիս և անոր մերձակայ տեղերուն մէջ համարձակած էին մարդ սպանել, աւար առնել, կողոպտել, թալլել, ճամբաջ խափանել և այլ հարգի ապահովութիւն և հանդարտութիւնը վերցնող աւազակային գործեր ընել, կառավարութիւնը աչս խռովութիւնը զսպելու համար բնականաբար ձեռք առաւ հարկ եղած միջոցները, չորրորդ զօրաբանակէն պէտք եղած թւով զինուոր զրկւեց և այսպէս խռովութեան առաջին առնւեց: Հանդարտութիւնը վերահաստատւած ըլլալով, զինուորներն ալ ետ զրկւել և իրենց տեղերը:

«Չորրորդ զօրաբանակին միւշիւրին և Պիթլիսի կուսակալին կողմէ ծանուցած է թէ քիւրդերը աչս առթիւ միջամտութիւն մը գործած չեն և թէ, ինչպէս վերը ըսեց, մէկ քանի հաջ աւազակներ անվայել ընթացքի մէջ գտնւած են:

«Որպէս զի քննութիւն մը կատարելի վերոյիշեալ աւազակներու աչս ասպատակութեանց վրա, կազմւած է մասնախումբ մը զոր կը կազմեն կախերական թիկնապահ Ֆէրիք Ապտուլլահ փաշա, Պոլսոյ Էննիէ ա Սանսըզիի տնօրէն Էօմէր-բէյ, ներքին գործոց նախարարութեան թղթակցութեան ղրկանին առաջին քաղտուղար Մէճիտ էֆէնդի և կախերական անձնական սպալակոյտին Միրլիւա Հաֆըզ Թէւֆիզ փաշա: Աչս մասնախումբը աչս շաբլւան մէջ ճանբաջ ելլելիք չողենաւով պիտի մեկնի:

«Կառավարութիւնը իր արդարութեան և գթութեան հովանիին տակ հատարաբար պաշտպանած հպտակներուն նկատմամբ բնաւ երբէք

պատշաճ չի կրնար դանել վերադիմելու լրագիրներուն հրատարակածին նման դէպքեր և ճշմարտութիւնը աչպէս լաւանելով, կը հերքէ ալի հրատարակութիւնները»:

Այդ ոգով տեղեկութիւններ և յօդածներ խմբագրւած էին նաև Պոլսում հրատարակող թիւրք լրագիրներում: Անհետաքրքրական չէ այստեղ առաջ բերել նաև. թէ ինչպէս վերաբերեց ղէպի խնդիրը Ռուսաստանում, Արիմի Բախլիսարայ քաղաքում կէս թրքերէն և կէս ռուսերէն հրատարակող «Փարբւանի» (Переводчикъ) շաբաթաթերթը, որի խմբագիրն է Իսմայիլ Գասպարինսկի: Վերջինս տակեց «Իսմայիլ» ստորագրութեամբ մի առաջնոր դող, որի մէջ,

«Թիւրք խմբագիրն աշխատում է պաշտպանել թրքական կառավարութիւնը, ցոյց տալով, որ իսկապէս թրքահայերը ոչինչ չունեն դանդաւելու, որ Բ. Գոռը հալոց համար առանձին կառավարիչներ չունի նշանակած, հետևաբար հայերը «միևնոյն բարիքներն ու արտօնութիւններն» են վաւելում, ինչ որ թուրքերը, քիւրդերը, լոճները, վրացիները, բալց ոչ ոք չէ գանգատւում, և եթէ հայերը ապստամբում են, զժգո՞հ են և ալին, ալի ամենը չինովի, գրսից եղած զրդումիցն է և անգլիական քաղաքականութեան հետևանք: Հալեր կան, որոնք թուրքերի հետ հաւասար պաշտոններ են վարում, մինչև անգամ մինիստրներ են, ռուսի թրքական կառավարութիւնը կարելի է թուրք-հալական կառավարութիւն տեսնել և թրքա-հալերին՝ բաղդաւոր»:

Բաց հասարակաց կարծիքը մանաւանդ Անգլիայում արթուն էր. նա մտաւ խնդրի խորքերը: Կառավարութիւնը ստանում էր տեղեկութիւններ Պոլսի իւր ղեկավարից, իսկ վերջինս Տաճկա-Հայաստանի քաղաքներում եղող անգլիական հիւպատոսներից, որոնցից մինին Օսմանեան կառավարութիւնը նոյն իսկ ամբաստանեց թէ նա եղել է գրգռող հայերի: Սակայն օսմ. կառավարութիւնը յետոյ ստիպւեց իւր խօսքը ետ առնել: Մանաւանդ արթուն գործունէութիւն ցոյց տուց Աոնդոնի Անգլո-Հայկական Անկերութիւնը:

Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստր լորդ Կիմբերլէյն ստացած տեղեկութիւններից քաղելով՝ եւրոպական լրագիրները տպագրեցին Տաճկա-Հայաստանում կատարւած սոսկալի կոտորածների նկարագիրը. այդպիսին մէկը տակեց նաև Պարիզի «Temps» օրագիրը, ուր գործը ներկայացրած էր այս կերպ.

Կեռ սեպտեմբերի (?) վերջերում քրդերի մի աւաղակալին խումբ լար-

ձակեց հալ գիւղերի վրա և քչեց նրանց տաւարը: Հագերը աւաղակների հտեից ընկան և նրանց ձեռքից խեցին տաւարը: Այս ընդհարումն պատճառ եղաւ սոսկալի վրէժխնդրութեան: Բիթլիս տաճկական զօրքի ուղարկեցին: Նրանց հրամանատար փաշային հրամայեց էր վերջնականապէս կոտորել բոլոր հալերին: Տաճիկ զինւորները վեց հազարից մինչև տասն հազար քրիստոնեալ հալեր կոտորեցին: Մի պաւառում չորս հարիւր կին և միւս պաւառում երկու հարիւրի մաս-մաս կտրուեցին՝ ամենածանր լլկանքների ենթարկելուց չետոյ: Մանուկներին շաւիրում էին սւինների ծալը և չետոյ գլուխները կտրում: 600 հալ օրիորդներ փակեցին եկեղեցու մէջ. տաճիկները կտրեցին դռները և եկեղեցի մտնելով ենթալկեցին օրիորդներին ամենասուղիւ լլկանքների և չետոյ բոլորին կոտորեցին: Արիւնը հոսում էր եկեղեցու դռներից Օտար հիւպատոսները քննութիւն են կատարում: Տաճկաց զինւորներից շատերն իրանք են խոտովանում որ ամեն մէկը մինչև վառն հալ կին է սպանել: Զինւորները հալերի տների վրա նաւթ էին տծում և ալրում: Թշաւ գիւղացիք ալրում էին իրանց աղքատիկ ունեցածի հետ միասին:

Մատենի կոտորածի մասին լուրերը մեծ ջուզումն ցաւաջ բերին նաև Ամերիկայում: և նոյեմբերի 26-ին Բոստոնի «Ֆէնուիլ-Հոլ» կոչւած շինութեան մէջ կապացաւ ժողով «Հայոց Միացեալ բարեկամների», մի ընկերութիւն, որը կազմւած է 1893-ին Բոստոն քաղաքում: Ժողովի ատենապետն էր պ. Պարրուզ, «Քրիստն Ռէճաթըր» թերթի խմբագիրը, իսկ նախագահ եղաւ Խիկին Ճիւլիա Հաու, որը ամերիկացի հանրածանօթ մի դրագիտուհի է: Խօսեցին պ. Պարրուզ, Խիկ. Հաու, պ. Բլաքւէլ, մի հայ վաճառական, պ. Թիֆոնի, Մասաչուզեցի նահանգապետ Կրինհոլմ:

Գնենք այստեղ խօսեցած ծառերից հետեւեալ կտորները:

Պարրուզ.—«Հալերը, ասաց, ըստ աւանդութեան տապանը ունէին Արարատի վրա, մենք Ֆէնուիլ սրահը ունինք Բոստոնի մէջ. ալ տապանով օգնենք մեր տարաբաղ ընկերներին... Այսօր մենք՝ կրօնական պաշտաման համար չենք հաւաքել, ալ եկած ենք բոլորքելու մարդկալին սրտին ու խղճին: Գիտցէք, հալ բարեկամներ, մենք ամերիկացիներս սրտանց համակրում են ձեզ, աչտեղ դալիս ենք մեր զգացումները և զպիտութիւն չալտնելու»:

Տիկ. Հաու.—«Ժողովիս նպատակն է մի նւիրական պարտաւորութիւն կատարել, ալսինքն բոլորքել Արեւելքի մի պատմական մասին մէջ ի գործ դրած անլուր բռնաբարութեանց դէմ, որոնց եթէ կարելի լինէր պատմել՝ ապառաժներն իսկ պիտի շարժէին: Յաւիտենական ամօթ ալ քառման լի սճրի հեղինակներին: Մեզ հետ են քաղաքակրթութեան

ողին, քրիստոնէութեան ձալնը, մարդկութեան սիրտը, ամենքն էլ արդարութիւն աղաղակում են, իրաւունք ընդդէմ ալն զրկանքներին, որոնց զժբաղդ զոհերն ուն անպաշտպան մարդիկ, անմեղ կանաչք ու մանկունք: Մենք կոչումն ենք անուամբ մարդկութեան ազնւագոյն երարձրագոյն կարողութեանց, ընդդէմ ալն անասնական բնազդներին, որոնց մէջ դեռ ապրում է զազանը):

Պր. Բլաքէլ — սպիտակահեր ատենախօսը, մասնագէտի հմտութեամբ, մանրամասն կերպով նկարագրեց նոր դէպքերը, բացատրեց նոցա չարաբերութիւնը թիւրքահալոց անցեալ մի քանի տարւած վիճակի հետ, բաղդադեց նրանց կացութիւնը բուլկարներին հետ, խօսեց առհասարակ թիւրքաց քաղաքական վիճակի վրա, բաղդադութիւն արաւ նաև իշխողի և հպատակի միջև. «Բաղաքակիրթ քրիստոնեան աչնտեղ ներկայացնում է ընտանիքն ու ռճախը, կառավարութիւնը ներկայացնում է հարէմը և սուրի կրօնը. մենք պիտի գիտնէք ոչ թէ միալն մեր, այլ Եւրոպայի կառավարութեանց՝ ազգապէս միջամտել ի նպաստ ալս արժանաւոր ժողովրդի արդար իրաւանց»:

Պր. Թիֆտնի պատմեց Ալժիրիպի ծովահէններին դէպքը և Միացեալ Նահանգներին ալն ժամանակ ձեռք առած ազգու միջոցներով լուռաջ բերած արդիւնքը. նոյն եղանակով միտն կարելի է խօսք հասկցնել ալն ծովահէններին ազգակիցներին, որով և եթ կարելի է կարգադրել ալս հրատապ խնդիրը: Յիշեց Դամասկոսի 10,000 քրիստոնեաների ջարդը, որ առիթ տւեց Ֆրանսիական միջնաւորութեան:

Երբ ներս մտաւ Մասաչուզէտի Նահանգապետ Կրինհոլմ, հուրրաները և ծափահարութիւնները թնդեցրին սրահը: Ատենապետը ներկայացրեց ժողովին Ամերիկայի ամենից լուսաւորեալ Նահանգի կառավարչին, բաղդատեց նորան Բիթլիսի աւազակաբարոյ կառավարիչ փաշայի հետ: «Այժմ, ասաց նա, պիտի լսենք քաղաքակրթութեան աւաջնորդներից մէկի ձայնը՝ ընդդէմ զրկանքների և բարբարոսութիւնների: Նահանգապետը խօսեց այսպէս՝

«Ֆանուլի» նւիրական սրահին մէջ խնչպէս կարելի է Մասաչուսեցի մի քաղաքացուն լռել, երբ զրկանք և անիրաւութիւն ի գործ են դրւում աշխարհիս վրա. լսնուն երկնքի, խնչպէս կարող է Ամերիկայի ալս լուսաւոր Նահանգը տեսնել անիրաւութիւն ու անգթութիւն և նոյն ժամանակ անզգալ և անտարբեր մնալ (ծափահարութիւն): Երբ անիրաւ գործ է կատարում և դու լուռ ականատես ես մնում, դու ինքդ ես մեղանշում աշխարհի դէմ, արդարութիւնը քեզ պատասխանատու է ճանաչում: Մեր պարաքն է բողոքել ալս հարստահարութեանց դէմ և, լսնուն մարդկութեան, քաղաքակրթութեան և քրիստոնէութեան պահանջել, որ, քննութիւն կատարելով, խնդիրը պարտ ու պատշաճ կարգադրելու:

Ապա ատենապետը կարդաց հետեւեալ որոշումները, որոնք միաձայն հաւանութեամբ ընդունուեցին:

«Քանի որ օրաթերթերի զրկած հեռագրալուրերը, ինչպէս նաև Հաշատանից եկած անձնական նամակները տեղեկագրում են հազարաւոր հազ քրիստոնէից, կանանց և մանկանց սոսկալի ջարդը թուրքական զինուորներով, Բիթլիսի կառավարչի հրամանով:

«Քանի որ Ամերիկալի մի Կանձնախումբի կատարած քննութիւնն էր, որ Վազստոնին համոզեց բուլղարական ջարդերի ստույգ լինելը:

«Վասն որոյ, մենք, Ամերիկալի քաղաքացիներս, հաւաքած Բոստոնի Ֆէնուիլ սրահի մէջ, 26 նոյեմբերի 1894-ին, խնդրում ենք Նորին վսեմութիւն Գրովըր Ալիվընտից, Ամերիկալի Միացեալ Նահանգների նախագահից, քննել այս խնդիրը, կամ լարմար դատած առանձին ներկայացուցիչներ զրկելով, կամ Եւրոպալի միացեալ կառավարութեանց որոշած Կանձնախմբի հետ միասին:

«Բողոքում ենք մենք սուլթանի ընտրած քննիչ Կանձնախմբի ղեկիւր անարժան վստահութեան, և Եւրոպալի կառավարութեանց պարտքն ենք համարում անկախ քննութիւն կատարել և իրողութիւնները պարզել քաղաքակրթեալ աշխարհի առջև և ալը հարստահարիչ ազգի զրկանքները լաւանել ամենին:

«Գիմունն ենք անում նաև Բերլինի դաշնակցող պետութեանց Բերլինի դաշնագրութեան 61-րդ չօգւածի անմիջական գործադրութիւնը խնդրելով, քանի որ խռատացած բարեկարգութիւնները ի գործ չղրկուեց վերջ, ընդհակառակը թիւրքիոյ հալոց վիճակը աւելի վատթարացած է: Թիւրք կառավարութիւնը ինքզինք ամբողջովին անկարող և զժկամակ է ցոյց տւած նոյա պաշտպանելու, որով լիշեալ պետութեանց անտարբերութեամբ անպաշտպան ժողովրդի վրա ի գործ դրւած հարստահարութիւնները քաջալերութիւն են գտնում:

«Բողոքում ենք մասնաւորապէս ժողովրդին Մեծն Բրիտանիոյ, որ Ալպրտսը իբր աւանդ ընդունած է թիւրքիալի քրիստոնեալ ժողովրդոց պաշտպանութիւնը երաշխաւորելու, որպէս զի առանց ժամանակ կորցնելու ի գործ դրւին դաշնագրութեան տրամագրութիւնները:

«Որոշում ենք որ այս բողոքի օրինակները զրկւին Եւրոպական պետութիւններին»:

Ժողովի մէջ ազգու բողոք կարդաց նաև Ամերիկալի սեւամորթների ազատութեան գործում զիւցագնական զերեր կատարած Գերիսընի որդին, ժողովը որոշեց այդ բողոքի օրինակները հրատարակել տալ Անգլիալի լրագիրների մէջ:

Ապա ուղարկեց Daily News-ին հետեւեալ նամակը:

Տէր.—Մենք չենք մոռանում այն «փալտն ծառաութիւնը», ինչպէս որ Վլադստոնը արժանապէս կոչում է,—որ «Daily News»-ը, մատուց բուլղարական անդթութիւնների ժամանակ, և որ իրականք տեց պատկառելի պաշտօնակալին ասելու՝ «չառ կարելի է, որ եթէ չլինէր այս միակ լրագրի արխութիւնը, հաստատակամութիւնն ու կարողութիւնը, մենք մինչև այժմ մնացած կը լինէինք միանգամայն անգէտ, և Բուլղարիայի վատթար վիճակը ներկայ սիրուն ու պալճառ լուրը չէր ունենալ»։ Հետևաբար վստահութեամբ գիմում ենք «Daily News»-ին մեր ձայնը լսեցնել տալու համար։ Հալոց խնդրի մասին։ Հալաստանում եղած ամերիկացի քաղաքացիներից ստացած նամակների համաձայն Բիթլիսի նահանգապետի թիւղարութեամբ կատարւած կոտորածները փշեցնում են Բուլղարիայի սոսկալի գազանութիւնները 1876-ին։ Երկուշաբթի իրիկուն, Նոյեմբերի 26-ին, մի ժողովրդալին միախնդ տեղի ունեցաւ Փանիւլ Հոլ-ի մէջ, Faneil Hall, Բոստոնում, բողոքելու համար ոչ միայն սրածութիւնների դէմ, այլ հայերի անընդհատ հալածանքի դէմ թուրքերից։ Ստորագրողներս պատիւ ունեցանք ընտրելու միախնդի նախագահ և քարտուղար, պատասխանատուութիւն լանձն առնելով հաղորդելու անդլիական ազգին այս ժողովի միաձայն որոշումը։ Ճառեր խօսեցին. վսեմ. Ֆրեդրիկ Թ. Ալնոլ՝ Մատաչուզէի նահանգապետ, Միսիս Զուլիս Ուսոյ Հաու, դոկտոր Հենրի Բլակուէլ, Ուիլիամ Լ. Վարրիսըն, և ուրիշները, սրանց թւում Բոստոնի հոգակաւոր եկեղեցականներ, խմբադիրներ և առևտրական անձեր։

Ինչ որ մեր կառավարութիւնը կարող է անել, այդ այն է որ նա օգնէ ճշշւած հայերի դրութիւնը աշխարհի առաջ գնելու և բարոյական ազդեցութիւն գործ դնէ ազատութեան համար։ Բայց մենք հատուում ենք, որ անդլիական կառավարութիւնը, իրեն նեցուկ ունենալով անդլիական ազգի լուսաւոր խիղճը և անսողողող կամքը, կարող է աւելի բան անել, պահանջելով որ թիւրքիան կատարէ իւր վաղուց արած խոստումները։ Այս կոտորածից ջուկ, հալ ազգի դրութիւնն արժանի է սոխողջ քաղաքակիրթ աշխարհի ուշադրութեանը։ Վստահելով, որ այս կոչը տեղ կը գտնի ձեր կշիւում՝ մնում ենք խոն. ծառաներ՝

Վամուէլ Զ. Բարբոսա՝ ասեմապետ, Ուիլիամ Լ. Վարրիսըն՝ ասեմապետ, Բոստոն, դեկ. 6; 1894 թ.

Միաժամանակ Փանիւլ-Հոլի միախնդը որոշեց զիմել անդլիական ազգին հետեւեալ կոչով.

«Վիմում ենք ձեզ թիւրքիայի ձեռքի տակ հեծող հայերի համար։ Վերջին կոտորածները մարդկանց և կանանց, որոնց թիւը հազարների է հասնում, և որոնք համայն հին և նոր աշխարհների խիղճը զարհուրեցրին, միայն մի պրակ էր այն չարունակ բարբարոսութիւնների, որոնք

պահանջում են քրիստոնէութեան արդար վրէժխնդրութեամբ լի բողոքը: Մենք դիմում ենք ձեզ, որովհետեւ վեց ստորագրող պետութիւններից Անգլիան պարտք ունի հսկելու դաշնագրի իրագործութեանը: Եւ որպէս գրաւական նրա խնամակալութեան այս ժողովուրդների վրայ, Անգլիան իւր ձեռքին ունի իրարոս կղզին: Սակայն նրանք չունին, պրոֆեսոր Բրաչտի ասելով, «բացարձակապէս ոչ կեանքի, ոչ գոյքի և ոչ էլ պատելի ապահովութիւն»: Դժբաղդ հպերը կստորաւում են մոլեռանդ թուրքերի ձեռքով, այսպէս առած, կառավարութեան ձեռնադրութեամբ, բանտարկւում են առանց քննութեան, նրանց արգելւում է իրենց հաւրենիքի անունն արտասանել, նրանք զրկւած են իրենց կաշքերից, նրանց կանաչք ուժով տարւում են հարեմները և ենթարկւում աշխարհի բռնաբաւութիւնների, որ մահից վառ են: Մինչդեռ նրանց արգելւած է զէնք կրել ինքնապաշտպանութեան համար, նրանք ազատ են թողնւած բարբարոս սազակաբարոյ քուրդերի առաջ, որոնք սուլթանից «համիդիէ զօրաբանակի» տխրոտն են ստացել: Մենք համարձակօրէն դիմում ենք ձեզ և խնդրում, որ օգնէք չարիքն ուղղելու, դիմելու նրանց որոնց համակրութիւնը անցնելով ազգային պատնէշներից՝ զրկում է ճնշւած մարդկութիւնն ամենուրէք: Հասարակաց կարծիքի ուժը Մեծ Բրիտանիայում անմիջական ազդեցութիւն կարող է ունենալ կառավարչական քաղաքականութեան վրայ, պահանջելու որ թուրքիւն իւր խոստումները կատարէ, և մինք լորդսրում ենք ձեզ, որ զօրացնէք հասարակաց կարծիքը»:

Լոնդոնի Հայկական Ընկերութիւնը, որի անդամները մեծամասնաբար անգլիացիք են, սկսեց եռանդուն գործունէութիւն, դիմումներ անելով Բերլինի դաշնագիրը ստորագրող պետութիւններին: Ընկերութիւնը սկսեց պատրաստութիւններ տեսնել մի մեծ միտինգ կազմակերպելու համար, որոշելով օրը 5 դեկտ. (նոր տոմարով 17 դեկտեմբերի): Այդ բանի համար Պարիզ պատգամաւոր գնաց Լոնդոնից՝ զրդիլու, որ այնտեղի հայերն ևս մասնակցեն այդ միտինգին: Անգլիացի արաաքին գործերի մինիստր յորդ Նիմբերլէյ ընդունեց Հայկական Ընկերութեան նախագահ՝ պարլամենտի անդամ Սոսեւենսոնին, որի հետ երկար խօսեց հայոց գործերի մասին: Սոսեւենսոնը նոյեմբերի մօտ 25-ին հայոց գործերի համար ազդէս մատուցեց պետութիւնների ներկայացուցիչներին՝ միջնորդելով պաշտպան հանդիսանալ թիւրքաց հայերին:

Առ հասարակ Անգլիայում նկատելի եղաւ մեծ համերաշխութիւն հայկական խնդրի նկատմամբ: Times օրագիրը յայտնեց, որ «բրիտանական կառավարութիւնը վճռել է եռանդուն կերպով գոր-

ծել հայկական ինդրում և որ նա, Անդլիան, կ'առաջարկի պետութիւններին միաբան դործել և ստիպել որ իրագործւի Բերլինի դաշնագիրը: Նոյն թերթը տպագրեց իւր էջերում անգլիական, ֆրանսիական և այլ լրագիրների հաղորդած տեղեկութիւնները Հայաստանից: Այդ լրագիրը իւր կողմից կարծիք յայտնեց, որ Անգլիան պէտք է միջամտի և որ միւս պետութիւնները պարտաւոր են բողոքել կատարած գազանութիւնների դէմ, սպառնալով Հայաստան ուղարկել մի արշաւանք, նման 1860 թվականի սիրիական արշաւանքին:

„Daily Telegraph“ լրագիրը, հրատարակելով Տաճկա-Հայաստանում կատարած գազանութիւնների մասին տեղեկութիւնները՝ հրաւիրեց անգլիական կառավարութեան՝ համաձայնութիւն կայացնել ռուսաց կառավարութեան հետ և միասին պաշտպանել թիւրքաց հայերին: Դիմելով անգլիական կառավարութեան, յիշեալ թերթը, որը հայաստանի համբաւը չունի, աւելացրեց՝ «Անգլիան պէտք է ազատէ թիւրքաց հայերին, ինչպէս Ռուսաստանը ազատեց Բոլգարիան»:

Այդ ձայների մէջ լսուում էին նաև կարծիքներ յօգուտ Հայաստանի գրաւման Ռուսաստանի կողմից: Այսպէս, Լոնդոնի Observer թերթը ասաց, թէ ճերկայ պայմաններում հայերին իրանց անել դրութիւնից հանելու միակ ճանապարհը այն է, որ Ռուսիան գերիշխան դառնայ Հայաստանին, կամ Հայաստանն ուղղակի միացնւի Ռուսիային: Իսկ Լաբուշէրը իւր Truth թերթում, ըստ «Նովայե Վրեմիայ»-ի մի հեռագրի, յայտնեց՝ թէ «Ռուսիան կարող էր բարեւաւել հայերի դրութիւնը, գրաւելով Փոքր-Ասիայի այն գաւառները, ուր միլիոնաւոր քրիստոնեաներ հեծում են թուրքաց բռնակալութեան տակ, և մարդասիրութիւնը զոհ է բերում անգլիական շահերին: Եթէ անգլիացիք չեն համաձայնիլ իրանց շահերը զոհել մարդասիրութեան զգացման, այն ժամանակ նրանց բոլոր բողոքները թուրքաց գազանութիւնների դէմ ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ լոկ կեղծաւորութիւն»:

Նոյն ժամանակ՝ Լոնդոնի քաղաքական շրջաններում ցանկութիւն յայտնեց, որ Ռուսաստանը յայտնէ թէ ինչ է պահանջում ինքը՝ հայոց խնդրում համաձայնութիւն կայացնելու համար:

Սկսեցին խօսել անգլո-ռուսական բարեկամութեան մասին հայկական խնդրի առիթով: Times-ը, չափանելով որ Անգլիան պէտք է խառնուի հայոց դործերում չափանեց նաև, թէ Անգլիան պէտք է աջակէս անէ «յենւելով Ռուսաստանի բարեկամութեան վրայ: Այդ միտքը, որի ամենաջերմ պաշտպանը նոյնպէս Daily News-ն էր, թէև աջդ նոյն թերթը մեծ յոյս չէր չափանում դէպի աջդ դաշնակցութեան իրականացումը, ջերմ ընդունելութիւն չգտաւ Պետերբուրգում, և ռուս մայրաքաղաքի մամուլի նշանաւոր մասը զնալով աւելի ու աւելի դառն լեզու բանեցրեց: Դեռ ևս նոյեմբերի 26 ին „Новости“ մի առաջնորդող խօսեց անգլո-ռուսական բարեկամութեան դէմ, ասելով թէ բաւական է, ինչ Ռուսաստանը անցեալում անձնէր քաջադործութիւններ կատարեց յօգուտ Անգլիայի և Աստրիայի. ժամանակ է մտածել և իւր մասին: Հայերը, ասում էր աջդ օրագիրը, Թիւրքիայի բաժան-բաժան լինելու ժամանակ, կը ստանան իրանց մասը և կ'ապրեն ինքնուրոյն կեանքով. ուրեմն ինչպէս ընթացքը շտապեցնելու կարիք չկայ: Ենչու Ռուսաստանը պէտք է միջամտի հայկական խնդրում, երբ ոչ Բուլղարիայում, ոչ Դադլանէլում, ոչ Եգիպտոսում չարաբերութիւնները չբարւոքեցին ոչ յօգուտ Ռուսաստանի, ոչ յօգուտ ձրանսիայի»:

Նոյն թերթի Պուլսի թղթակիցը հետեւեալն էր գրել. «Չնայելով հայերի, անընդհատ յուզմունքներին, օսմանեան կառավարութիւնը աւտանոմիական վարչութիւն չի մտցնիլ ասիական նահանգներում, այդ պատճառով Սասունում տեղի ունեցած ապստամբութեան նման յուզմունքները անպտուղ են: Եթէ աջդ շարժումը նախապատրաստած է արտասահմանի հայերի ձեռքով, նրանք պէտք է ընդհատեն կորստաբեր փորձերը: Հայաստանը դոյութիւն չունի. դա Բուլղարիա չէ երեք միլիոն խիտ ազգաբնակչութեամբ: Ոչ Անգլիան և ոչ Ռուսաստանը զիտաւորութիւն չունեն աշխատելու, որ մի յատուկ կառավարութիւն մտցնի Հայաստանում, որը չեն կարող պաշտպանել իրանք Հայերը, որովհետև ցրւած են և թոյլ»:

Դորանով, սակայն, «Նոյոստի»-ն չէր մտածում կատարեալ անտարբերութիւն քարոզել. մի այլ յօդւածում չափանեց թէ «Ռու-

սաստանը չի կարող անտարբեր մնալ, քանի որ նա միշտ հոգս է տարել Քիւրքիայում ապրող քրիստոնեաների վրայ, ու մարդասիրութեան զգացմունքը պահանջում է, որ Ռուսաստանը պաշտպանէ թիւրքաց հայերին մահմետական լիստոտիկոսութեան դէմ»:

Պէտք է խօստովանած, որ այդ խօսքերը մոլթին են և ոչ մի դրական առաջարկութիւն չեն պարունակում:

Լաւագոյն յոյսեր չէր տալիս նաև „Новое Время“ մեծ օրաթերթը, որը զայրոյթ յայտնեց այն բանի մասին, որ Անգլիայում իբր թէ ուռցրել են հայկական խնդիրը արևատական միջոցներով: Մենք արժան համարեցինք այդ յօդածը, որը մեծ ուշադրութիւն դարձրեց իւր վրայ, ամբողջապէս առաջ բերել այստեղ: Ահա այդ յօդածը («Новое Время» № 6738).

«Ի նկատի ունենալով այն աղմուկը, որ բարձրացրին Լոնդոնի լրագիրները տաճկական Հալաստանում տեղի ունեցած անկարգութիւնների առթիւ, օգտակար ենք համարում պատմաբանօրէն մի քիչ լուս ձգել պատահած դէպքերի վրայ:

Հաւերը, ինչպէս լալտնի է, ջրած են Արոտպալի արեւելեան մասի բոլոր կողմերում: Արոտպական Տաճկաստանում, գլխաւորապէս Կ. Պոլսում, նրանց թիւը հաշււում է 200 հազար (Տաճկաստանի հաւերի թիւն է, նոյն իսկ տաճկական աղբիւրներով, 2¹/₂ միլիոն): Իսկ նրանց գլխաւոր ընտելութեան տեղերը Անգրկովկասումն է և Փոքր-Ասիայի հիւսիսային մասում: Այդ երկրի մեծ մասը (Գուռ գետի ջրաբաշխը մինչև Արաքս) հետզհետէ, մի շարք պատերազմներից վետոյ, տաճկական իշխանութեան ձեռքից անցաւ ռուսաց իշխանութեան տակ, իսկ տաճկական իշխանութեան տակ մնաց Եփրատի գետաբերանի շուրջը գտնուող երկրիւր և Վանաւ լճի շրջակայ հողերը: Առաջ այդ բոլորը մտնում էր ալպէս անաւանած Վանաւ վիլայէթի շրջանը ¹⁾, իսկ այժմ, ինչպէս երևում է տաճկական հրապատարանի հաղորդած տեղեկութիւններից, Վանի սանջակը միացրած է Բիթլիսի վիլայէթին:

Ազդպիտով Վանի հայկական բնակավայրերը մի տեսակ օւաղիսի կերպարանք են ստանում, որովհետև ինչպէս Վանում, նոյնպէս և նրան մօտիկ Մուշում թեւով աւելի են քրդերը, որոնք վաղուց լալտնի են իբրև պատերազմատէր և ժառանգ կողոպտոի ընդունակ ցեղ: Այդ խռովարար ցեղը մի ինչ որ Արդուլլալի առաջնորդութեամբ դեռ 1879 թիւն մեծ անկարգութիւններ առաջացրեց պարսկական հողում և մտադիր էր մինչև անգամ Թուրքիին տիրել: Անգրկասպեան երկրից այդ ժամանակ կանչեց զենեալ Տէր-Ղուկասովը, որ և նշանակեց պարսկական սահմանի վրայ՝ ռուսական երկրները պաշտպանելու համար:

Մինչև վերջին տաճկական պատերազմը քրդերի վրալ գահաառում էին գլխաւորապէս Վանի հալերը: Անշուշտ պատերազմի ժամանակ հալերի վարկն ընկաւ տաճիկ կառավարութեան աչքում: Քրդերը Մուխտար փաշայի հրամանով իրանց միջից անկանոն զօրքի բաճակ կազմեցին, իսկ հալերը ոչ միայն ոչինչ չէին անում, այլ և արտաչափում էին իրանց ատելութիւնը մահմեդականների դէմ զանազան արարմունքներով, օրինակ՝ ամեն տեղ գոհացողական մաղթանքներ էին տալիս ռուսաց ինտենդանտութեան, ի հարկէ ալն տեղերում, ուր տիրապետում էր ռուսաց զօրքը: 1877 թվին երբ իշխան Տիր-Ղուկասովը Դէլի Բաբայի կուլից լետոլ էւտ էր գալիս Նրեանեան նահանգը, նրա ետեւից զաղթեցին եկան հազարաւոր հալ ընտանիքներ, որոնք աղաւտել էին տաճկական վրէժխնդրութիւնից:

Տաճկական պատերազմից լետոլ թէ Թիֆլիսի և թէ Վ. Պոլսի հալ ինտելիգենցիան տոգորեց նոյն լուսերով: Ապաստւում էին, որ Փոքր-Ասիայի հալերին կը շնորհեն ալն բարենորոգումները, ինչ որ շնորհեցին Րումիլիայի բողարմերին: Այդ ինտելիգենցիան տոգորւած ալնալիսի քաղաքական ցնորքներով, որոնց հետքն անգամ ամենին չկալին հասարակ ժողովրդի մէջ, սկսեց մտածել Հալաստանի ինքնավարութեան մասին: Այստանդնուպոլսում մինչև անգամ պատրաստում էին ալդ աղազալ Հալաստանի քարտէզը (!), որի մէջ մտնում էին ոչ միայն վերև լիւաւ երկիրները, այլսինքն Վանձակի, Նրեանի նահանգները, Թիֆլիզի նահանգի մի մասը, Էրզրումի վիլայէթը, այլ և Ադրբէյջանը, Քրդստանը և Միջագետքը: Դրա հետ միաժամանակ սկսեցին աւելի լաճալի եւրոպական լրագիրների էջերում տեղեկութիւններ երեւալ քրդերի անգթութեանց մասին Վանի գաւառում: Տաճիկների դէմ ազիտացիան մեծ ուժով պաշտպանում էին տաճկա-Հալաստանի մանաւանդ Էրզրումի հարուստ հալերը:

Վերջին դէպքերը Վանում լանկարծ կարգից զուրս կերպարանք ստացան: Այս անգամ անկարգութիւնները ոչ թէ իբր անմիջական հետեանք տաճկական իշխանութեան ճնշման, կամ քրդական կողոպուտների, այլ արտաքին գրգռմամբ: Այս աշնան Սասունի, Տաւրիկի և այլ տեղերի բնակիչները երկու անգամ ապստամբեցին զէնքը ձեռներին, ինչպէս երևում է տաճկական աղբիւրներից, ալդ ապստամբութիւնը կազմակերպել է մի ոմն Համբարձում և ուրիշները, որոնք դրսից էին եկած:

Այդ անձերը լաջողեցրել են լեռներում գինւորւած աւազակալին խմբեր կազմել: Այս տեղեկութիւնները չեն հերքում և ոչ-տաճկական աղբիւրներից: Դրանից հետո շարժէն սկսում են փոխադարձաբար միմեանց մեղադրել անգթութեանց մէջ.— Թուրքերը պնդում են թէ ապստամբները իրանց բարկութիւնը թափել են մահմեդական գիւղերի վրալ է գործել են, ինչպէս Պետերբուրգի դեսպանատունն է ստում, «սոսկալի

անդթութիւններ, իսկ հալերն իրանց կողմից մեղադրում են Չաքիփաշալի Կանոնաւոր զօրագնդին, թէ աներեակալելի անդթութիւններ է կատարել: Անգլիացիների խօսքերին նալելով՝ մինչև 15,000 հալ է կոտորւած, մի ամբողջ քաղաք — Հաջն — մինչև 1200 տուն ամբողջովին մատնւած է սրի և կրակի:

Անգլիացիք, ինչպէս երևում է հեռագիրներից, աներեակալելի աղմուկ են բարձրացրել տաճկական անգթութեանց առիթով: Հոգեւորականութիւնն ալ բանի վրայ խօսում է եկեղեցիներում, նախարարները և պալատների անդամները խօսել են կլուրներում, միախնդներ երկազմել: Հալերը վարնալում զձեռն են նաև պատգամաւորներ ուղարկել Բերլինի դաշնագիրն ստորագրող բոլոր պետութեանց նեմկալացուցիչներին:

Անգլիական լրագիրներն ասում են թէ անգթութիւնները կատարել են ոչ թէ բաշխուողները, ալ կանոնաւոր զօրքերը սուլթանի բարեհաճութեամբ և ալ պառիթով առաջ են բերում Վաղստոնի տւած վկայութիւնը տաճիկների բացառիկ բարբարոտութեան մասին: Մէկ մէկի ետեւից նոր նոր առաջարկութիւններ են լինում: Ալպէս, օրինակ, առաջարկւում է ի միջի ալոց որ անգլիացիք և ռուսները (?) միասին գրաւեն տաճկական Հալաուսանը և միևնույն ժամանակ ցաւ և զարմանք են արտայայտում որ Ռուսաստանը չետ է կանգնում ալ մոքից:

Անգլիական աղբիւրներին նալելով պատահարների տեղը զնալու համար նշանակւում է խառն լանձնաժողով, որի մէջ տաճիկ կառավարութեան հրաւէրով կը մասնակցի նաև ամերիկական հիւպատոսը: Հիւպատոսների գեկուցումները և քննութիւնները, երեւի, կը պարզեն գործի իսկական դրութիւնը: Ոչ մի կառկած չկալ թէ Ռուսաստանը, որ մինչև ալժմ ամենքից աւելի ճշտութեամբ է պահպանել Բերլինի դաշնագիրը, կը կարեկցի թշաւ հալերի դրութեանը, թէ քրիստոնէական կարեկցութեան զգացմամբ և թէ ալն պատճառով, որ Ռուսաստանը մի միլիոն հալ հպատակներ ունի. բալց ի հարկէ Ռուսաստանի մասնակցութիւնը երբէք ալն չի լինի, որ նա Անգլիալի հետ միասին գրաւի Հալաուսանը: Անգլիական կառավարութիւնը ամենքից աւելի քիչ իրաւունք ունի աղաղակել և գոռգոռալ պատահած դէպքերի առթիւ: Բաւական է չիշել սիպալների խաղաղացնելը, որ կատարւեց անսանձ խստութեամբ: Անցեալ պատերազմի ժամանակ որ ձեռնարկւած էր քրիստոնեաների աղատութեան նպատակով, Անգլիան բոլոր ժամանակ իբրև պահապան հսկում էր որ Տաճկաստանն անձեռն միւնէի մնալ: Երգրումի և Վանի գաւառի մի մասի Ռուսաստանի հետ միանալու հարցին իր ժամանակին ամենագորեղ կերպով հակառակեց Անգլիան:

Առ հասարակ, քրիստոնեաներին ճնշող մահմետականների հետ մեր ունեցած մրցման ընթացքում, Անգլիան գրեթէ միշտ կիսալուծման կողմն է եղել: Իսկ աչժամ ինչու է նա աչգպէս փրփրել: Այդ վարմունքն արգեօք միայն աչն փորձնական կռածաղկի գնտակներից չէ, որ Անգլիան վերջին ժամանակներս շարունակ գլորում է, որպէս զի ինքը ազատւի դժար դրութիւնից և հեռուոր Արեւելքում ազատ գործելու իրաւունք ձեռք բերի: Հէնց նոր էր սկսել կորէալի պատերազմը և Անգլիան առաջարկեց միջամտել, ի հարկէ, իւր առաջնորդութեամբ. դրան կից գործեր էին կատարում Մաղակասկարում, լետոյ անտեղի և անապատելի խօսք ընկաւ մէջ տեղ որ տաճկական նեղուցները բացին բոլոր ազգերի վիճարական նաւերի համար: Իսկ աչժամ լուծւում է անգլիացիների սիրած «գրաւունմ» (окупация) խօսքը:

Իսկ մենք հատուտ համոզւած ենք, որ գործը զրաւման և աչն էլ միասին գրաւման չի համար: Մենք հաւատացած ենք որ Ռուսաստանի ազդեցութիւնը Տաճկաստանի վրա աչնքան ուժեղ է, որ մեր զիպլոմատիալի եռանդուն պահանջները, պատահարների տեղը քննիչներ ուղարկելու հետ միասին բաւական է հակադրելու համար Տաճկաստանին, որ վերջապէս նա անապատ պահպանի Բերլինի դաշնագրի 61-րդ լօղածը: Այս տեսակ միջոցներից մինչև գրաւունմ դեռ շատ հեռի է և մենք հաւատացած ենք որ անգլիացիներին չի լաջողիլ աչգ հարցն աչնքան ունեցնել որ նա միջազգային դառնալ:

Նոյնաժամանակ Պետերբուրգի «Правительственный Вѣстникъ» (Կառավարչական սուրհանդակ) թերթը տպեց հետևեալը.

«Վոնդոնից հաղորդում են, որ հաւկական հարցը լարուցւած է Անգլիալում նոյն իսկ եկեղեցիների ամբիօծներից: Անցեալ կիրակի, Վոնդոնի միքանի եկեղեցիներում քորոզիչները խիստ և ուղեւած խօսքերով դատապարտում էին թիւրքաց կառավարութիւնը: Նրանք ապացուցանում էին, որ թուրքերը անընդունակ են լէֆորմներ մտցնելու և չարմում էին իրանց զալրութը աչն «համբերողութեան» դէմ, որ ցոյց են տալիս քրիստոնեալ պետութիւնները դէպի թիւրքերը:

«Հեռագիրները հաղորդում են, որ հաւկական խնդիրը Անգլիալում կլանում է ընդհանուրի ուշադրութիւնը: Ասկաչն մամուլը փոխել է լօղւածների տոնը և քննադատում է հաւկական գործերը աւելի հանդարտ կերպով:

«Բերլինի դաշնագիրը ստորագրող պետութիւնների մէջ, ինչպէս հաղորդում են հեռագիրները, դեռ ոչ մի համաձայնութիւն չէ կապեղ աչն գործողութեան վերաբերութեամբ, որին պէտք է հեանհ: Անգլիական կառավարչական շրջաններում մտադրութիւն կալ լանձնել էրզրումի անգլիական, ֆրանսիական և ռուսական հրապատումներին քննութիւն

կատարել թիւրքաց Հալաստանում, իրերի վիճակը պարզելու հպատակով:

«Միւս կողմից հետադրում են, որ իբր թէ սուլթանը համաձայնութիւն է ցուցնել ենթարկել եւրոպական զեապանների կոնտրոլին այն հաշիւը, որ կը ներկայացնի Բիթլիսի վիլայէթի Սասուն գաւառի մէջ տեղի ունեցած անկարգութիւնները քննող թիւրքական լանձնաժողովը»:

Ինչ վերաբերում է մեր տեղական ռուսական «ИЗВЕЩА» լրագրին, խնդրի սկզբներում, մի բանասիրականի մէջ «Սասուն և Սասունցիներ» վերնագրով, նա վստահացաւ Սասունի կոտորածը համեմատել Աովկասեան գաւառներից մի քանիսում վերջերքս կատարւած աւազակութիւնների հետ, այսինքն՝ զրկւած քաղաքական որ և է կարեւորութիւնից, և յայտնեց որ դրութիւնը կը բարւոքի ինքն ըստ ինքեան, երբ քրդերի մէջ քաղաքակրթութիւն կը մտնէի: Չնայած այդ հայեացքին խնդրի վրայ, «Առկազ»-ը գեկու. 1-ին տպեց մի թղթակցութիւն Տրապիզոնից, ուր թղթակիցը հաստատում է այն բոլորը, ինչ որ մինչև այդ ժամանակ արդէն ուրիշները հաղորդած էին Սասունի սոսկալի դէպքերի մասին:

Ռուսաստանի վերաբերմունքը բնորոշելու համար նիւթ կարող են ծառայել նաև Լոնդոնի «Աեստմիստրեան լրագրի» մէջ տպւած տ. Օլլգա Նովիկովայի մի յօդւածը, ապա «Իէյլի Նիւսի» մի նկատողութիւնը: Տիկ. Նովիկովա իւր յիշեալ յօդւածում բացառապէս Անգլիայի վրայ է ձգում այն արխնահեղ անցքերի պատասխանատւութիւնը, որոնց զոհ են եղել թրքահայերը:

Ո՞վ է եղել, եթէ ոչ Անգլիան, որ քանդել է Սան-Ստեփանոյի դաշնագրով տրուող իրական ապահովութիւնները և դրանց տեղ դրել է Բերլինի դաշնագրի և Վիպրոսի պալմանալրի օղակին սրուշումները: Ուստի Ռուսիան ամենևին չի ցանկանում, որ ինքը միջամտէ աչդ զործերին, բայց բոլոր մեծ պետութիւնների խնդիրքով նա կը համաձայնէր նրանց ներկայացուցիչը լինելու այդ խնդրում:

«Wesiminister Gazette»-ը միանում է տ. Նովիկայի այս վերջին մտքին և ասում է, որ «Ռուսիայի մասնակցութիւնից զուրս հայերը փրկութիւն չունին»:

Աստուսխանելով տ. Նովիկովայի այդ յօդւածին, Morning Post լրագիրը յայտնեց, որ Սան-Ստեփանոյի դաշնագրին վերադառնալը դեռ ևս բաւական ապահովութիւն չէր լինիլ Թիւրքիայի հայ հպատակների անվտանգ կենցաղավարութեան համար: «էտք է

սահմանել, որ Հայաստանին վերաբերեալ յօդածները վերաբերեն բոլոր հայաբնակ գաւառներին:

Ռուսաց կառավարութեան դիրքը դէպի խնդիրը կարելի է բնորոշել նաև Standart-ին Բերլինից հեռագրած այս տեղեկութիւնով թէ Ռուսաց կառավարութիւնը ձգտումն է ցոյց տալիս մասնակցելու միւս պետութիւնների հետ հայոց զործերի առթիւ լինելիք քննութեանը, բայց միևնոյն ժամանակ նա յայտարարել է թէ չի թոյլ տալ որ Բերլինի գաշնագրի Հայաստանին վերաբերեալ յօդածների մէջ որ և է փոփոխութիւն մտցնել:

Իսկ «Ղէյլի Նիւսը» նկատում էր թէ՛

«Ռուսիան հրաժարել է միջամտել ալս (հալոց) գործին և շատ լաւ է արել: Նրա դիմումները կարող էին կասկած չարուցանել, թէ փառասիրական ինտրիգներ է ուզում սարքել: Իրիւրի զրութիւնը խիստ փափուկ է, որպէս զի ռուսաց կաւորութիւնը հնարաւորութիւն ունենար խառնելու հալոց գործերին: Բայց հէնց այդ հանգամանքը պէտք է միւս պետութիւնների վրալ աւելի ևս մեծ պարտաւորութիւն դնի միջամտելու ալս խնդրին, ահն էլ կարելոյն չափ մեծ եռանդով: Բացի զրանից, Ռուսիայի երկար համբերութիւնն էլ չի կարող չափաւնական լինել»:

Սակայն սրարդ էր, որ ներկայ խնդրում Անգլիայի նախաձեռնութիւնը կարող էր յաջող ելք ունենալ, եթէ նա հիմնւած լինէր Ռուսաստանի պաշտպանութեան վրայ: Պետերբուրգի «Вѣдомости», համակրութեամբ լի յօդած նւիրելով հայկական խնդրին, յայտնեց. «Հայերը, պէտք է ենթադրել, վերջապէս կը համոզուեն այժմ, որ Մեծ-Բրիտանիայի միացնակ միջամտութեան շնորհիւ նրանք չեն կարող ազատել քիւրդ-թուրքական ճնշումներից: Միւս կողմից պետութիւնների կասկածոտութիւնը Ռուսաստանի արեւելեան քաղաքականութեան վերաբերմամբ ներկայումս այնքան թուլացել է, որ շատ կարելի է իրանց զանդաւանելով և միջնորդութիւններով բոլոր պետութիւններին, մանաւանդ հաւատակից և հարեւան Ռուսաստանին, հայերը աւելի յաջողութեամբ կարող կը լինէին հասնել իրանց ամենաօրինաւոր ձգտումների նպատակին»: Իսկ «Новости»-ն, որը յայտնում էր, թէ «փոքր Ասիայի հայոց բոլոր ազիտացիան (վրդովմունքը) Լոնդոնի մասնաժողովների գործն է», գալով անգլո-ռուսական համաձայնութեան՝ յայտնեց թէ «Ռուսիան միացն այն ժամանակ կարող է Անգլիայի համաձայնու-

Թեամբ գործել և զաշնակցութեան մէջ մտնել, երբ Ռուսիայի և Ֆրանսիայի օգտին Անգլիայի յարաբերութիւնները փոփոխութեան կ'ենթարկուեն:

«Русскія Вѣдомости» Մոսկւայի յայտնի յառաջադիմական Թերթը հայկական հարցին նւիրած յօււածներում, որոնցից մէկը առաջնորդող և միւսը պրոֆեսոր Կոմարովսկու ստորագրութեամբ, այն միտքը յայտնեց որ մեծ պետութիւնները, թէ զաշնագիրների հիման վրա և թէ մարդասիրութեան բարձր սկզբունքներով, պարտաւոր են օգնութիւն հասցնել թիւրքաց հայերին և կտրական կերպով պահանջել Բ. Դռնից, որ նա վերջապէս յարգէ հայերին, ինչպէս մարդկանց, որոնք, որպէս մարդիկ, իրաւունք ունին անձնական և կայքի ապահովութեան վրայ:

Անգլիայում լորդ Կիմբերլէյ յայտնեց թիւրքաց դեսպանին թէ անհրաժեշտ է լաւ կառավարութիւն հաստատել Հայաստանում և մի յանձնաժողով կազմել՝ անկողմնապահ կերպով քննելու թիւրքերի ձեռքով կատարած հայերի կոտորածի հանգամանքները:

Քննող յանձնաժողովի խնդիրը երեւան էր եկած: Ինքը Թիւրքիան սկզբից յայտնել էր թէ մի յանձնաժողով է կազմել կատարւածը քննել տալու համար: Բայց Թիւրքիայի այդ յայտարարութիւնը նրա համար էր որ գործը քնեցնի, քանի որ ոչ ոք չհաւատաց թէ Թիւրքիան ինքը կարող լինի մի անաշու քննութիւն կատարելու: Լոնդոնում տեղի ունեցաւ մի միտինգ, նոյեմբերի վերջը, ուր այն կարծիքն յայտնւեց որ «սչինչ նշանակութիւն չունի սուլթանի կողմից ուղարկած յանձնաժողովը, քանի որ այդ բոլոր անդթութիւնները և սպանութիւնները թիւրք կառավարութեան գիտութեամբ են տեղի ունեցել»:

Քննիչ յանձնաժողովի կազմութեան խնդիրը այդպիսով իւր ընթացքն ստացաւ: Սուլթանը չհամաձայնեց որ կամ եւրոպական դեսպանութիւնների ներկայացուցիչները քննութիւն կատարեն և կամ եւրոպական հիւպատոսներից մի մասնաժողով կազմի՝ դէպքերը քննելու համար: Յետոյ իմացւեց որ սուլթանը զիմել էր Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների նախագահ Գրովեր Կլիվլենդին՝ մի պատգամաւոր նշանակել Հայաստան ուղարկող քննիչ յանձնաժողովին մասնակցելու համար, բայց Կլիվլենդը մերժել

էր այդ կերպ մասնակցութիւնը, հաճախած լինելով որ, զրախց միակ ներկայացուցիչը լինելով մի թրքական յանձնաժողովում, կանոնաւոր քննութիւն անհնարին կը լինէր կատարել: Կլիվլենդը պահանջում էր իւր ներկայացուցչի համար որ սա քննութիւն կատարէ բոլորովին անկախ որ և է այլ յանձնաժողովից, նոյն իսկ եթէ այդ մասնաժողովին մասնակցէին այլ պետութիւնները ներկայացուցիչներ: Կլիվլենդի այդ պահանջը մեկնում է նաև նրանով, որ՝ միւս պետութիւնների հետ միասին գործելով՝ Հիւս. Ամերիկան կը կապէր ընդհանուրի որոշումների հետ, մինչդեռ Հիւս. Ամերիկան հետևում է իւր հնաւանդ քաղաքականութեան՝ չմիջամտել Եւրոպայի գործերին: Այն ժամանակ սուլթանը առաջարկել էր որ յանձնաժողովին մասնակցի մի անգլիացի ղեկեգատ՝ Փոքր-Ասիայի բրիտանական հիւպատոսներից:

Գործը ահա այդ գրութեան մէջ էր, երբ նոյեմբերի 31-ից հետևեալ պաղեցնող հեռագիրը ստացեց.

«Պարիզ, 30 նոյեմբ. Հայոց խնդիրը բարձաւ է հերթական խնդիրների շարքից: Կառավարութիւնները երբեքում են, չգիտեն թէ այդ խնդրի վերաբերմամբ ինչ կերպ գործեն և տրամադիր չեն այլ ևս միջոցներ ձեռք առնելու, մինչև որ նախապէս նոր տեղեկութիւններ չստանան:»

Սակայն, որքան պաղեցնող էր այս հեռագիրը, նոյնքան էլ անհատաւոր էր թւում, որ Անգլիայի այնքան բուռն միջամտութիւնը կարող լինէր այդպէս շուտ փրասիօի հասնել: Լորդ Կիմբերլէյ, այսպէս կոչւած Ռեթսունական կլուբ-ում հին տոմարով 25 նոյեմբերին մի ճառ էր խօսել, որի մէջ նա յայտարարել էր թէ անգլիական կառավարութիւնը նոյն սարսափն է զգում Հայաստանում կատարւած անգթութիւնների առթիւ, ինչ որ ուրիշ տեղերում, և թէ նա լուրջ կերպով քննել է զործը ու անաչառ կերպով հետևելու համար ձեռք առնելիք միջոցների խնդիրը: «Իւր պարտականութեանը, ասաց Կիմբերլէյ, Անգլիան չի դաւաճանի:»

Եւ Անգլիան նամանաւանդ կարող էր յուսալ միայնակ չմնալ հայկական խնդրում, որ այդ բանում նա խրախուսանք էր ստանում հարևան Գրանաթայից: Աղդեցիկ և կառավարութեան մօտ

«Temps» Ֆրանսիական լրագիրը գրում էր.

«Յայտնի է, որ Անգլիան Բ. Դրան հետ կապել է, այսպես կոչուած, Կիպրոսի գաշնադիրը, որի զօրութեամբը նա ոչ թէ միայն բռնած է Կիպրոսը, այլ և իրաւունք ունի, և մինչև անգամ պարտաւոր է, վերահսկել թուրք իշխանութեան գործողութիւններին Հայաստանում: Յայտնի է նոյնպէս, որ Բերլինի գաշնագրի 61-րդ յօդւածը ստորագրող պետութիւններին կոնտրոլի իրաւունք է տալիս Հայաստանում: Այնչա՛նք անքան ցաւալի չէր կարող լինել երեք տեսակետից ևս Բ. Դրան, իրնաց հայերի և պետութիւնների միացման համար,—ինչպէս որ և է պետութեան չեղբացած գործողութիւնը, որ հիմնւած է ուրիշ ինչ-որ բանի, այլ ոչ թէ Բերլինի գաշնագրի վրայ:

Ֆրանսիական «Temps» լրագիրը, սակայն, հարկ է համարում հանգստացնել Թիւրքիային եւրոպական միջամտութեան նկատմամբ, ասելով որ՝

«Եւրոպան սուլթանին չի կարող անհանգստութիւն պատճառել: Նրան յայտնի է, որ այդ ահագին մարմինը բաւական ծանր է, և թէ նա չի կարող ձգտել այնպիսի գործերի, որոնք հակառակ են միջազգային իրաւունքին և գաշնագրերին: Կատարելապէս հանդիստ լինելով միջամտութեան վերաբերեալ՝ Բերլինի գաշնագրի 61-րդ յօդւածի մէջ նախատեսւած շարժառիթների մասին, Արդուլ-Համիդը չի կարող ոչ մի պատճառ ունենալ թոյլ չտալու, որ խառն յանձնաժողովը անպայման անաչառ քննութիւն կատարի, որը կարող է նախապատրաստել վերացնելու միլիօնաւոր աշխատասէր և խաղաղ բնակիչների տրտունջները, որոնք—այդ բնակիչները—ցանկանում են միայն կեանքի ու գոյքի տարրական ապահովութիւն ունենալ ուղղափառների պետի զայիսոնի տակ»:

Անգլիան իւր Էռանդուն դեսպան Կերրիի միջոցով զիմուհներ արաւ Բ. Դրան: Լոնդոնից ստացւած տեղեկութիւնների համաձայն՝ Թիւրքիային Անգլիայի կողմից արած զիմուհներին խիստ զգոյշ կերպով աջակցել են Ռուսիան և Ֆրանսիան. իսկ Գերմանիան և Աւստրիա-Ունգարիան իբր թէ հակառակն են խօսել. Իտալիան անվրձնականութիւն է ցոյց տւել: Բ. Դուռը, Գերմանիայի ազդեցութեան տակ, պահանջել է որ բոլոր պետութիւնները ուղարկեն իրանց

հաւատարմատարները թուրքաց յանձնաժողովի քննութեանը մասնակցելու համար:

Անգլիայի դիմումներին ինչ լինելը կարելի էր գուշակել նորանից, որ ղեկավարների սկզբներին Թուրքիան առաջարկեց մեծ պետութիւններին՝ իրանց կողմից ներկայացուցիչներ ուղարկել Հայաստան, հսկելու այնտեղ մացուցիք բարեփոխութիւնների վրայ:

Մինչ այժմ խնդիրը միայն Սասունի ղեկավարի քննելու մէջն էր, իսկ այժմ, ինչպէս տեսնում ենք, խնդիրը աւելի ընդարձակեց և դարձաւ Հայաստանում մոցուցիք բարեփոխութիւնների խնդիր:

Դորանով խնդիրը մտնում էր արդէն մի նոր Ֆազիսի մէջ:

Մեծ կարևորութիւն է ներկայացնում՝ ներկայ խնդրում Գլադստոնի միջամտութիւնը, այն Գլադստոնի, որը իւր խորը ծերութեան պատճառով ետ քաշւած լինելով քաղաքական անմիջապէս գործող դերից՝ այնուամենայնիւ գլուխ է ճանաչւած անգլիական լիբերալ կուսակցութեան: Եւ մասնաւորապէս հայկական խնդրում Գլադստոնը ունի մի յայտնի անցեալ: Եւ ղեպի նա եղան դիմումները խնդրի սկզբում Ամերիկայի հայասերների կողմից: Գլադստոնը արդարացրեց ամենամեծ ակնկալութիւնները, թերեւ գերազանցրեց զոցա: Նախ, ղեկավարների սկզբներում, նա մի գրութիւն հրատարակեց, որի մէջ նա ասում է թէ «Անգլիան չի հանդարտւիլ մինչև որ Սասունի գործերի վերաբերութեամբ տեղի չի ունենալ ամենահանգամանօրէն քննութիւն: Իսկ յետոյ, որպէս կը տեսնենք, Գլադստոնը բռնեց կայծակնահարի դիրքը և սպառնալիքներով պահանջեց հայկական խնդրին վերաբերել որպէս նա արժանի է:

Քննիչ յանձնաժողովի կազմութեան խնդիրը լուծուց շատ բանակցութիւններից յետոյ: Համաւերոպական մի քննութեան առաջարկը չընդունեց ոչ միայն Թիւրքիայի, այլ և գլխաւորապէս երբեակ դաշնակցութեան (Գերմանիայի, Աւստրիա-Ունգարիայի և Իտալիայի) ընդդիմադրութեան պատճառով: Որպէս պարզեց, երբեակ դաշնակցութեան պետութիւնները վճռել էին համակերպել այն որոշումներին, որ կ'ընդունեն Անգլիան և Ռուսաստանը: Այսպէս, Daily Chronicle Լոնդոնի լրագիրը տպագրեց Վիեննայից

Ի հեռագիր թէ՛ «Հոռի, վիեննայի և Բերլինի կաթինետները
 կտրական կերպով այն միտքը չսցանեցին թէ Ռուսաստանի և Անգ-
 լիայի մէջ պէտք է նոր համաձայնութիւն կայանայ հայոց խնդրի
 վերաբերմամբ և որ իրանք պատրաստ են մասնակցել Ռուսաստանի
 և Անգլիայի միաբան զործուհեութեանը և կը պաշտպանեն նոցա
 բոլոր պահանջները: Կասկածելի է միայն որ Ռուսաստանը համա-
 ձայն լինի միաբան զործել Անգլիայի հետ: Բ. Գուռը, սակայն, պետու-
 թիւնների ճնշման տակ ստիպւեց ընդունել քննութեան մի նոր ձե-
 այն է որ յանձնաժողովին մասնակցեն երեք պետութիւնների, այն
 է՝ Անգլիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի Երզրումի
 հիւպատոսները: Այդ առիթով Լոնդոնից գեկտեմբերի 3-ից տւած
 մի հեռագիր ասում էր. «Կառավարչական շրջաններում շատ զոհ
 են նրանից, որ Բ. Գուռը ընդունեց, իսկ երբեալ զաշնակցութեան
 պետութիւնները համաձայնեցին, որ յանձնաժողովը նոր պլանով
 քննի Հայաստանի անցքերը՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի
 Երզրումի հիւպատոսների մասնակցութեամբ: Որ Անգլիան զոհու-
 թիւն չաչանեց այդ բանին, բնական էր. Politische Correspon-
 denz աւտորիական թերթը դորանից առաջ հաղորդել էր, որ Մեծ-
 Բրիտանիան ուղարկեց մեծ պետութիւններին մի յայտագիր, և
 բրիտանական դեսպան սըր Ֆիլիպ Կերրի հաղորդեց այդ յայտագրի
 բովանդակութիւնը օսմանեան կառավարութեան. թէ հայոց աղ-
 բիւրից ստացւած տեղեկութիւնների համեմատ՝ օտար պետութիւն-
 ների վեց ներկայացուցիչները յանձնեցին Բ. Իրան այդ յայտա-
 գիրը, և որ գերմանական դեսպանը, բացի այդ, ներկայացրել է
 էլի մի առանձին յայտագիր: Այդ յայտագրի մասին Կ. Պոլսից տե-
 ղեկութիւն տրւեց, որ բրիտանական կառավարութեան յայտագրի
 մէջ ասւած էր, թէ անհրաժեշտ է ամենաանկողմնաւոր քննու-
 թիւն կատարել և առաջարկում էր յանձնել այդ քննութեան կա-
 տարումը երեք օտար հիւպատոսներին, որոնք ապրում են այն
 տեղերի մօտ, ուր կատարւել են Հայաստանի անցքերը: Յայտագրի
 մէջ մատնացոյց արւած երեք հիւպատոսներն էին՝ Ֆրանսիական,
 ռուսաց և անգլիական հիւպատոսները: Իսկ Standard'ի տեղեկու-
 թեան համաձայն՝ «Բրիտանական կառավարութիւնը պահանջեց Բ.
 Դոնից, որ օտար պետութիւնների ներկայացուցիչներից մէկը ներ-

կաջ լինի թիւրքաց քննիչ յանձնաժողովի նիստերին Սասունում, որպէս զի հնարաւորութիւն ունենայ մի ատանձին զեկուցում ներկայացնել այդ դործի առիթով. իսկ սուլթանը իւր սեպհական նախաձեռնութեամբ առաջարկեց Բերլինի դաշնագիրը ստորագրող պետութիւններին նշանակել իրանց ներկայացուցիչներին քննիչ յանձնաժողովում:

Երեք պետութիւնների մասնակցութիւնը յանձնաժողովի քննութեան դործում սակայն ընդունուեց սուլթանի կողմից: Այդ առիթով Պոլսից «Ռէյտերի» դործակալութեան հեռագրածին նայելով «հետեանքը կարելի է նշանաւոր համարել նաեւ բարձր քաղաքականութեան անսկէտից, որովհետեւ հայոց վերաբերմամբ վերոյիշեալ (Անգլիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան) երեք պետութիւնների մէջ տեղի ունեցած համաձայնութիւնը զուշակել է տալիս, որ պետութիւնների նոր համախմբումներ կը լինեն արեւելեան խնդրում»:

Մենք անսանք արդէն, որ Սասունի կոտորածի մասին քննութիւն անելու խնդիրը տեղիք տւեց մտածելու առհասարակ տաճկահայկական նահանգներում բարեփոխութիւններ մտցնելու խնդրին, և որ Անգլիայի զիմումները այդ առեւի ընդարձակ բնաւորութիւնն էին կրում: Գորա հետեանքը պիտի համարել անշուշտ Պոլսի կիսապաշտօնական «Ռարիք» թերթի հաղորդածը, թէ, «բացի Հայաստան ուղարկւած քննիչ յանձնաժողովից, մի ուրիշ յանձնաժողով ևս նշանակուած է, որ զբաղւելու է հայոց խնդիրներով և նիստեր է ունենալու Ելզըզ-Քեօշի պալատում, և որ այդ ատանձին յանձնաժողովը կազմւած կը լինի նախկին մեծ վեզիրներ Քեամիլ և Սաիդ փաշաներից և մարշալ Շաքիր փաշայից»:

Չնայած որ հայկական խնդիրը նպաստաւոր լուծման ընթացքի մէջ էր գրւած, զէթ ըստ երևութիւն, Լոնդոնի «Անգլո-հայկական միութիւնը կապարեց իւր նախապարաստած միախնդր: Անգլո-հայկական միութեան զլիաւոր մասնաժողովը մեծ կարեւորութիւն ստացաւ ներկայ խնդրում, որովհետեւ նա, ինչպէս գեկտ. 2-ին հեռագրել էին Нов. Время-ին, շարունակ և մանրամասն տեղեկութիւններ էր ստանում Հայաստանի, շարունակ նիստեր էր կապացնում, պատգամաւորութիւններ էր ընդունում և Անգլիայում, ինչպէս նաեւ եւրոպական պետութիւնների մէջ հայերի օգտին

եղած « գիտացիաների ընթացքի մասին գեկուցումներ էր տալիս, լրագիրներին նիւթեր էր մատակարարում: Հաջորի դրութեան մասին և այլն:

Ստորե գնում ենք նկարագիրը Լոնդոնում կաջացրած մեծ միտինգի:

Ներկուցեան նոր տոմարով դեկտեմբերի 17-ին (նոր տոմարով 5-ին), մի բաղձամբոյս միալինգ տեղի ունեցաւ St. Martins Town-Hall-ում, որին ներկայ էին նաև զանազան կրօնների եկեղեցականներ: Միտինգը, որ կազմեց Անգլո-Հակական միութեան Նախաձեռնութեամբ, Նպատակ ունէր բողոքելու ալն կոտորածի դէմ, որ թուրք զօրքերը կատարել են հայերի վրայ և պահանջում է բրիտանական կառավարութեան միջամտութիւնը՝ եւրոպական միւս պետութիւնների համաձայնութեամբ: Նախ քան դռների բացելը տիկիճներին և պարոնների մի մեծ բազմութիւն էր սպասում մուտքի առաջ: Պատգործի վրայ մի լալն ժապաւէնի վրայ գրած էր՝ «Հայերն ուզում են խաղաղ ապրել իրանց հայրենիքում», և միւս կողմը խոշոր տառերով տպագրւած էր Բերլինի դաշնագրութեան 61-րդ լոգւածը:

Պր. Ֆ. Ստեհնսն, անդամ պարլամենտի, ատենապետ Անգլո-Հակական միութեան՝ դրած էր նախագահի աթոռը: Ներկաներից չիչնք՝ պր. Ալբերտ Սպալսեր, անդ. պարլամենտի, Մալթի Ռոդ՝ անդ. պարլամենտի, արժ. Ռայթ, սըր Ս. Լէլիման, պրոֆ. Ագար Բիթ, տիկին Նովիկով, արժ. Պարոնեան և այլն, և այլն:

Պատուաւոր ատենագիր՝ պրոֆ. Ատկին կարդաց հետեւեալ նամակը Վերադարձին:

«Հայաստանի մասին սոսկալի տեղեկութիւնները լարել են աշխարհի ուշադրութիւնը, և ես սրտագինս ցանկանում եմ, որ Ձեր և ուրիշների ջանքերը՝ ճշմարտութիւնը երևան հանելու համար աջողութիւն գտնի: Նիէ ալս լուրը կը ճշմարտւին, քաղաքակիրթ աշխարհը նորից պիտի հարցնէ. մինչև երբ պիտի համբերել: Ես չեմ ուզում կանխել քննութեան արդիւնքների մասին, բայց աջնումնալնիւ բոլորովին վստահ եմ, որ (մեր) կառավարութիւնը զաղար չպիտի առնի, մինչև որ ամենակատարեալ քննութիւն՝ վկատարի (հալոց) գործերի մասին, որի նկատմամբ մենք, իրապրոսի դաշնագրութեան համաձայն, խորին և ցաւալի շահեկանութիւն ունինք. (լսէ, լսէ): Իմ պտրտքս է լուսալ, որ օսմանեան կառավարութիւնը իւր իսկ պատւի համար սրտանց պիտի աջակցի հետախուզող քննութեանը» (ծափ):

Պր. Ջ. Ստանսֆելդը զրկել էր հետեւեալ նամակը:

«Մեծապէս և անկեղծօրէն ցաւում եմ, որ ամսիս 17-ին Ձեզ հետ լինել չեմ կարող: Ես ոչ մի տարակոյս չունիմ թուրք կառավարութեան անկարգութեան և չարագործութիւնների նկատմամբ Հայաստանում:

Մթթէ ամօթ և չանցանք չէ, որ քաղաքակիրթ Յերոպան, իւր ահագին գինւորական պատրաստութեամբ կանգնած է անօգուտ: Համաձայն եմ, թէ եւրոպացիները պարտաւոր են նախ և առաջ իրողութիւնները ստուգել: Բայց ալդ անմիջապէս պիտի անւի. և երկրորդ՝ ես չափոնում եմ, որ մենք պարտաւոր ենք պահանջել և, եթէ պէտք լինի, զործել: (Ժափ.):

Կարդինալ Վոհան (Vaughan) իւր նամակի մէջ ասում է, որ եթէ պէտք լինի, անգլ. կառավարութիւնը պարտաւոր է զործել մենակ: Նա չի կարող փախուստ տալ իւր պարտիքներին, որ մինչև այժմ զանց է արել կատարելու:

Աւստրիացիները, Սրճալի գուքսը, Քենտրբերիի արքեպիսկոպոսը, Լոնդոնի եպիսկոպոսը, Մանչեստրի եպիսկոպոսը, պարլամենտի բազմաթիւ անդամներ և ուրիշ նշանաւոր անձեր ու քարոզիչներ դրկել էին համակրական նամակներ:

Ատենապետը, որ ընդունւեց ծափահարութեամբ՝ ասաց.

«Այս հետաքրքրական նամակները և համակրութեան արտայայտութիւններն ամբողջ աշխարհին ցոյց են տալիս, թէ որչափ խորր և լայնածաւալ է այն սոսկումը, որ պատճառել են Սասունում կատարւած դադանութիւնները: Թէև մենք ուրախ ենք, որ մի միջազգային քննիչ լանձնաժողով է կազմւած, բայց ամենքս էլ գիտենք թէ որքան քիչ արդիւնք կարելի է սպասել այդպիսի մի լանձնաժողովից, հիմնւելով մեր անցեալ փորձերի վրայ: Մենք գիտենք թէ ինչպէս թուրքը գիտէ խուսափել անհաճօ վկայութիւններից և թէ ինչպէս մօտ քսան տարի առաջ նոյնը պատահեց մի գաւառի նկատմամբ, որ ամբողջապէս բնաջինջ էր արած: Թաղաւորապէս մենք մասնաւոր և կէս պաշտօնական աղբիւրներից բաւարար չափով տեղեկութիւններ ունինք, որոնք հաստատում են, որ Սասունի ղեկավարը չիրաւի կատարել են Պիտի լիչել, որ այս կոտորածը, որքան էլ դա ահուկ է, միակը չէ. նոյնպիսի կոտորածներ տեղի են ունեցել Մուշի, Էրզրումի գաւառներում և երկրի ուրիշ մասերում: Յերոպական պետութիւնները պարտաւոր են պաշտպանել հայերին՝ թուրքերի արարքների դէմ, և քրիստոնեաներն իրաւունք ունեն պահանջելու իրենց հուստի պատւի, կեանքի և ստացւածքի ապահովութիւնը»:

Կանոնիկոս Մաքքու զօրեղապէս խօսեց հայոց օգտին և տւելացրեց, որ ոչ միայն հայերը, այլ նաև հրէաները և պարսիկները հալածւում են թուրքիւղում, այն զանազանութեամբ որ նրանց թիւը քիչ է հայերից: և Դուռը նրանցից աչքան երկիւղ չունի:

Պրոֆեսոր Էզար Բիթ ասաց, որ հայոց խնդիրը կը լուծվի առանց մի կաթիլ արիւն թափելու, եթէ նրանց չճորհւի աչք, ինչ որ Լիբանանին չճորհւել է, այն է՝ քրիստոնեայ կառավարիչ եւրոպական պետութիւններից նշանակւած: Հալատաճը պիտի ունենալ դատարաններ, որովհետեւ ներ-

կաշումն քրիստոնեաների համար ոչ մի արդարադատութիւն չկալ։ Հաշկական զաւառը պարտաւոր է հարկ ու տուրք տալ Բ. Դրանը, բայց նա ազատ պիտի լինի տուրքը ինքը ժողովելու և իւր բնական աղբիւրները շահագործելու։

Որ. Չանկնդ, տնկամ պարլամենտի, առաջարկեց մի բանաձեւ, որով ընկերութիւնը պիտի աշխատի մի անկախ քննութիւն կառուարել Հաշատանում կատարածների մասին։ «Մենք միայն ուղղում ենք, — ասաց նա, — գործադրել տալ անպիսի ռեֆորմներ, որոնք բարիք կը բերեն թուրքերին և Ֆիւրքիալին, խաղաղութիւն կը տան Արեւելքին և կը նպաստեն հաջող ապագային»։

Արժ. Վորը գովեց հաշ ազգի բարձր առաքինութիւնները։ Արժ. Հորաւն խօսեց զգացւած կերպով։ Ի Վիլի աչոց նա ասաց. «Բոլոր անգլիացիները, առանց կուսակցութիւնների տարբերութեան, պարտաւոր են հասկացնել Բ. Դրանը, որ այս սոսկալի անցքերը պարտաւոր են զաղարկել»։

Անուհետեւ խօսեց պր. Իսկենդեր, Նիւման Հոլ, պ. Սպալսեր, Թուժապեան և ուրիշները։

Այս միախնդի որոշումների մասին կանխօրէն ինչդրել էր անգլիական ներկայ մինիստրութեան պետ Ռոզբերին, որ նոքա հաղորդւեն արտաքին գործերի մինիստր Կիմբերլէյին։

Դորանից արդէն պարզ երևում է թէ ինչ կարեւորութիւն էր ստացել Անգլո-հայկական ընկերութիւնը Անգլիայում. և ճշմոյշ Վրեմիային՝ Լոնդոնից ուղարկած մի հեռագրում տեսած էր. «Անգլիական հասարակութիւնը խիստ զարմացած է այն նշանակութեան վրայ, որ ստացել է հաջող մասնաժողովը, և այն հովանաւորութեան վրայ, որ ցոյց է տալիս նրան կառավարութիւնը»։

Մենք տեսանք, որ Սասունի կոտորածի խնդիրը մանաւանդ Անգլիայում յարուցեց տաճկա-հայկական խնդիրը առհասարակ։ Հետեւապէս Անգլիայում արամադիր չէին քննիչ յանձնաժողով կազմելու խնդիրը վերջացնելով հայկական խնդիրը վերջացրած համարել։ Հրապարակ էր եկել Տաճկա-Հայաստանում բարեփոխութիւններ մտցնելու խնդիրը և մենք վերը արդէն մասամբ տեսանք թէ այդ աւելի ընդարձակ խնդրի մասին ինչ դիրք էին բռնել զանազան պետութիւնները։ Daily News-ը յայտնեց, որ «Բ. Դրանը այլ ևս իրաւունք չունի վայելելու անգլիացոց հովանաւորութիւնը. նա այդ իրաւունքը կորցրեց։ Այդ պաշտպանութիւնը պոյմանա-

ւորում է Կիլրոսի դաշնագրով, բայց այժմ ոչինչ չի սահմանափակում Ռուսաստանի գործունէութեան ազատութիւնը: Հայաստանը ռուսաց սեփականութիւն կը դառնայ, եթէ Թիւրքիան ինքնավար նահանգ չդարձնէ Հայաստանը քրիստոնեայ նահանգապետով: Daily News-ը, որ անգլիական մինիստրութեան մերձաւոր օրգանն է, կարծում էր որ այդ խնդրում Ռուսաստանի աջակցութիւնը կարեւոր է, այնպէս որ այդ թերթը մի յօդաւորով վիճեց այն սառնասրտութեան և կասկածոտութեան դէմ, որով ռուսաց մամուլը վերաբերւում է անգլո-ռուսական համաձայնութեան խնդրին, իսկ ապա ուրախութեամբ արձանագրեց, թէ ռուսաց լրագիրները ստացած տեղեկութիւններէ կարելի է եզրակացնել, որ ռուսաց մամուլը սկզբունքով անհրաժեշտ է համարում Փոքր-Ասիայի հայաբնակ դաւառների կառավարութեան սիստեմը արմատական փոփոխութեան ենթարկել:

Յիշենք նաև որ այս պատմութեան ընթացքում Զէքի փաշան, չորրորդ զօրաբանակի հրամանատարը, նա որ ղեկավարել էր զինւորական գործողութիւնները Սասունում, վարձատրուեց սուլթանից Իմթիազ պատւանշանով: Այդ դէպքը այնքան ծանր տպաւորութիւն արաւ Եւրոպայում, որ Բ. Դուռը իրան ստիպւած տեսաւ ասել որ իբր թէ այդ պատւանշանը Զէքի փաշային վճուած էր շնորհել զեռ. ևս Սասունի դէպքերից առաջ: Գերմանական «Kölnische Zeitung» շատ տեղին դորան պատասխանեց, որ Իմթիազ պատւանշանը տրւում է Թիւրքիայում միայն հռչակ ստացած գեներալներին, և որ հազարաւոր մարդկանց սպանումն էր պէտք, որպէս զի անյայտ Զէքի փաշան հռչակ ստանար:

Daily News-ի բռնած դիրքից դէպի խնդիրը պէտք էր դուշակել որ Պոլսում Անգլիան մեծամեծ ճիգեր է թափում Թիւրքիայի վրայ՝ ընդունել Հայաստանում մոցնւելիք բարեփոխութիւնների մի նոր սիստեմ: Այդ ճիգերի պսակը պէտք է նկատել դեկտեմբերի 17-ից Կ. Պոլսից ուղարկւած հեռագիրը, որը աւետում էր հետևեալը.

«Մինիստրների վերջին խորհրդում, որ կայացաւ պալատում, Կ. Պոլսում, ընդունւել է սկզբունքով պրոէկտը՝ կազմելու Կարինի, Վանի, Բիթլիսի և Մուշի նահանգներից մի նահանգ, մի նահանգ»

գապետով, որը նշանակւած կը լինի սուլթանից 5 տարով. առաջին նահանգապետը կը լինի մահմեդական, իսկ հետեւեալները պիտի նշանակեն քրիստոնեաներից, բայց միայն ոչ հայերից. տեղական ժանդարմերիան (ոստիկանութիւնը) կազմւած կը լինի սուլթանից նշանակւած զիւրզիւալին զեներալի իշխանութեան ներքոյ. նահանգի եկամուտները կը գործադրեն տեղական կարիքների համար, ի բաց առած մի որոշ գումար, որը պիտի մանի պետական պարտքի վարչութիւնը կամ թուլթունի ռէժիւն. դատաւորները ընտրողական կը լինեն, ներկայումս գործող օրէնքների հիման վրայ:

Այստեղ մենք ընդհատում ենք: Յիշած իրողութիւնով վերջանում է հայկական խնդրի նորագոյն ընթացքի մի նշանաւոր շրջան: Այդ օրից հայկական խնդիրը պիտի զրւած համարել նոր հողի վրայ:

Ա. ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ

ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱԹԻԻ

Ղարաքաղի հայոց հոգեւոր թեմական դպրանոցի տեսչի
1893—1894 ուս. տ. համար:

(Կարգացւած 1894 թ. յունիսի 12-ին տարեկան հաշւետուութեան
հանդիսում)

Յարգելի հանգիսականներ!

Ճիշդ մի տարի առաջ նույն աչս օրը մենք պատիւ ունեցանք ներկայացնել Շուշալ դպրոցի հասարակութեան մեր ղեկավարութեան չափազանց թեմական դպրոցի ուսումնական մասի մի տարւալ հաշիւը: Այն ժամանակ աչս դպրոցում մեր գործունեութեան սկիզբն էր. յոր հիմքեր էին դնում, ուստի հարկ կար աւելի կանգնաւել աչս սկզբունքների վրայ, որ առաջացրել էին որոշ փոփոխութիւններ: Այս երկրորդ տարւամ մենք միայն շարունակել ենք որոշ հիմքերի վրայ դրած գործը և աշխատել ենք իրականացնել աչս, ինչ որ անցեալ տարի ժամանակի սղութեան և ալ խոչնդոտների պատճառով չէր չաջողել մեզ. լիովին մեր փոքրիկ նաւին չէր վիճակւած խաղաղ ովկիանոսի մէջ շարունակել իւր ճանապարհը...

Ի հարկէ երկու տարին շատ կարճ ժամանակամիջոց է մի միջնակարգ դպրոցի կեանքում, որի մէջ ուսում սկսողը միայն 9 տարւոց չէտու է աւարտում իւր դասընթացը, մանաւանդ երբ դպրոցական կեանքի կանոնաւոր դարդացման համար բոլոր նպաստաւոր պայմանները չկան և ղեւ պէտք է մաքառել ամենատարրական բաների համար, բաւց աչս ուսումնական աստիճանաբար կատարւած և սխտեմատիկաբար չառաջ տարւած փոփոխութիւնները երկու տարւալ ընթացքում ես որոշ գաղափար կարող են աւել դպրոցի մասին:

Դպրոցը, ուր ամեն մի նոր սերունդ դիւրին ճանապարհով և կարճ ժամանակամիջոցում պիտի հասնի մտաւոր-բարոյական աչս կատարելութեան, որին հասնելու համար մինչև աչս սերունդը մարդկութիւնը ահապին ժամանակ և ջանքեր է գործ դրել՝ չպէտք է չէտ մնալ կեանքի և ղիտութեան պահանջներին, որ անընդհատ փոփոխուում եմ. Հասկանալի է, որ մեր դպրոցները աչս չեն կարող լինել աչս, ինչ 30—40 տարի առաջ,

ինչպէս և նոցանից աւարտած գիւղական ուսուցիչները և քահանաները չեն կարող գոհացնել մեզ այն պակասաւոր պատրաստութեամբ, որ աչքի չէր ընկնում առաջ: Սեմինարիան, իբրև միջնակարգ դպրոց, պէտք է նախ և առաջ միջին ընդհանուր կրթութիւն տալ իւր սաներին. դարգացման աստիճանի ամենորոշումներն, մանաւանդ երբ նոցա ձեռքն է ընկնում մարդկանց մտաւոր բարոյականի վրա՝ ազդելու պաշտօնը այն է հոգեւորականի և ուսուցչի:

1893—1894 ուս. տար. ընթացքում Վարաբաղի թեմական դպրոցը բաղկացած էր 3 պատրաստական և 6 սեմինարական դասարաններից: Պատրաստականներից Բ և Գ ունէին և մի մի զուգընթաց դասարաններ, աինպէս որ յոլոր դասարանների թիւն էր 11:

Ուսուցչական խմբի մէջ շատ քիչ փոփոխութիւն եղաւ. նա բաղկացած էր 14 հոգուց, որոնցից 4 բարձրագոյն կրթութեամբ, 2 Ալեքս. Ռուս. ինստիտուտից, 3 Էջմիածնի ճեմարանից, 2 Ներսիսեան դպրոցից, 1 Ռաֆայէլեան վարժարանից և 2 (կրօնուսուց և վերակացու) Վար. թեմական դպրոցից, թերաւարտ:

Միջին թւով մի ուսուցչի ընկնում էր 24 չար. դաս: Ուսուցիչներից մի քանիսը ունէին և ձրի դասեր. ալլապէս անհնարին էր եղած բիւջէով առանց վնասելու դպրոցական տնտեսական պահանջներին՝ կառավարել: Ուսուցիչները, բացի իրանց դասերից, ձրիաբար կատարում էին իւրաքանչիւրը մի դասարանի դաստիարակի պաշտօն և հերթական օրապահութիւն դասամիջոցներում:

Աշակերտների ընդունելութիւնը և վերաքննութիւնները սկսեցին օգոստոսի 20-ից. կանոնաւոր ուսումը՝ սեպտեմբերի 3-ից և տեղե մինչև մայիսի 20-ը, իսկ քննութիւնները՝ մինչև չունիսի 3-ը: Պարապած օրերի թիւը, չհաշւած ընդունելութիւնները, վերաքննութիւնները և քննութիւնները, եղել է տարաւ ընթացքում 178 օր: Շաբաթական դասերի թիւը եղել է 304, արտակարգ պարապմունքները, բացատրողական ընթերցանութիւնները հաշւի չեն առնւած:

Ուսուցիչները շատ քիչ դաս են բաց թողել. միայն մէկը նոցանից երկարատե հիւանդութեան պատճառով չէր չաճախում չունւարից սկսած և նրա դասերը բաժանւած էին ուսուցիչների մէջ, իսկ ուձիկը ստանում էր հիւանդ ուսուցիչը: Մի ուսուցչի վրա՝ միջին թւով ընկնում է 6 բաց թողած դաս:

Մանկավարժական Ժողովներ գումարել են 23 անգամ: Այս ուստար, մանկավարժական Ժողովների պարապմունքները կարելի է համարել շարունակութիւն և ընդարձակումն անցեալ տարւալ զբաղմունքների:

Առանձին ուշադրութիւն էր դարձրած աշակերտների գրաւոր պարապմունքները կանոնաւորելու վրայ, ուսուցիչների փորձական դասերի, գրականական երեկոների և դաստիարակների բացատրողական ընթերցանութիւնների վրայ: Մի քանի խնդիրներ որ անցեալ ուս. տար. ընթացքում միայն չարուցւած էին, այս տարի վերջնական վճիռ ստացան, ինչպէս ուսուցչական փոխատու-խնայողական գանձարանի խնդիրն է և գրադարանի սիստեմատիկական ցուցակների կազմութիւնը: Նոր խնդիր էր սեմինարիալի ներկայ ծրագրի պակասաւոր կողմերի քննութիւնը և նոր կազմելիք ծրագրի պոէզիտի մշակութիւնը. նոր էր և դպրոցիս չքաւոր աշակերտներին օգնելու համար մի պաշտօնական մարմնի կանոնադրութեան մշակութիւնը, որ պէտք է առաջարկել հաստատութեան ուր հարկ է:

Աշակերտների թիւը այս ուս. տար. ընթացքում եղել է 406, որոնցից 60% շուշեցիք, իսկ մնացածները, սակաւ բացառութեամբ, թեմիս գիւղերից: Տարւալ ընթացքում իրենց կամքով թողել են դպրոց 18 հոգի, վախճանել են 2 հոգի, աչնպէս որ տարւալ վերջը, քննութիւններից առաջ, դպրոցում կալին 386 աշակերտ (անցեալ տարի 352): Առհասարակ ուսման պահանջը տարէցստարի աւելանում է, օրինակ՝

89—90 թւին . . .	299 աշակերտ.
90—91 » . . .	320 »
91—92 » . . .	324 »
92—93 » . . .	354 »
93—94 » . . .	386 »

Մեր դպրոցի աշակերտների աճման թիւը հաւասար է ամբողջ Ղարաբաղի թեմի մէջ եղած բոլոր տղաւոց ծխական դպրոցների աշակերտների թւի (831) համարեա կէսին: Ուրեմն մի թեմ, ուր հալ ազգաբնակչութիւնը 75 հազար արու հոգուց է կազմւած և ուր միջին թւով 11,000 տղալ կալ ուսումնարանական հասակում—ազգ բոլորից հալոց դպրոցներում հազիւ 1% է ուսում առնում: Հասկանալի է, որ ալ կարգի ուսումնարաններում թւով աւելի չեն սովորողները. սարսափ է ազդում մարդու վրայ, երբ մտածում է թէ քանի քանի անմեղ հոգիներ մատնւած են խաւարի:

Այս ուսումնական տարում ցանկութիւն են չալտնել դպրոց մտնել 240 հոգի, իսկ տեղի պակասութեան պատճառով ընդունել են 128 հոգի: Ուրեմն 47% չի ընդունւել: Ընդունւածներից իսկապէս միայն 32 հոգի են նոր տեղ բռնում, իսկ միւս նորեկները բռնել են արձակածների, աւարտածների և իրանց կամքով դպրոցը թողածների տեղերը: Պահանջը մեծ է պատրաստականներում, միայն 6 հոգի են մտել մեմինարական դասարանները: Պարզ է որ կամ պէտք է մտածել ընդարձակել ուսումնարանի չիւնութիւնը, տեղափոխելով նրանից առաջնորդարանը ուրիշ տեղ, կամ

պէտք է ծխական դպրոցների թիւը գիւղերում աւելացնել, իսկ քաղաքում՝ ծխ. դպրոցներ բանալ, քանի որ բոլորովին չկան:

Ըստ դասարանների աշակերտները հետեւեալ կերպով էին դասաւորւած.

		Տարւոյ ընթացեալ: Բնակիչներից տալ:	
Պատրաստ.	Ա. պատրաստական . . .	76	75
	Բ. հիմ. պատր.	56	51
	Բ. զուգըն. պատր. . . .	57	55
	Գ. հիմ. պատր.	59	57
	Գ. զուգ. պատր.	28	27
			265
Սեմինար.	I-ին սեմ. դաս.	50	44
	II " "	34	32
	III " "	20	19
	IV " "	14	14
	V " "	7	7
	VI " "	5	5
		406	386

Ուրեմն աշակերտներից միայն 31% էին սեմինարական դասարաններում: Թէեւ այս վերջին երկու տարւոյ ընթացքում նկատուում է որ առաջին չորս սեմինարական դասարանները աւելի բազմամարդ են դառնում, քան առաջ էր ¹⁾, բայց մի հիմնական պատճառ կալ, որ արգելում է մեր բոլոր սեմինարիաների բարձր դասարանների բազմարդութեան. պատճառը այն է որ սեմինարական ցենզը անհրաժեշտութիւն չէ ոչ քահանայագործութեան և ոչ վերջերումս ուսուցչութեան համար և առհասարակ շատ քիչ արտօնութիւններ է տալիս աւարտածներին:

Ըստ ծնողների պարապմանց աշակերտները բաժանուում էին.

1) Արհեստաւորների	127	5) Որբերի.	25
2) Առևտրականների.	110	6) Մանր ծառաւորների	20
3) Երկրագործների.	53	7) Մառանների	9
4) Հողերականների.	42		

¹⁾ Համեմատելու համար VI դասարանը բացւած տարւանից մինչև այժմ.

	VI	V	IV	III	
88—89 թ.	0	6	10	13	աշակերտ
89—90 "	6	7	10	11	"
90—91 "	8	6	8	15	"
91—92 "	7	7	10	13	"

92—93	»	7	5	14	15	»
93—94	»	5	7	14	20	»
94—95	»	7	9	18	28	«

Ըստ վճարի.

Տարեկան 12 ռ.	.	.	.	.	134
4 »	.	.	.	.	120
8 »	.	.	.	.	93
Ձրի	.	.	.	.	57
Չեն վճ.	.	.	.	.	2

19 աշակերտի համար վճար տեւել է Հալոց Բարեգործական (Նկերութեան տեղական ճիւղը ուղարկելով մեզ 100 ռուբլի:

Մանկավարժական ժողովի որոշմամբ 386 հոգուց փոխադրւածները կազմում են 50%, վերաքննութիւն ունեցողները՝ 20%, մնացողները՝ 26%, արձակւածները՝ 4%:

Սեմինարական ամբողջ դասընթացը աւարտել են 5 աշակերտ, և 1 հոգի իբրեւ կողմնակի անձ է քննութիւն տւել:

Աւարտածներն են. 1) Գանջեցեանց Աստուածատուր, Շուշեցի, 2) Ճըզնաւորեանց Արարհամ, Շուշեցի, 3) Մկրտչեանց Աղաբէկ, Շուշեցի, 4) Տէր-Աբրահամեանց Աբգար, Վարդաշէնցի, 5) Տէր-Աւագեանց Խաչատուր, Աշան գիւղից:

Այս ուսումնական տարում թէև արտաքին բարեկարգութիւնը աշակերտներին նկատմամբ շարունակւել է, օր. միաստիպակ զգեստին աւելացել են գլխարկներին նշաններ, սակայն մենք այս տարի էլ, ինչպէս և անցեալ տարի, աւելի նշանակութիւն ենք տւել ներքին, բարոյական-մանկավարժական միջոցներին, աշխատել ենք զարգացնել նրանց մէջ գիտակցական, համոզւած վերաբերութիւն դէպի իրանց պարտականութիւնները: Նրթեկեկ դպրոցներում, ինչպէս մերն է, աւելի ևս դժուար է դաստիարակչական գործը, որովհետև աշակերտը օրւա մեծ մասը անց է կացնում ուսումնարանից դուրս, ուր նա ենթակալ է բազմադան ազդեցութիւնների. նրա մասաղ դեռ չկազմակերպւած ուղեղի և սրտի վրայ ազդում է փողոցը իւր անլանդակութիւններով, ընտանիքը իւր պակասութիւններով, անկիրթ, խտրիգան մարդկանց խրախուչները ու դաւերը, վատ ընկերների շրջանը, փողոցալին լրագրների կրքոտ, անբարոյականացնող, կրկէսալին ցնդաբանութիւններն և հաշտւանք և ալլն: Այդ բոլորի դէմ մենք ունենք մի գէնք՝ առաջացնել աշակերտներին մէջ գիտակցական զգանք ողիտութիւնից, մեծամիտ թեթեւութիւնից, չարամըտութիւնից ու ստախոսութիւնից և սէր դէպի գիտութիւնը և լիցաւականը:

Գալով աշակերտների առողջապահական դրութեան, պէտք է լաւօնեղ մի ուրախալի նորութիւն. մեր դպրոցում վերջապէս լաջողեց մեզ ունենալ սեւակաւ բժիշկ և փոքրիկ դեղարան: Յարգելի բժիշկ խ. Բահաթրեանցը լանձն առաւ ձրիաբար շաքաթը մի անգամ ալցելել դպրոցը, բժշկական օգնութիւն հասցնել հիւանդ աշակերտներին դպրոցում և առլ բժշկական-առողջապահական խորհուրդներ, իսկ բժ. Վ. Մ. Բաբախանեանցը լանձն առաւ ալցելել հիւանդ աշակերտներին իրանց տներում:

Դպրոցական դեղարանը շնորհիւ նւիրատութիւնների լոյս կալ որ կամաց-կամաց կը հարստանալ անհրաժեշտ դեղերով և պարագաներով:

Սակաւն մեր դպրոցի աշակերտներից շատերը աւելի կարօտ էին հաղուստի, կօշկի, սննդի, քան դեղերի. կոնցերտներից կամ քառաձայն խմբի օգտին ստացւած գումարները գործադրուումն մանկ. ժողովի որոշմամբ ալլ նպատակով:

Շինութիւնը և կահկարասիքը, ինչպէս և անցեալ տարի ցոյց տւինք, ունին շատ և շատ հակաառողջապահական կողմեր, տարաբախտաբար ալլ կողմերից ամենախոշորները, շինութեան նեղածութիւնը և վառարանների ու լատակների թնայլութիւնը՝ պահանջում են հիմնական վերանորոգութիւն, որ առանց հասարակութեան աջակցութեան զգալ կը լինի հոգաբարձութեան իրականացնել:

Աշակերտների ֆիզիկական զարգացման մէջ, մենք կողմնակից ենք վարժութիւնների անգլիական ձևին, ալլ է՝ ժողովրդական խմբական բացօդեալ խաղերին: Մեր դպրոցը չունի ձմեռալին լարմարութիւններ ալլ վարժութիւնների համար և պէտք է հոգալ նա և դրա մասին:

Դպրոցի գրադարանը ալս տարի ևս հարստացաւ միալն նւիրաբերութիւններով. ալսմ ունենք 804 անուն հ. գիրք, 385 ան. ռուս. գիրք:

Բացի բացատրողական ընթերցանութիւնից մեծ ծաւալ էր ստացել և ինքնուրոյն ընթերցանութիւնը: Դրքերը մանկալ. ժողովի որոշմամբ բաժանւած էին, ըստ դասարանների մտաւոր պատրաստութեան, մի քանի կարգերի և տրւում էին համապատասխան զարգացում ունեցողներին: Սեմի. նարական դասարանների 124 աշ. վերցրել են 2109 անգամ հալերէն գիրք և 420 անգամ ռուս. գիրք:

Պատրաստական դասարանների աշակերտների հետ առաջին կիսամեակում լինում են բացատրողական ընթերցանութիւններ մոգական լապտերով, իսկ երկրորդ կիսամեակում՝ իրենք էին ինքնաբերաբար պահանջում գրքեր տանը կարդալու համար:

Ֆիզիկական կարճեւոր ալս տարի չհարստացաւ նոր գործիքներով, ալլ միալն շինեցան ապակեալ պահարաններ, ալլպէն որ եղած իրերը ալլ ևս բաց ընկած չեն և փոշու զոհ չեն լինի:

Աւելի բախտաւոր էր բնապատմական բաժինը. բաղաւրնակ պ. Յովհաննէս Աղամեանցը ուղարկեց մեզ 200 ռուբլի այն պայմանով, որ այդ գումարով ձեռք բերեն մեր անմիջական կարգադրութեամբ մարդակազմութեան վերաբերեալ մոդելներ, ի չիշատակ իւր հանգուցեալ մօրը խանութ Աղամեանցի: Այդ մոդելները ձեռք են բերած:

Հանքալին, բուսական և կենդանական ժողովածուն հարստանում էր թէ մասնաւոր մարդկանց նւիրատուութիւններով, ինչպէս օր. շերամապահ պ. Գրիգորեանցի ստացած շերամի աստիճանաբար զարգացում ցոյց տուող սպիրտական պրեպարատներ, և թէ աշակերտների հաւաքած իրերով. ալժմ կաջ 105 Ք-իր:

Գպրոցիս երգեցողութեան ուսուցիչ պ. Ս. Դէմուրեանցի ջանքերով կազմակերպւած քառաձայն խումբը այս տարի բաղկացած էր 50 հոգուց, որ հերթով երգել է 16 անգամ քաղաքիս 4 եկեղեցիներում:

9 անգամ Ղազանչեցոց

4 » Ագուլեաց

2 » Մեղրեցոց

1 » Վերին Թաղի

Բացի այդ, կազմակերպւած էին նաև 4 միաձայն խմբեր, իւրաքանչիւր կիւրակի եկեղեցիներում երգելու: Այս տարի երգեցիկ խմբի աշակերտների համար կարեւոր չափիկներ, և դրանով վերջ դրեց այդ առիթով եկեղեցիների տիրացուների և լուսարարների հետ ունեցած տառաձայնութիւններին:

Այս ուսումնական տարւաջ ընթացքում երգեցիկ խմբի անունով նւէր է ստացւած 130 ռուբլի: Անցեալ ուսումնական տարւաջ ընթացքում ստացւածի հետ՝ 195 ռուբլի: Այդ գումարով մանկ. ժող. որոշմամբ 24 աշակերտի համար ձեռք են բերւած հագուստ, կօշիկ և դասարանական պիտուքներ:

Դեռ անցեալ ուսումնական տարւաջ տարեկան հաշւում չափանել էինք որ դպրոցում երգեցողութիւնը կանոնաւորելու համար անհրաժեշտ է ունենալ ֆիսգարմոնի: Պր. Ս. Դէմուրեանցը, երգեցիկ խմբի և մի քանի ազնիւ տիկիւնների և պարոնների մասնակցութեամբ տեղ մի կոնցերտ, որից ստացւած գումարով և ձեռք բերեց հարկաւոր երաժշտական գործիքը:

Ներկաջ ուսումնական տարւում մեր դպրոցի աչս 3 ըդ հասարակական հանդէսն է, որին պատուում Շուշաջ հաջ հասարակութիւնը իր ներկաւութեամբ. առաջինը Վահագն կաթողիկոսի օծման երեկոյեան (սեպտ. 26) կատարւած չքեղ հանդէսն էր, երկրորդ պ. Ն. Խանդամիրեանցի թատրոնական դաշխնում չունւարի 2-ին կապացած աշակերտներէ գրական-երաժշտական առաւօտը և վերջինը աչս տարեկան հաշւետու-

Թեան հանդէսը: Սենք կը ցանկալինք որ հասարակութիւնը լոկ լուտ. ակնառտեսի դեր չկատարէր, ալ Ներգործական ազդեցութիւն ունենար դպրոցի բարեկարգութեան գործում, ինչպէս լիւեցինք և անցեալ տարի: Ան հռչակը որ ալ տեղեւորում ունի Ղար. Թեմական դպրոցը իւր ընդարձակ կալածներով՝ գիտէք որ անհիմն է, որովհետեւ և ոչ մի կոպէկ չի ստանում դպրոցը ալ լաւնաժառանգ կալածներով, որ ոչ ոք չի ատեն մի դեսնատինը 1 ու. և կամ ուտ տար՝ մեր դպրոցի բիւ-ջէն տասն ապատիկ աւելի կը լինէր...

Տեղուհ դպրոցի՝ ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆՑ

5

ԱՐՅԵՍՏԱԴՈՐԱՑ „ՄՈՒՐՋ“ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

(Պ ա յ մ ա ն ա թ ու ղ թ)

Թիֆլիսի մի խումբ կրթած արհեստավորներ, մտածելով իրանց դասակարգի նիւթական և բարոյական շահերի վրայ, չղացել են մի օգտակար և գեղեցիկ միտք՝ իրանց սեփական խնայողութիւններով դրամագլուխ կազմել և դորանով արհեստանոցներ բաց անել, ղեկավարելով մի աշխատի ներքին կանոնադրութիւնով, որը, ներկայ հանգամանքների մէջ, ամենից լաւ կարող է համապատասխանել իրանց արհեստների և դասակարգի բարոյական շահերին: Մեր նպատակն է հրատարակելով ներկա պալմանութիւնը, հրաւիրել արհեստավորների ընդհանրութեան ուշադրութիւնը: Մենք առիթ կ'ունենանք խօսելու այդ մասին:

ԽՍԻ.

I

§ 1. Ընկերութիւնը կազմուած է արհեստավոր ընկերներից, որոնք կը մասնակցեն երկու հարիւր (200) ռուբլուց ոչ պակաս պաշտի:

Ծանօթութիւն: Գործի սկզբում չխառն (50) ռուբլուց ոչ պակասով մասնակցողը կը հաշոււի և կը մնայ առ միշտ ձաջնաւոր անդամ:

§ 2. Նրբ դրամագլուխը կը հասնի 12,000—15,000 ռուբլու, Ընկերութիւնը սկսում է իւր գործունէութիւնը: Ծանօթութ.՝ Դրամագլխի 12,000 ռուբ. հասնելուն պէս ընդհանուր ժողովը ձաջների բազմութեամբ վճռում է կամ սկսել գործը, կամ ուպասել մինչև 15,000 ռ. գոյանալը:

§ 3. Ընկերութիւնը պիտի ունենայ իւր արհեստանոցը կամ արհեստանոցները Թիֆլիսում կամ այլ տեղերում: ապա արհեստավորների, բանւորների և այլ ծառայողների բնակարաններ՝ կառուցած ընկերութեան սեպհական հողի վրայ: Արհեստանոցներ բաց անելու, հող գնելու, շինութիւններ կառուցանելու խնդիրները առաջարկւում են վալչութեան միջոցով և վճռուած են ընդհանուր ժողովներում: այդ խնդիրների մասին

վարչութիւնը պէտք է անդամներին գրաւոր կերպով խմայնէ ժողովից երեք ամիս առաջ:

§ 4. Ընդհանուր ժողովներում չարուցանելի ալլ խնդիրները նույնպէս նախ պէտք է չարունւն վարչութեանը, որը սակաւն զոցա համար հրաւիրում է ընդհանուր ժողովներ, մի ամիս առաջ գրաւոր չարտնելով անդամներին պարապմունքի առարկաները: Ընդհանուր ժողովի նիստը համարւում է վաւերական, եթէ ներկայ են Թիֆլիսում գտնուող անդամների թւից ոչ պակաս քան քաւորը: Խնդիրները վճուում են ձաւների առաւելութեամբ, հաւելով նաև բացակաների գրաւոր կերպով ուղարկւած ձաւները: Այս կանոնը մնում է անփոփոխ § 3-ում չիււած առարկաների համար. իսկ ալլ ընթացիկ խնդիրների համար եթէ առաջին ժողովը չկաւացաւ չիււած ձևով, երկու շաբաթից չետոչ հրաւիրւում է նոյնը, որի վաւերականութեան համար պահանջւում է բոլոր անդամների մի ութերորդի ներկայութիւնը: Իսկ եթէ ալլ ես չիււողեց, երրորդ տնգամ հրաւիրւում է ժողով մի շաբաթից չետոչ, որ վաւերական է որքան թւով ուրենրկալ լինեն:

§ 5. Ընկերութեան գործերը կառավարում է վարչութիւնը, բաղկացած 5-ից ոչ պակաս անդամներից, որ ընտրւում է ընդհանուր ժողովի չատուկ նիստում:

§ 6. Վարչութիւնը ընտրւում է արհեստաւորների կառավարչին և նշանակում նրան ուծիկ, հաստատութեամբ ընդհանուր ժողովի. իսկ ալլ պաշտոնատար անձերին թէ ընտրւում է և թէ նշանակում է նոցա ուծիկները վարչութիւնը առանց հաստատութեան ընդհանուր ժողովի: Կառավարիչը և ալլ ծառալողները կարող են լինել և ոչ անդամներից:

§ 7. Վարչութեան անդամները զուտ արգիւնքից ստանում են մաս, վարձատրութիւն, կամ եթէ հարկւոր դատւի՝ նաև ուծերի:

§ 8. Ընկերութեան գործերում աշխատաւոր անձն իւր ստուգած ուծկից պարտաւոր է խնաւել 10% մինչև 200 ռ. խնաւելը, և ալլ Լամանակամիջոցում նա տոտնում է իւր խնաւածի արքունական բանկի տոկոսը նախընթաց տարիների խնաւածի համար և համարւում է անդամութեան թեկնածու. խնաւողութիւնը 200 ռ. հաւնելուն պէս, աշխատաւորը ընդունւում է անդամ ձաւնով և դիւղէնդով: Իսկ միանալ 200 ռ. վճարողները ձաւնաւոր անգամ են դաւնում միալն ընդհանուր ժողովի ընտրութեամբ, ներկաների և գրաւոր տւած ձաւների 2/3-ով: Աշխատաւորները ալնոհանս շարունակում են խնաւել չոգուտ ընկերութեան փոխատու-խնաւողական գանձարանի, որի կանոնադրութիւնը կը մշակւի արհեստանոց բաց անելուց չետոչ, իսկ եթէ աշխատաւորը մինչ 200 ռ. խնաւելը արձակւի արհեստանոցից, նա ետ է տոտնում իւր խնաւածը:

§ 9. Զուտ արգիւնքից հանւում է 5%, ընկերութեան պահեստի գրամալիսի համար և 5%, չոգուտ վարչութեան անդամների:

§ 10. Զուտ արդիւնքը բաժանուում է աշուղէս. նախ հանուում է § 9 վիշաժ տոկոսները և մնացածը բաժանուում է իւրաքանչիւրի ունեցած դրամագլխի համաչափութեամբ. ապա մի տարւալ անդամների դիւիդենդի հաշւից հանուում է նոյն նպատակով (չօգուտ 5 տարւանից աւելի եղող անդամների) 8% , երեք տարւալ անդամների դիւիդենդից՝ 4% , չորս տարւալ անդամների դիւիդենդից՝ 2% :

§ 11. Վնասին մասնակցում են բոլոր արդամները՝ իւրաքանչիւրը իւր դրամագլխի չափով:

§ 12. Անդամը կարող է հրաժարւել անդամութիւնից, պահանջելով ընկերութիւնից իւր ունեցած դրամագլխի բաժնի $\frac{3}{4}$ -ը պահանջած օրից վեց ամիս չետու, մնացած $\frac{1}{4}$ -ը չափանած օրից երկու տարի չետու: Խսկ եթէ ընկերութիւնը ինքը հեռացնելու լինի մէկին անդամութիւնից, աչդ դէպքում հեռացրածին տրւում է նրան հասնելիք գումարը առանց չետածցելու:

§ 13. Ընկերութիւնը կարող է ունենալ ձիւղեր, որոնց չարարերութիւնները կենդրոնի հետ կ'որոշւեն ընդհանուր ժողովների վճիռների համեմատ:

II

§ 14. Ընկերութիւնը իւր տները չինում է արհեստաւորների և նոցա ընտանիքների պահանջների համեմատ պլանով, հոգս քաշելով, որ նոքա համապատասխանեն սոսողչապահական և մի որոշ չափով բարեկեցութեան պայմաններին:

§ 15. Ընկերութեան բնակարանները ծառայում են միմիայն արհեստանոցում աշխատողներին, որոնք գորա համար բնակարանի վարձ են վճարում ընկերութեան: Բնակարանների անրաւարար թւի դէպքում գերադասութիւն տրւում է՝ 1. հին՝ նորի առաջ, եթէ ալ պայմանները հաւասար են, 2. ամուսնացածներին՝ ոչ ամուսնացածների առաջ, 3. ընտանիքաւորներին՝ ոչ ընտանիքաւորների առաջ, ալ դէպքերում վճռում է վարչութիւնը:

§ 16. Բնակարանների վարձը որոշում է վարչութիւնը, խտրութիւն դնելով անդամի և ոչ անդամի մէջ, առաջին վարձու տալով աւելի էժան գնով և աւելի զիջումներ անելով՝ ստացած ուճկի համեմատ աւելի ծանրաբեռնւած անդամներին:

§ 17. Կահկարասիքը ձեռք է բերում բնակւողը, իբր իւր սեպհականութիւն:

§ 18. Ընկերութիւնը հոգս է քաշում վառելիքի և լուսատրութեան նիւթերը աժան ձեռք բերելու մասին:

§ 19. Ընկերութեան շինութիւններում բնակւողները ենթարկւում են

ալն կանոններին, որ ընկերութիւնը կ'որոշի բնակարանները մաքուր պահելու մասին:

§ 20. Ընկերութիւնը, ընդհանուր ժողովի որոշմամբ, պիտի ունենայ տպւած կանոնադրութիւն արհեստանոցներում բանողների համար, վերաբերեալ կարգապահութեան, աշխատանքի տեղութեան և ալլն, և վոխագարձ չարաբերութիւններին վարչութեան հետ, ղեկավարելով արհեստանոցների բարեկեցութեան տեսակէտով, որքան ալք միայն հնարաւոր է արհեստանոցի կանոնաւոր և անվնաս գործունէութեան համար:

§ 21. Ընկերութիւնը պարտաւոր է իւր արհեստանոցներում աշխատողներին տպահովացնել ղոժաղղ ղէպերի ղէմ Խուսատանում թուլատրած որ և է ապահովացման ընկերութեան մէջ:

§ 22. Իւր անդամների և աշխատողների բժշկական խնամք տանելու համար ընկերութիւնը հոգս է քաշում որպէս չարմար կը դատի:

Փանօթ. Արհեստանոցներում ընդունւում են աշխատաւորներ արհեստանոցի տնտեսական պահանջի համեմատ:

§ 23. Ընկերութիւնը հիմնում է էժանագին ճաշ սրաներ և ընթերցարան-գրադարան իւր անդամների համար, թուլտուլթեամբ պատշաճաւոր իշխանութեան:

§ 24. Ներկայ կանոնադրութեան լրացուցիչ կէտերը կ'որոշեն ընկերութեան կանոնաւոր ընդհանուր ժողովների վճիռների համաձայն, չարմարելով ներկայ կանոնադրութեան ոգուն:

III

ԴՐԱՄԱԳԼԽԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

§ 25. Մասնակցիւ ցանկացողը ստորագրում է ներկայ պայմանագրին:

§ 26. Ստորագրողը որոշում է ամսական վճարը, մի 1 ռ. ոչ պակաս:

§ 27. Մասնակցողը պարտաւոր է որոշած ամսականը պահ տալ պետական խնաւորական Գանձարանին ընկերութեան գանձապահի միջոցով, որի մօտ կը գտնեն խնաւորական գրքովները, ստանալով վերջինից անգորրագիր: Տարին լրանալով՝ ընդհանուր ժողովը վճռում է չվճարած անդամների մասին՝ համարել նոցա անդամ թէ ոչ:

§ 28. Ժողովը ընտրում է մի մի տարով մի մասնաժողով 5 հոգուց բաղկացած — նախագահ, գանձապահ և երեք ալլ անդամներ: Մասնաժողովի պարտականութիւններն են՝ հարկաւոր եղած ժամանակ ժողովներ հրաւիրել, գանձապահի մօտ եղած գրքովները վերատուգել, թղթակից անդամներ գտնել, նոցա հետ չարաբերութիւններ ունենալ, նոր մասնակցողներին ընդունել և նոցա ծանօթացնել գործի հետ: Նախագահի մօտ են գտնւում ստորագրութիւնների թուղթը և գործին վերաբերեալ ալլ

թղթերը: Մասնաժողովը պետք է գումարել ամիսը ոչ պակաս քան մի անգամ:

§ 29. Մասնաժողովը ընտրում է ամեն տարի լուծարի 15-ին ստորագրած անձերի ժողովում, ձախերի առաւելութեամբ. առաջին տարին ընտրութիւնը լինում է առաջին կալացած ժողովում ոչ նւազ քան տասը ստորագրողների մասնակցութեամբ:

§ 30. Գործին վերաբերեալ ընթացիկ մանր ծախսերը հոգացւում են ստորագրողների առանձին վճարներով, որոնք կը գրւեն մատեաններում ամեն մէկի հաշւի առանձին, իբր պահանջելիք ընկերութիւնից:

IV

ԼՈՒԾՈՒՄՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

§ 31. Ընկերութիւնը լուծւում է բոլոր ընկերակիցների երեք քառորդի ($\frac{3}{4}$) պահանջմամբ, արտալուծւած կանոնաւոր ժողովում:

§ 32. Ընկերութեան լուծւելովը՝ նորա ունեցած շարժական և անշարժ կաւքը բաժանւում է ընկերների մէջ՝ իւրաքանչիւրի ունեցած մասի համապատասխան: Անշարժ կաւքը աչդ նպատակով վաճառւում է ընդհանուր ժողովում որոշւած ձեով:

§ 33. Պահետի գրամագլուխը չի բաժանւում, այլ չատկացւում է մի գործի, որ մօտ է արհեստաւոր դասակարգի շահերին, որոշմամբ ընդհանուր ժողովի:

§ 34. Ներկազ կանոնադրութեան որ և է կէտի փոփոխութեան համար պահանջւում է բոլոր անդամների երեք քառորդի ($\frac{3}{4}$) համաձայնութիւնը:

§ 35. Այս պալմանաթուղթը կը հաստատուի նօտարական կարգով կամ կառավարութեան ձեռքով, երբ ընկերութեանը մասնակցողների խնայողութիւնները հասած կը լինեն 12,000—15,000 ուլբուլ գրամագլխին:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԱՆԳԼԻԱՅԻՑ

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅԻ

I

Լոնդոն. 2 սեպտ. 1894 թ.

Կտրելով Ֆրանսիան, մտնում էի Անգլիա: Մեծ կղզիներ, անցնելուց առաջ կ'ուզեմալի քիչ դռնէ ուսումնասիրել Ֆրանսիան, բայց երկաթուղին շատ շուտ էր սլանում-անցնում նրա քաղաքներից և ես ոչինչ չկարողացաւ անունել, բացի ահն, որ ամալի-անմշակ հողեր շատ կապին, որ մեծ քանակութեամբ կրօնաւորներ վիստում են երկրի ամեն ուղղութեամբ և որ մուրացիկները արտօնած են ձեռք պարզելու: Ազդերեք երևութները բնորոշում են Ֆրանսիան: Մոռացաւ երկու բան ևս վիշելու. Փրանսացու ահն վերին աստիճանի նուրբ պարսկական ձևերը, որոնք կոչւում են իրանց մէջ «քաղաքավարութիւն» և ֆրանսուհու հագնելու մասին ունեցած սքանչելի ընդունակութեան ու ճաշակը: Եթէ ֆրանսուհին ունի մի լաւ բան, որով կարող է պարծենալ, դա հէնց աղպէս վաշելուչ հագնելու, իր ձևերով, ժպիտով, զւարթութեամբ ու սրամտութեամբ հմայելու չստկութիւնն է: Մի քանի պարզ չթեղէն կտորներով, մի երկու ծոպով հա ահնպէս սիրուն հագուստ կը սարքի, որ պերճասէր անգլուհին իր մեծ փողովը և միմեանց վրայ անմիտ կերպով կուտակւած թանգազին կտորներովն ու զարդերովը չէ կարող նրա կէսի չափ իսկ ունենալ: Եր խօսակցութեան, ժպտի և շարժւածքների մէջ ֆրանսուհին գիտէ զնել ահնալիս զրաւիչ ձևեր, ահնալիս թովիչ կերպեր, որ չեմ կարծում թէ ուրիշ մի ազգի կին կարողանալ դրա քառորդի չափն ահգամ անել, լինի նա հրեշտակի պէս գեղեցիկ կամ սիրուն:

Բայց ահա համում ենք մշուշի երկրին: Ֆրանսիան—զուտ Ֆրանսիան—եւ միայն, սկսում են քիչ աւելի լուրջ, ոչ-ժպտող, զբաղւած, քիչ

էլ երկարաւուն դէմքեր: Երկիրը ծածկած է մշուշով: Մօտենում ենք Բուլւնին և քիչ վետոյ Քալէից պիտի շոգենաւ նստենք Դուււըր դնալու համար: Անդլիայում եղած ուտելիաց թանգութիւնը ալտաեղից իսկ սկսում է: Մի գաւաթ սուրճի համար Բէլմում ինձնից առին մէկ Ֆրանկ, իսկ Քալէում, մի բարակ կտոր եղան մսի և մի գաւաթ զինու համար ստիպւած եղաւ վճարել բռնֆէտում 3 Ֆրանկ փող: Աստարեկապէս կողոպտում են, որովհետև անդլիացիներն և մանաւանդ ամերիկացիները վճարում են առանց առարկութեան, սովոր լինելով, իրանց երկրի ահեկի թանգութիւնը աչքի առջև ունենալով, աչտեղի եղածը շատ էժան համարել:

Քալէ հասնելիս՝ օդը պարզեց. նեղուցի ջրերը բարեբաղդաբար շատ հաւդիստ էին: Յիւրիսից սկսած ինձ վախեցրել էին ալդ նեղուցից, ասելով որ նրա ջրերը ալնպէս կատաղի հակառակ հոտանքներով կտրում են միմեանց, որ շոգանաւելը շուղի պէս օրօրում է: Եւ ես, որ ծովը չեմ սիրում (սրովհետև ինձ վատ եմ զգում նրա վրայ) պլան էի կազմում թէ ինչպէս շոգենաւ նստելուս պէս կը պառկեմ, որպէս զի չբռնեմ: Մի երկար խօսակցութիւն էլ սկսել էր վագոնի մէջ. բարեկամս զիտել էր որ մինչև ալժմ Կալտնի չէր թէ ծովը օրագնիզմի որ մասի վրայ է սղղում իր ալեկոծութիւնը և որ հաւանական էր որ փոքր ուղեղի վրայ, որը շարժողութեան կետրոնն է. մի քանիսն են էլ պնդում էին թէ հիւանդութիւնը Կառաջանում է ստամոքսի շարժելուց: Մի ուրիշը իբր խրատ լսած լինելով ծեր ծովագնացից, պատւիրում էր ոչ թէ պառկել, ալ ուղիղ նստել և մէջքը ոչ մի բանի չկռթնեցնել, որպէս զի ողնուղեղը չգրգուէր: Ես էլ զիտեցի որ լիմոն ծծելը ինձ շատ օգնել է, նույնպէս և լաւ ուտելը:

Այսպէս ահագին խրատներով պատրաստած՝ հասնում ենք Քալէ. արև է և սքանչելի եղանակ. բաւց դեռ ծովը—նեղուցը չէ երևում, շոգենաւը մտել է ջրանցքի մէջ և կանգնել է կաշարանի կողքին: Ես մի լաւ ուտելու մտադրութեամբ մտնում եմ բռնֆէտը, 3 Ֆրանկ վճարում և քաղցած դուրս գալիս ու վագում շոգենաւը: Ահա և նեղուցը, ամենքս սրտատրոփ ենք և թնչ... անցնում ենք նեղուցը առանց իսկ շարժողութեան, շոգենաւը սլանում է բոլորովին խաղաղ ջրերի վրայից ու մենք խօսակցելով ու ծիծաղելով Դուււըր ենք մտնում, ուր միայն մի քանի լուպէ կանգ առինք և սլացանք դէպի Լոնդոն:

Ակսած Բուլուջից, նոյն իսկ Բէլմից, ամբողջ գնացքը լիքն էր անդլիացիներով. հազիւ մի երկու հատ Ֆրանսիացիներ երևացին կամ ոչ: Ալդ անդլիացիները վերադառնում էին Շվէյցարիայից և Ֆրանսիայից, ուր նրանք գնացել էին լեռներում պտուղ գործելու: Մեծ մասամբ ունէին քաջ արած իրանց կողքից փոքրիկ լուսանկարչական ապարատներ. շատ կանաչք իրանց հետ էին կրում խոհանոց-արկղեր, իսկ շատ ուրիշ տղա-

մարդիկ աչնպէս զինւած էին սրածալը գաւազաններով ու չաճներով, ակնոցներով, դիտակներով ու կոշիկներով, որ ակամազ Գօդէի Տարասկոնցի Տարտարէնն էի չիշում իր՝ Ալպերի վրա՝ արած ժամանակաւ սպառազինութիւնը։ Կալին աղտեղ շատ տարօրինակ դէմքեր, չէկ, կապոյտ աչքեր, մեծ մատամբ կատարեալ սպիտակ—շատ ախորժելի գոյնով, վերել ծնոտը առաջ պարզաւոր, կիսաերկար գլուխ և ուղղահայեաց սեմի—դռլիկոսեֆալ։ Սառը աչքեր, սրտնք արտալատում էին նրանց տրամաբանական—պրակտիկական ոգին։ Գերմանական ցեղը, ինչպէս և անգլո սաքսոնը, որ ալժամ աշխարհիս ամենաքաղաքակրթած ցեղն է համարում, մեզ՝ արևելքոցս նման ոչ թէ գերի է իր զգացմունքների բռնութեանը, այլ նրա տէրն է և իր խելքի (raison) տրամաբանութեանը հետևող Մենք արևելցիքս (եթէ կուգէք) բոլոր տաք կլիմայի մէջ ապրող ցեղերը) աւելի զգում ենք քան տրամաբանում, դրա համար էլ մեր մէջ շատ հազիւ են գտնուում խորաթափանց ոգով անձեր, որոնք, զգալնակաճնութիւնից աղատ, կարող լինէին լրջութեամբ ու տրամաբանօրէն դատել երևութը կամ իրը։ ամեն ինչ մակերևութական կերպարանք է առնում ալպիսով և սխալներից սխալ ընթանալով մեծապէս ետ ենք մնում միւս ազգերից։ Մինչ մենք աչսոր երեկաւ սխալն ենք ուղղել աշխատում, անգլիացին երէկ լուռ և խոր մտածած լինելով, աչսոր մի գործ է կատարում։ Մենք շտապում ենք, շուտ գործում, գործին թեթև վերաբերում և սխալ գործում, իսկ անգլիացին դանդաղ է գործում, սակաւն գործածը լաւ է։ Աչս զանադաճնութեան պատճառները կարելի է փնտռել ֆիզիոլոգիական պատճառների մէջ. սա սոցիոլոգիական մի իւր հարց է, որը արժէ առանձնապէս ուսումնասիրել։

Բացի ես աչստեղ, երբ խօսում եմ անգլիացու մասին, չեմ կարող չելիլ գերմանացի բանաստեղծ Հէլնէլի խօսքերը ալպ ազգի և նրա բնաւորութեան մասին։

Ալպ խօսքերը շատ սրամիտ են, թէև զուրկ չեն մի տեսակ, միաշն ֆրանսիացուն լատուկ—օտարատեցութիւնից։ Խօսելով անգլիական լեզուի մասին, նա ասում է.

«Ալպ մարդիկ բերանն են առնում մի դիւթինաչափ միալանկ բառեր, ծամում են, ծափում և վերջապէս դուրս են թքում և զբաւն էլ «խօսել» անուանում. բարեբաղդարար լուսկեաց են և ձեզ վրա են նալում բերանաբաց ու աղպիսով էլ ազատում ձեզ երկար խօսակցութիւններից. բաց վալ նրան ով կ'ընկնի Ալբիոնի մի աչնպիսի որդու ճանկը, որը երկար ճանապարհորդութիւն է արել և ցամաքում սովորել է ֆրանսերէն խօսել։ Ալպ տեսակ անգլիացին, ինչ որ էլ լինի, կ'ուզենալ սովրածը քիչ վարժութիւն անել և ձեզ վրա հարցերի մի հեղեղ կը տեղալ. դեռ մէկին չպատասխանած, միւսը վրա կը տալ…»

Ճշմարիտ աշխարհն տրամադիր եմ Հէնէլի ապ խօսքերը լիովին ճիշդ գտնել, որ քիչ է մնում բանաստեղծի մասին վերը ասած խօսքերս հա առնեմ: Անգլիական լեզուն ճիշդ աչգպիսի տպաւորութիւն է թողնում. թւում է որ եթէ թքեա ու շւացնես—գա կը լինի անգլիերէն: Որ լռակեաց են—աչդ լիովին ճիշդ է. որ ֆրանսերէն մի քիչ զիացողը զահէլ կը տաքի, դրան էլ խօսք չունի, իսկ անգլուհու մասին Հէնէլի հիացումը հա դեռ մինչեւ ալժամ չեմ բաժանում, որովհետեւ երեք օր է որ Անդոն եմ և՛ դեռ երեք հաա սիրուն անգլուհիներ չտեսալ, թէև նրանք Հէնէլի ասածի պէս սպիտակ—ախորժիկի դուն ունին. բայց երբ—որովհետեւ ալժամ Անդոնի մեռեալ սեղոնն է—սիրուն անգլուհիները ամառանոցներումն են գտնուում, ուրեմն և բաղդ չեմ ունենալ տեսնելու: Անգլուհին, ալ, կատարեալ սպիտակադէմ է, խիստ նուրբ և փափուկ մարմնի և դէմքի դժբլով, զօրշ սեթեթ մազեր, որոնց նա գունդ է անում ծոծրակի վրայ, չմոռանալով—գունդը մեծ ցոյց տալու համար—քիչ բամբակ խոթել նրանց մէջ և մազերը վրայ կծկել: Վեղեցիկը—հմայիչ զեղեցիկ է, հիացնող է և թովիչ, աղեղն էլ—Աստած իմ—չէի կամենալ որ թշնամիս հանգիպէր մի աղեղ անգլուհու, որի պրոֆիլը ոչնչով չէ զանազանում զօրիւ կապիկի պրոֆիլից. աչգպիսի աղեղ հալուհիներ կեանքումս երկու հաա եմ միայն տեսել. մէկը թիֆլիսում, իսկ միւսը Աստում:

Գուրից սկսած մենք ճանապարհորդում ենք տափարակի վրայ, ուր սակաչն—երեկ ցոյց տալու համար որ Անգլիացումն էլ տունել կալ—չինւած կան 5—6 երկար տունելներ, փութած հարթ գաշալ մէջ, ուր իջնում է և լետու բարձրանում գնացքը: Նրկու կողմում փութած մշակած դաշտերը մեծ մասամբ ծածկւած hops կոչող բուսով ¹⁾, տեղ-տեղ երեսում են պտղատու. ծառեր էլ և ուրիշ բանջարանոցներ, բայց մեծ մասամբ hops բուսն է: Գեղին և կարմիր աղիւսից տները, սիրուն և մաքուր, երեսում են ամեն կողմ:

Անգլիական լռակեցութիւնը երեսում է ամեն տեղ. երկաթուղին, որքան կարող է, աւելի քիչ է շւացնում. նրա անիւների ղաղաոցն ու զրնցումը աւելի մեղմալրած են. կոնդուկտորները ոչ ճրճւում են և ոչ էլ գողգողում. ամեն ինչ միմիայն ձեռքերի շարժումներով և սուր բարակ սուղումներով է կատարւում: Գուրից մի ժամ լետու սկսեցին երեկ Անդոնի տները: Ալլանդակ տպաւորութիւն են թողնում աչդ շարքով և լիովին միատեսակ չինւած տների բազմութիւնը, իրանց միաձև և միազոյն տանիքներով, որոնց վրայ վեց առ վեց կամ տաս առ տաս, միմեանց ետեից կարգով շարւած զինւորների պէս, հաւատար հեռաւորութեան վրայ, երեսում են ծխնելուղի տեղ ծառալող սպիտակ եփւած հողէ խողովակները—և աչդ՝ մի ահագին տարածութեան վրայ, միատեսակ և միազոյն: Տները

¹⁾ Աչդ բուսը ծառալում է դարե՛րի պտտրատտութեան մէջ (ХМБДБ):

բոլորն էլ աղիւսաչէն են, սակաւն ինչպէս որ ասացի, բոլորն էլ ծխից սեպցած:

Քանի մօտենում ենք քաղաքին և մտնում նրա մէջ, աչքան մշուշը և ծուխը սաստկանում—բարձրանում է. ատմոսֆէրը միաշն ծուխով է լիքը, շրջապատող կապարադոշն և լաճախ էլ հացադոշն լոյսով ողողւած է, արեւն է երևում հեռու մշուշի խորքում, միաշն ճիշդ և ճիշդ հոլանդական մի մեծ կոտոր կարմիր պանիրի և երբեմն էլ մի մեծ խնձորի կարմրութեամբ: Եզանակը ճնշիչ է: Հեռու, հազիւ ուրիմն ճամարում են քաղաքի բարձր շէնքերի ծալերը: Ահա և Թեմզայի կամուրջները, որոնց մէկի վրայից է սլանում երկաթուղին: Մենք մտնում ենք Լոնդոնի ծոցը: Ծուխը ամեն ինչ սեպցրել է, չպէտք է ձեռք տալ ոչ մի առարկայ. Բագ-ւի Ան քաղաքի պէս ամեն ինչ մրոտ է: Գործարանների ծուխը, խառնւած մշուշի հետ, փողոցներն իսկ անտեսանելի է դարձնում: Մի խուլ, լարատե աղմուկ, որ զուրա է վիժում մշուշի միջից, հազարաւոր քանակութեամբ և անընդհատ գլուխով օմնիրուսների և կառքերի արդիւնքն է. ալը ձալնը մեզ հասնում է անգաղար հոտով մի շառաչիւն հեղեղի պէս:

Մենք մտնում են Չէրինգ Գրոսի (Charing-gross) կապարանը և խոկոշն էլ նրա հիւրանոցը, ուր մեզնից, մի գիշերաչ և մի սենեակի համար, 4 ուղւորաց պահաս չին ուզում առնել. աչն էլ միաշն չորրորդ լարկում:

Վառում եմ սենեակիս և էքստրական ճրագը—մութն էր զրոտում—և լուսամուտից ցած եմ նայում:

Գիշեր է, մշուշով աւելի մթնացած գիշեր. կառքերի դղրվիւնը խլացնում է ամեն ձայն. մի ահագին, վիթխարի կենդանութիւն է երևում փողոցներում. ամեն կողմ խիստ լուսերով լուսաւորւած է. տները պատերը տակից մինչև վեր կրում են բեկլամներ. ամեն տեսակ տառերով և ամեն ուղղութեամբ. և էքստրական ճրագները իցոյց են հանում հոկալական մագաղկների ապրանքները, որոնց վրայ ուշադրութիւն հրաւիրելու համար, մտածւած են ամեն տեսակ, լաճախ խիստ ալանդակ միջոցներ—մեծամեծ զանգակներ, որոնք սակաւն չեն ձալնում. հոկալ լապտերներ, խոշոր ոսկեզօծ տառեր ¹⁾... Հազիւ ուրեմն լսում են հատ հատ ձալներ: Երևում են ոտտրկանների սնգլիական մեծ գլխարկներ, երբեմն զինւորների՝ իրանց կարմիր—զարդարուն բաճկոնակներով:

Օմնիրուսները սկսել էին իրանց անց ու դարձը, երբ միւս առաւօտ

¹⁾ Յայտարարողների մէջ ճշանաւոր է սապրնի Պէրս (Pears) գործարանը, որ աշխարհի ամեն կողմում լղանում է ամեն տեսակ միջոցներ. ճաշատարակու համար իր սապրներ. Լոնդոնում ոչ մի քաղ չեւ կարող աճել առանց ալը գործարանի լապտարութեանը հանդիպելու ոտքիդ տակ, գլխիդ վերեւը, աջ ձախ կողմերդ, լապտերների վրայ... ամեն տեղ, մինչև իսկ արտաքնոցի ամենախուլ անկիւնում:

մենք փողոց ելանք: Նրանց կարգ ու կանոնով վարմունքը առաջին հաջնացքով իսկ նկատուում է: Սրանք միշտ դէպի ձախ գնալով՝ կազմում են փողոցի մէջ երկու կողքից երկու շարք, որոնց մէջտեղում անցնում են կամ կանգնած են կառքերը:

Օմնիրուս օմնիրուսի ետեւից, անընդհատ, ցրկի միջի ձիերի ընթացքի պէս՝ անցնում են նրանք միմեանց կպած, կրելով իրանց տանիքներէ վրա՝ կարծես մի մեծ արկղով մարդկալին խմբեր, և աչդ մեծ ընթացքը կառավարում է ցածում կանգնող սև հագուստով ոստիկանը ձեռքերի շարժումներով: Նա մի շարժումով կանգնեցնում է ընթացքը, միջոց է տալիս մանուկներին և կանանց կամ ուրիշ անցորդներին՝ չընկնելու կառքերի տակ, կարգադրում է ճեղ փողոցներից դուրս եկող կառքերի համար անցք և երբ ձեռքը ետ է քաշում, ընթացքը մի կորտէժի պէս շարունակուում է նորն չտիով և չարատե:

Լոնդոնի փողոցներում ոստիկանը ամեն ինչ է. նա շատ սակաւ է խօսում. միշտ լուրջ, ուշադրութիւնը անց ու դարձի վրա է, աչքերը ամեն կողմ. մի ձեռքով նա կառավարում է առջևից անցնող կառքերին, միւսով կասեցնում ետեւից եկողներին—եթէ պէտք է, և ամեն ինչ արագութեամբ հնազանդում է նրա շարժումներին. ոստիկանին հնազանդելը աշխարհի գիտակցական է և աշխարհի իրաւացի, որ երբեք աչդ պաշտօնեան չէ նկատուում իբր չարիք կամ իբր պարագիտների պաշտպան: Նրան հնազանդում է ամեն ոք, չնայելով որ նա ոչ երկար սուր ունի ձախ կողքից և ոչ էլ մի լիքը բէտրէ՛ր՝ աջից: Նա լիովին անգէն է. նրա դէմքը բարութիւն է արտաբերում: Քաղաքավարութեամբ ու պատրաստակոնութեամբ նրանք տալիս են ձեզ բոլոր պէտք եղած տեղեկութիւնները, ցոյց տալիս ձեր կամեցած տեղը գնացող օմնիրուսը, մինչև իսկ օգնում ձեզ նստելու... առանց բարկանալու, նեղսրտելու և կամ հաչոյելու: Միայն Օգեստալի մէջ տեսել եմ աչդպիսի ոստիկաններ:

Մենք նստում ենք օմնիրուսի տանիքի վրա, որ երկրորդ չարին է կազմում և մի ցած պատերով մեծ արկղի է նմանում: Ողբ աղտեղ աւելի մաքուր է: Աչդ արկղը միշտ լիքն է լինում, աչնպէս որ դուք տեսնում էք շարժող երկու մարդկալին մեծ շարքեր, որոնք փալցում են կրթութեան գնացող զինուորների խմբերի պէս, ճիշտ քիչ վերևում՝ տների տանիքների լալ շարժած խողովակների գրութեամբ: Ամեն սուղ երևում է «միշտ դէպի ձախ» խօսքերը և օմնիրուսները միշտ դէպի ձախ են գնում՝ առանց խառնելու միմեանց, միմեանց ետեւից առանց իրաւունք ունենալու միմեանցից առաջ անցնելու. եթէ առջևից գնացող օմնիրուսը իր որոշեալ տեղը գեռ չի հասել, ոչ մէկը իրաւունք չունի փողոցի մի կողմից միւս կողմը անցնելու:

Մշուշը աւելի թանձրանում է. տեսարանը իսկապէս ֆանտառտի-

կական է: Հորիզոնի տեսքը, փողոցի պերագեկտիւը ահա թէ ինչպէս է: Հսկապական շէնքերի գծագրութիւններ օդի մէջ, տեղ-տեղ վառուղ մեռե-
լալին գողնով լուսեր. որոնք մի շատ նեղ չըջան են լուսաւորում. ցածից
—մշուշի միջից դուրս են գալիս անընդհատ՝ փոքրիկ սփիներ, իսկ վերե-
ւից վիթխարի ոգիներն պէս օմնիբուսները, որոնք նմանում են մեծ ար-
կղերի, մարդկալին խմբերով լիք. աչք բոլորը մի կողմից դուրս են գա-
լիս և միւս կողմից մտնում—անհետանում են խաւարի մէջ և ի լրումն
ամենաջնի, աչս տեսարանին իբր հանդիսատես՝ վերեւից երեցող լիովին
արեւիգուն կլոր արեւ իր կարծիք լուսով ցոլացնում է բարձր շէնքերի
մի քանի ապակիներ... աչս բոլորը ծածկում է մի դեղնագուն—ալանդակ
լուսի ողորման մէջ:

Նայում եւ եկող օմնիբուսների վրայ նստած անգլիացիների երկար
սառ զէմքերին, որոնք խոր-պէս մտածում են: Կառավարը նախ, մաքուր
է հագնւած, ցիլինդր գլխին. երբեմն աչսքան լաւ խմած, որ վերեւ փաշ-
լող արեւից չի զանազանւում. աւելի ճիշդ կը լինի ասել, որ նրանից աւե-
լի լաւ վարդազուն տեսք ունի: Նրանից վերեւ շարւած են, մեծ մասամբ
սև հագած, մեծ մասամբ ցիլինդրներով՝ ջէնտըրմէններ և որովհետեւ զեռ
առետրախաւ թաղերում ենք, կանաչք շատ քիչ են երևում: Բարեկամս
ասում էր, որ կան փողոցներ, ուր մի կնոջ երեւալը տարօրինակ կը թւի,
ոչ թէ որովհետեւ ապահով փողոցներ չեն, այլ որովհետեւ զուտ գրասենե-
կալին փողոցներ են, ուր կինը ոչ մի գործ չէ կարող ունենալ:

Փողոցները առհասարակ տախտակած են և կամ ասֆալտով միա-
պաղաղ կոկած աճեպէս, որ կառքերը ոչ ստակալի ցնցումներ են գործում
և ոչ էլ խլացուցիչ աղմուկ հանում, որպէս լինում է Թիֆլիսում և կամ
նոյն իսկ Ողեստալում, ուր ուր մարդ առանց աչիքները կտրտելու կամ
ականջները խլացնելու չէ կարող մի ժամ մանգալ կառքով:

Կրկնում եմ, Անգլիան ոչ աղմկել է սիրում և ոչ էլ աղմուկ լսել.
կառքերը անցնում են շատ քիչ աղմուկ և երբեք ցնցում գործելով. մար-
դիկ երբեք չեն խօսակցում գողգողալով, ինչպէս մեզնում. ալ հանգար-
տութեամբ ու մեղմութեամբ, հաղիւ երբեմն հնավաճառն ու լրագիր ծա-
խողներն են, որոնք գուռում են և խառնում փողոցների հանգարտութիւնը:
Եթէ օմնիբուսների ալ հեղեղը չլինէր և մի կողմ մարդ անցնէր մի բազ-
մամարդ փողոցից, անշուշտ կը կարծէր որ զիւղում է գտնւում:

Մշուշի մէջ առաջանում ենք. կառապանը, որ ոչ միայն խիստ քա-
ղաքավարի է, այլ և սիրալիր, նկատելով որ մենք հետաքրքրւում ենք
շէնքերով, ամեն մի նշանաւոր շէնքին հասնելու ժամանակ, դառնում է մեզ
և բացադրոււմ նրանց ինչ լինելը:

Անցնում ենք Ս. Պողոսի մալր եկեղեցւոյ կողքից. կառապանը գրա-
նում է որ վաղը, կիրակի, պիտի չատկապէս աչցելիւ ալ հսկապական

չէնքը: Ահա եւ կենտրոնական փոստը, որի մուտքը զարդարւած է դորիական կրկնակի սիւնազարդ մի գաւթիթով: Յետոյ գալիս են զանազան շէնքեր — հիւանդանոցներ, բանկեր եւ հոսով ուրիմի մենք իջնում ենք հռչակաւոր Անգլիական բանկի շինութեան մօտ: Այդ շինութեան մէջն է, եթէ չեմ սխալուում, Օրբելեաների միլիոնները: Շէնքը կատարեալ ամբողջ է. քարեալ եւ ծխից սևացած. դրսից ոչ մի լուսամուտ չունի եւ դեռ վանդա կա չատ էլ է. տեղ տեղ էլ, ուր կործնութեան սիւները զարդարում են շէնքը, ցցւած են երկաթեալ սրածալր ահռելի փշեր:

Մեզ թող են տալիս ներս մտնելու, անցնում ենք կորրիդորներից եւ աջ ու ձախ դանւող մեծ սրահների վրայ աչք ձգում: Անընդհատ հոսող ջրերի պէս, արծաթեալ փողերի ձալն է հասնում մեզ. մի մեծ սրահում փող են կշռում եւ համրում. մի ուրիշ սիւնեակ խորհրդաւորապէս լուսաւորւած՝ դրսեւանակն է: Առաջնորդները նախում են մի քանի ներքին բակերի վրայ եւ բանկի մուտքերը պահպանում են ոտաթիւաններ. ճեղքում միշտ վառւում են ելեքտրական ճրագները: Շուտ դուրս եկալ ալդ շէնքից. նրա տեսքը, փողերի ձալնը, լոյսերը, նրա մէջ դրաղւող անձերի ղեկավարող ղեմքերը զգեցիկ ապաւորութիւն թողեցին վրաս, ինձ թւում էր թէ մարդկութիւնը իր ստորացման ամենազղզւելի կեդրոնն է որ ունի ալս պիտի տեղերում. թւում էր թէ հրական գնում հոտ է հասնում քթիւ... Հեռացանք միւս դռնից եւ որովհետեւ բարեկամս գործ ունէր, մտանք մի մասնաւոր բանկ: Միւս մասնաւոր բանկերն էլ եկել մտել էին մեծ բանկի թեկերի տակը, որովհետեւ ալդ թաղում ամեն կողմ բանկեր էին, որ երեւում էին ¹⁾:

Բանկերում, ինչպէս նաեւ առհասարակ ամեն տեղ, քաղաքավարութիւնը վերին աստիճանի է: Չեմ կարողանում ճանաչել իմ կանխաճանաչ անդլիացուն: Ես, որ օտար տեղ, մանաւանդ Պարսկաստանում եւ Թիւրքաց Հալաստանում գործ եմ ունեցել լաճախ շատ անդլիացոյց հետ եւ, Անգլիա մտնելիս, ըստ իմ կանխախաղ կարծիքիս, ողորդում էի տեսնել նորից նրանց կոպտութիւնն ու ամարդութիւնը, չանկարծ հանդիպում եմ լիովին սիրալիր վարմունքի, քաղցր-ժպտուն ղեմքերի, պատրաստակամ քաղաքավարութեան եւ վերին աստիճանի բարեկամական կերպերի: Ոչ նրա խօսակցութիւնն է քեզ վիրաւորում իր լրբերն. հպարտ չեւտերով եւ ոչ էլ նրա շարժածքները իրանց ամարդի, արհամարհող կերպերով: Այստեղ անդլիացին լիովին ալ է, ինչ որ տեսել էի Պարսկաստանում եւ Թիւրքահալերի մէջ: Չէի զարմանալ եթէ ինձ ասէին որ ալդ երկրներում ալդպէս լիրբ, կոպիտ եւ ամարդի վարմունք ունեցող անդլիացիք իրանց երկրի մրուրներն են միալն:

¹⁾ Բանկերի քանակութիւնը տնային է խոնդունում:

Բանկերի թաղից չեառ մտանք Շարլոթթ, սորիտ-բրիտանական միւզէի թաղը, որ բնակութեան թաղ է և ուր օմնիրուսներ երբէք չեն մտնում:

Այստեղ, ինչպէս և բոլոր բնակութեան, թաղերում, տիրում է կատարեալ անդորրութիւն, որ երբեմն միմիայն խանգարում է փողոցից զլորւող հատ հատ կառքերի գոչնով: Տները ալստեղ եռալարի են և կամ շատ շատ՝ քառալարի. չինւած աղիւտից, որոնք դրսից քիչ սևացել են: Ամենքն էլ ունին գետնապարկեր, որոնց լուսամուտների առջևը թողւած են վանդակներով պատուարւած բացւածքներ փողոցի կողմից: Տները միատեսակ են, նոյն բարձրութիւն, նոյն լարիւր, նոյնքան լուսամուտներ և նոյն ձևերով, նոյնատեսակ մուտքեր, նոյն կերպի պատշգամբներ... մի խօսքով և ոչ մի արտաքին զանազանութիւն: Այդ չեառ նկատեցի միւս բոլոր թաղերում էլ, լինէր նա աղքատ, լինէր արիստոկրատական թաղեր, ուր տների մուտքերը զարդարւած են կամ սիւնազարդ գաւիթներով և կամ առջևն ունին փոքրիկ գողտրիկ ծաղկանոցներ. բոլորն էլ նոյն պարզ, քառակուսի չէնքեր, ոչ մի ճարտարապետութեան նշույլ չեն կրում իրանց վրայ, հասարակ չէնքեր, հասարակական հատատութիւններն են միայն որոնք նկատելի են իրանց մեծութեամբ ու ճարտարապետութեամբ: Աղիւսն է չէնքերի մեծ մասի նիւթը. օրինակ հէնց զեզին աղիւտից են չինւած բրիտանական միւզէի ամբողջ չէնքի պատերը, բացի նախագաւթիներից:

Գերեկը մի թիթե պտուտ գործելուց չեառ առևտրական թաղերում, երեկոյեան մտանք աւելի բազմամարդ, ալսպէս ասած՝ ժողովրդեան թաղերը: Այդ թաղերը նրանք են ուր կան փոքրիկ մաղաղիւններ, խանութներ և մասամբ կաֆէներ ու գարեջրատներ: Ինչպէս ցերեկը վերնագրերով, ալնպէս էլ զիշերը, զանազան գոշի և զանազան տեսակ ահագին քանակութեամբ լոյսերով է որ խանութները գրաւում են զէպի իրանց բազմութեան: Փողոցի մի ծալից եթէ նաչելու լինենք, նրա անովքջ, երկար տարածութիւնը ողողւած կը գտնէ քլոյսերով, որոնք նմանում են անհամար լակէտների: Ամեն կողմ, աջ ու ձախ, ամենից շատ խանութներն են իմելիքների տեղեր, որոնց վրայ անդադար կտրում են «վիսկի» բառերը. որքան սիրում են ալդ խիտ և թիւնաւոր ըմպելիքը. ինձ ասացին որ անգլոհէիք մանաւանդ ալդ իմելիքի երկրպագուներն են:

Այն ու զարծը սաստիկ է ալդ փողոցներում. գործաւորները դուրս թափւած՝ զարեջրատուն են մտնում-ելնում և կամ զբաղեցրել են լալն մալթերը. օմնիրուսները լաւիտեան շարժւող դնացող միմեանց կպած երկու շարք օղերի պէս՝ հոսում են ցած և վեր. երբեմն լսում է փողոցի անկիւնում կանգնած նազաժողովների կրաժշտութիւնը և մանաւանդ ալն ահելի փողոցային մուղիկան, որ ինչպէս Թիֆլիսում, ալնպէս էլ ալստեղ, կէսօրից չեառ մինչև երեկոյ՝ հարտահարում է մարդու լսողութիւնը:

Անցողորմը անում է մինչև կէս գիշեր և գուցէ մինչև լոյս, որովհետև վաղը կիւրակ է և ինչպէս որ ասում են, անգլիական բարեպաշտութեան օրը, Լոնդոնի ամալութեան ժամանակը:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴՐԻ ԱՌԻԹՈՎ

Քաղաքական աշխարհը այս վերջին երկու ամիսներում գլխա-
որապէս կլանւած էր հայկական խնդրով, որի նորից շարուցանելու
համար հարկաւոր էր Սասունի կոտորածի պէս մի սոսկալի անցք:
Թէ ինչպէս վերաբերեց Ներսիս զէպի խնդիրը՝ այդ մասին
մեր ընթերցողները մանրամասն հաշիւ կը գտնեն ներկայ համարի
ժամանակակից տեսութեան մէջ, ուր պատմութիւնը հասցրած է
մինչ 17 դեկտեմբերի այժմեանից պատմական օրը, երբ սուլթանի
մինիստրները ժողովում ընդունեց սկզբունքով տաճկահայկական
նահանգները միացնել մի առանձին կառավարութեան ենթարկելու
համար: Թողնելով «Մուրճ»-ի գալ համարում շարունակել պատմու-
թիւնը մենք «Մուրճ»-ի այս բաժնում հարկաւոր ենք գտնում, քաղա-
քական տեսակէտից, շեշտել այն գործակցութեան վրայ որ ցոյց
տւին տաճկահայաստանում եղած անցքերի քննիչ մասնաժողով կազ-
մելու համար Անգլիան, Ռուսիան և Ֆրանսիան, որոնց ներկայացու-
ցիչները միայն մտան չիշտալ թուրքական մասնաժողովի մէջ, և
շեշտել երբեակ դաշնակցութեան պետութիւնների ներկայացուցիչ-
ների բացակայութիւնը: Հայկական խնդրի նորագոյն արժարժումը
մի աւելի էր մեծ պետութիւնների յարաբերութիւնների նորից
երեւան դալուն, և մասնաւորապէս հետաքրքրական էր Անգլիայի
դիրքը, որը, ինչպէս յայտնի է, միակն է վեց պետութիւններից,
որը պահպանել է կատարելապէս անկախ դիրք, կապւած չլինելով
որ և է պետութեան հետ դաշնակցական սերտ կապերով: Անգլիայի
մերձեցումը ոչ թերով իրար հաւասար երկու դաշնակցութիւններից
մէկին կամ միւսին, որոնցից մէկի մէջ մտնում են Ռուսաստանը և
Ֆրանսիան, իսկ միւսի մէջ Գերմանիան, Աւստրիա-Սլոնգարիան և

Խոտլիան, կը համարւի իբր առաջնակարգ կարեւորութիւն ներկայացնող քաղաքական մի անցք: Անգլիայից այժմ սպասելի չէ որ նա մոնի այդ համախմբումներէից որ և է մէկի մէջ. բացց Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի դործակցութիւնը Անգլիայի հետ մի այնպիսի խնդրում, որպիսին է հայկական խնդիրը, որ նոյնն է թէ Ռուսաստանին հարեան մի երկրի վիճակը, որը Անգլիայի աւելելեան քաղաքականութեան համար մեծ կարեւորութիւն է ներկայացնում, այդ դործակցութիւնը, ասում ենք մենք, չի կարող որ և է կերպ չազդել մի քանի խնդիրների ընթացքի վրայ, որոնք վիճելի են մնացել Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի մի կողմից և Անգլիայի մէջ— միւս կողմից: Մասնաւորապէս նկատելի էր թէ ինչպէս անգլիական մամուլը, օգտուելով հայկական խնդրի երեան գալուց, սկսեց ջեմադին պաշտպանել անգլո-ռուսական բարեկամութեան զաղափարը. թէ և երևում էր, որ դորա համար երկուսի կողմից ևս ընդունելի մի հաստատուն ծրագիր չկար մէջ տեղը, նամանաւանդ, որ այդ կարելի էր իրագործել միայն, երբ կանխօրէն համաձայնութիւն կայանար մի կողմից. Անգլիայի և միւս կողմից Ռուսաստանին բարեկամ Ֆրանսիայի մէջ, բոլոր այն խնդիրների նկատմամբ, որոնք վիճելի են մնում Ֆրանսիայի և Անգլիայի մէջ— Եգիպտոսում, Մադագասկարում, Ճայրագոյն արեւելքում և այլն:

Թէ որքան դժւարին է միացնել Անգլիայի և Ռուսաստանի ու Ֆրանսիայի շահերը, այդ կարելի է եզրակացնել նաև այն բանից, որ Գերմանիան, Աւստրո-Սլոնգարիան և Իտալիան համաձայնել են միմեանալ այն որոշումներին տաճկա-Հայաստանի մասին, որ կը կացանան Անգլիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի մէջ: Պարզ է, որ առաջինները ենթադրում են, թէ Անգլիայի մի կողմից և Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի մէջ միւս կողմից չի կարող այն միաձայնութիւնը և բարեկամութիւնը հաստատուել, որ բացարձակօրէն վնասակար լինէր երբեակ դաշնակցութեան պետութիւններին և որ նոցա համաձայնութիւնը կարող է կայանալ միայն այն փոքր չափով, որ կարեւորութիւն չի ներկայացնիլ ընդհանուր քաղաքականութեան տեսակէտից, ի վնաս ընդհանուր շահերի:

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐՆԵՐ

«ՄՈՒՐՃ»-ի ներկալ տետրը լոյս է տեսնում 240 էջով: Այս մեծութեամբ «Մուրճ»-ը կարող է հրատարակել ամեն ամիս, եթէ ունենանք դէթ 1000 բաժանորդ: Եթէ հասարակութիւնը մեզ ալդ միջոցը տալ՝ մենք կը հրատարակենք «Մուրճ»-ը կամ ներկալ տետրի մեծութեամբ ամեն ամիս և կամ ամիսը երկու անգամ սովորական մեծութեամբ: Մենք սպասում ենք ընթերցող հասարակութեան խրախուսանքին՝ «Մուրճ»-ը ալդ ցանկալի զիրքին հասցնելու համար:

ԳԵՕԹԷՆ «ՄՈՒՐՃ»-ում: Գալ 1895 թականանի ընթացքում «Մուրճ»-ի բեղերիտրիկալ բաժնում ենթադրում է սպազրել Գեօթէի հռչակաւոր «Ֆատւատ» դրաման, արձակ թարգմանութեամբ բժշկ. պ. Լեոն Տիգրանեանցի, «Հերման և Գորթթէա» նույն պ. Տիգրանեանցի թարգմանութեամբ: Խմբագրութեան քննութեան ներքոյ է նաև Գեօթէի «Էդմոնտը», թարգմանութեամբ պ. Հմ. Մաթինեանի:

«ՄՈՒՐՃ»-ի ԴՐԱՄԱԿԱՆ ԾՐԱՐՆԵՐ ուղարկում ենք մեր բաժանորդներին նաև ներկալ համարի հետ, խնդրելով որ ալդ ծրարները նոքա բարեհաճեն բաժանել իրանց շրջաններում:

«ՄՈՒՐՃ»-ի ՆԻՒՐՈՂՆԵՐ 1895 թ. համար: Պր. Աբրահամ Բունիաթեանց 1) Յղնալի հայոց ծխակ. դպրոցին. 2) Զաքարթալի հայոց դըպրոցին. պ. Ալեքսանդր Մելիք-Ազարեանց և 3) Ռէշտի հայոց ընթերցարանին:

ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ներկալ ղեկտեմբերի 27-ին ողջամբ ժամանեց Թիֆլիս: Վեհափառը մեկնեց ս. Էջմիածնից ղեկտ. 19-ին և մի քանի օր մնաց Երևանում: Վեհափառի ընդունելութիւնը Թիֆլիսում կատարեց մասնակցութեամբ բազմաթիւ ժողովրդի թէ կալարանում և թէ վանքի գալթում: Կալարանից Վեհափառին ուղեկցում էին աւելի քան հարիւր կառք: Վեհափառը մտադիր է առաջիկալ մեծ տօները Թիֆլիսում անցկացնել:

ՄԱՏԹԷՈՍ ԵՊ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ ընտրեց հայոց ՊԱՏՐԻԱՐԲ Կ. ՊՈԼՍԻ ղեկտետմբերի 7-ին, 67 ձալնով 75 հոգուց:

ՍԻՍԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՄԱՀԷ: Նոյեմբերի 15-ին վախճանեց Սիսի Մկրտիչ կաթողիկոսը 80 տարեկան հասկում հանգուցեալը եպիսկոպոս էր ձեռնադրւած էջմիածնում, Մաթթէոս կաթողիկոսի ձեռքով, ապա առաջնորդական պաշտօններ վարեց Կիլիկիայի (Սիսի) գանազան թեմերում — Եողլատ, Ատանա և Մարաշ: Սիսի կաթողիկոս եղաւ 1871 թւի ապրիլին, սուլթանի բերաթով: Յաւանի են նորա արած ապարդիւն ջանքերը Պոլսի հալոց պատրիարքարանից անկախ լինելու:

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՄԱՆԻՖԵՍՏ, որով նոր կալսր Նիկոլայ II, ամուսնանալու առիթով, բաղմաթիւ ներումներ է շնորհում, տրեց Նոյեմբերի 14-ին:

ԳԷՈՐԳԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻՑ: Ճեմարանից արձակւած են մօտ 90 աշակերտ և երկու ուսուցիչ. հրաժարական տալով հեռացել է Նաև մանկավարժութեան ուսուցիչ պ. Տէր-Միրաքեանց: Նաև վիւղատնտեսութեան կուրսը, որ աւանդում էր լսարաններում, դադարեցրած է ուսուցիչ պ. Աթանասեանի պաշտօնաթող լինելու պատճառով:

ՇՈՒՇԻԱՅ ԳՊՐԱՆՈՅԸ: Շուշալ գպրանոցի ուսուցչական կազմի լուծելը անցեալ հոկտեմբեր ամսին առանձնապէս հետաքրքրական են դարձնում գպրանոցի տարեկան հաշիւը 1893/94 թ. համար, որ տպագրում ենք «Մուրճ»-ի ներկա համարում, խնդրանք դրպրանոցի նախկին տեսուչ պ. Լ. Սարգսեանցի:

ԹԻՖԼԻՍԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՍԵՋԵՆ. ԳՊՐՈՅՆԵՐԻ խնդիրը (տես «Մուրճ»-ի անցեալ № 10) թէ արդեօք պէտք է նոցա մասնաւոր թէ հասարակական համարել, իւր լուծումը ստացաւ Դեկտ. 13-ին, քաղաքային գործերի Թիֆլիսի նահանգական ատեանում քննեց աչդ խնդիրը. նիստին մասնակցում էին, նախագահութեամբ Թիֆլիսի նահանգապետի իշխ. Շերաշիձէի, Կովկասի ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձուն, փոխ-նահանգապետը, քաղաքապետը, նահանգական դատարանի պրոկուրորը, արքունական պալատի (կազեոննալա պալատա) կառավարիչը և քաղաքի ներկայացուցիչ մի ձախաւոր: Չորս ձախների մեծամասնութեամբ երկքի դէմ նահանգական ատեանը վճռեց, որ աչդ դպրոցները պէտք է հասարակական համարել, համաձայն ուսումնարանական շրջանի կառավարութեան բացատրութեան: Ի դիմաց աչդպիսի վճռի՝ քաղաքաքալին ուսումնարանների կոմիտեաը մտադիր է խնդրել քաղաքալին խորհրդարանից՝ գանգատով դիմել սենատին նահանգական ատեանի վճռի դէմ: ՆԻՐԱԲԵՐՈՒԹԻՆՆԵՐ: Հանգուցեալ Գէորգ Փրիդոնեանի (Թիֆլիսեցի)

կտակի համաձայն՝ Նորա քրդիք Մնացականեան և Գրիգոր չանձնել են վհճ. Կաթողիկոսին մի սում 9000 ուրբու, որի տոկոսներով պէտք է ուսանի մի սան՝ որոշմամբ վհճ. Կաթողիկոսի՝ ուսնաց բարձրագոյն դպրոցներում:

ՈՒՍՈՒՑՁԱԿԱՆ ՑԷՆՁԻ ԿՈՐԾԻ ՀԱՄԱՐ Հալոց Բարեգ. Ընկերութիւնը, համաձայն Ընկերութեան Խորհրդի «Մուրճ»-ին ուղարկած վկայաթղթի, ներքեւ են՝ 1) Փիթոյեան առևտրական տունը 500 ու., 2) Ալեքսանդր Անանեան 500 ու., 3) Ալեքս. Մանթաշեան 200 ու., 4) Նգոր փողինեան 200 ու., 5) Ալեքսանդր Մելիք-Աղարեան 100 ու., 6) Մարկոս Գոլուխանեան 100 ու., 7) Հանգուցեալ Զիթախեան 100 ու., Իշխան Կոստանդին Մուխրանսկի 100 ու., 9) Կարապետ Մութաֆեան 100 ու., 10) Բժշկ. Գասպարեան 50 ու., 11) Յովհ. Մովսիսեան 50 ու., 12) Յովհ. Շաղինեան 50 ու., 13) Ստեփան Սուլխանեան 50 ու., 14) Բ. Մելիք-Ղարաբեօղեան 50 ու., 15) Գ. Աղելխանեան 50 ու., 16) Կոնստանդին Աղելխանեան 50 ու., 17) Ս. վաչեանց 10 ու., 18) Մեղրի գիւղի ուսուցիչներ 10 ու., 19) Աղբուղաղի մի խումբ երիտասարդներ 10 ու., 20) Բժշկ. Ս. Անանեան 30 ու., 21) Բարսեղ Նզիազարեան 30 ու., 22) Ներսէս Աթաբէգեան 25 ու., ընդամենը 2.365 ու.: Այս և ստորև սովեալների բաժնում փչւած նւէրների համար, որ ստացել է Հ. Բար. Ընկերութիւնը, Խորհուրդը սորանով լաւանում է իւր շնորհակալութիւնը:

ՍՈՎԵԱՆՆԵՐԻ ՕԳՏԻՆ.

Առաջին ցուցակով, հրատարակած
«Մուրճ» № 4-ում 38.500 ու. 29 կոպ.
Ալիւր 600 պուդ, ցորեն 250 պուդ, կամ
դրամով մօտ 1.200 " — "
Երկրորդ ցուցակով, հրատարակած
«Մուրճ» № 5-ում. 24.116 " — "
Երրորդ ցուցակի համար մենք ոպասում
էինք «Արարատ»-ի № 3-ում հրատա-
րակած նւէրների ցուցակի չարունա-
կութեան. սակայն մինչ «Արարատ»-ի
հետեւների համարը, որ մենք ստա-
ցանք Նովեմբերի 29-ին միալն, մենք
իզուր սպասեցինք աղ չարունակու-
թեան. աղ վերջին համարի մէջ մենք
զտանք միալն փշատակութիւն 1513
ուրբու, որ ստացւած էր՝

Ամերիկայի հալ գաղթականների կողմից՝ նոցա հովիւ Մաղաքիա վ. ձեռքով.	1.513 ռ. — "
2) Հալոց Բարեգործական Ընկերութիւնը ստացած է լօգուտ տառապեալների և ալ պիտոյքների՝ պ. Բարսեղ Եզլա- ղարեանից ի չիշատակ իւր հանգու- Բաղչի եղբօր.	500 " — "
Հանգուցեալ Տէր-Եղիշէ քահանայի կտա- կատարներից.	100 " — "
Տիկ. Ն. Առաքելեանի ձեռքով հանգանակած Ծանօթ. Ալդ նպատակով Բարեգ. Ընկեր. ստացած գումարների մէջ չենք չի- շատակում նւէրները, սրոնց գումարը (400 ռ.) հաշւած է «Մշակ»-ի ստա- ցած գումարների մէջ:	85 " — "
3) «Մշակ» լրագրին ուղարկւած է չունիս ամսից մինչ նոյեմբերի վերջը . . .	4.530 " 21 "
Երրորդ ցուցակի գումարն է .	6.728 " 21 "

Մինչև այժմ «Մուրճ»-ում լօգուտ սովելոց
ցուցակադրւած նւէրների գումարն է **70.544 ռ. 50 կոպ.**

ՇՈՒՇԻԱՅ ՔԱՂԱՔ. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ: Դեկտ. 11-ին գաւառական դա-
տարանում ընդունւեցին քաղաքի ղեպուտատներ՝ Զ. Իշխա-
նեան և Բ. Թիւնիբէգեան, անձնավորխանորդներ՝ Աղաջան
ժամհարեանց և Բ. Արզումանեանց:

ԱՐՅԵՆԵԱԳԵՏՆԵՐԻ X-րդ ԺՈՂՈՎՈՒՄ (Ժընեում) կարդացւելիք ղեկու-
ցումներից Մուրճ № 7—8 մենք չիշատակել էինք մի քանիսը,
որոնք հաջերիս համար աւելի կարեւորութիւն էին ներկայա-
ցնում: Այժմ, որ ունինք մեր ձեռքում նոյն ժողովում կարդաց-
ւած ղեկուցումների լիակատար ցուցակը, հարկ ենք համարում
մեր ասածը լրացնել երկու ղեկուցումների չիշատակութեամբ
ևս, այն է՝

Մեարոպ վարդապետ Տէր-Մովսէսեանց—Էջմիածնի
գրադարանի ձեռագիրների մասին:—Յակոբ Մեղաւորեան—
հին հայերի մէջ տեղի ունեցած վաճառքով և չափստակութեամբ
ամուսնութիւնների հետքերը (Vestiges du mariage par achat
et par rapt chez les anciens arméniens).

ԿԱՆԵԹԻԱՅԻ ԵՐԿԱԹՈՒՂԻՆ, որի կառուցումը վճուած է, այս ուղղու-
թիւնն է ունենալու: Սկզբի կապրանը շինւելու է Թիֆլիսում,

Հաւաքարի թաղում, անդրկովկասեան երկաթուղու և կախէ-
թեան շոսէի մէջ տեղ. աշտեղից գիծը, շոսէին զուգա-
հեռաբար, կ'երթալ մինչ ալն կետը, ուր Մարտկոբի գետը
միանում է մօտաւոր գետակի հետ. աշտեղից 12-րդ վերստից,
ուղին կը ծռի դէպի ձախ և կ'երթալ Մարտկոբի գետի աջ
ափով դէպի հիւսիս. 24-րդ վերստի վրա գիծը կը ծռի դէպ
արևելք, կարելով Մարտկոբի, Նորիս և ալ գետակներ, ապա
Ախալսոպելի գիւղից վեր, Նիկոլանկալ գիւղի մօտ, գիծը կ'եր-
թալ հարաւ-արևելք, անցնելու է Սանգօրի կիրճը 2796 ոտա-
չափ բարձրութեամբ (Սև ծովի մակերևութից) և մտնելու է Իօրա
գետի աւազանը: Մի քանի պտուղներ անելով դէպի Իօրալի
զառիվալը, գիծը կտրելու է Իօրա գետը՝ Ուռզանլո ու կարա-
բուլաղ գիւղերի մօտ: Յետոյ գիծը պահպանելով իւր ուղղու-
թիւնը դէպի հարաւ-արևմուտք, գնալու է Իօրալի ձախ ափով
մինչ 86-րդ վերստը: Այդտեղ նա անելու է երկու շեղումներ,
նախ ձախ կողմով դէպ հիւսիս, չետոյ աջ՝ ուղիղ դէպ արևելք:
Հետևանալով Իօրալից, գիծը, 104-րդ վերստի վրա կտրում է
լակը օժանդակ դետակը և չետոյ բարձրանում է Չալաուքա-
նեան կիրճը, առանց փոփոխելու վերը չիշած ընդհանուր ուղ-
ղութիւնը: Չալաուքանեան կիրճից, որ բարձրանում է 2420
ոտաչափ ծովի մակերևութից, ուղիղ գնում է կիրճի ձախ կող-
մով, հասնում է 124-րդ վերստի վրա՝ ալն կետին, ուր Ալազան
գետը դուրս է գալիս կիրճից դէպի հովիտը և ալդ հովիտի աջ
զառիվալով մտնում է բուն հովիտը Գուրջուանի գիւղի ետև,
134-րդ վերստի վրա: Ապա ուղին, մնալով Ալազանի հովիտում,
նորա աջ ափին, գնում է մինչ իւր վերջնական կէտը՝ Թելաւ
քաղաքը:

Գիծը, որպէս ենթադրւած է, ունենալու է 16 կալարան.
գծի ամբողջ տարածութիւնը լինելու է $163\frac{3}{2}$ վերստից քիչ
աւելի:

ԱՂԱԼԱՐՈՎԻ ՀՈՂԵՐԸ, որ աճուրդով վաճառւած էին (տես «Մուրճ»
1894 թ. № 3 և 4) դատարանի վճռով մնացին Ա. Ծատու-
րեանի և Զ. Թաղիւնի վրա:

ՂԶԼԱՐԻ ԻԶՄԻՐԵԱՆՆԵՐ. Մի ամբողջ զար գոլութիւն ունեցած Խլմի-
րեանների գինեվաճառական Ֆիրման ներկալ տարւալ օգոստոսի
26-ին սնանկ չալտարարւեց, թողնելով 478.000 ռուբ. պարտք,
որի քառորդը ղզլարցիներին: Ղզլարը, իւր գլխեգործութեան
ալժման համբաւով պարտական է չիչեալ Խլմիրեաններին,
որոնք արտահանողներն էին Ղզլարու գինու դէպի Ռուսաս-

տանի կենդորոնները: Սնանկ կալտարարելուց չեաող՝ ֆիրմայի գլխավոր ներկայացուցիչ Սիմէոն Նսալեան իզմիրեանց անկառացաւ, թողնելով ալս գրութիւնը՝ «Իմ դիակը հանգիստ կը գտնի Մոսկւա գետի լատակում: Թշառ Սիմէոն»:

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՖՈՆՏԻՆ Հիմնելու Նախապատրաստութիւնների ծախքերը ծածկելու համար ստացանք պ. Ստ. Մալխասեանից 1 ռուբլի ԶԱՅՈՑ ԲԱՐՆԻ. ԸՆԴՆՈՐ. Ընհանուր ժողովը, հաստատելու համար ընկերութեան հաշիւները 1893 թ., կապացաւ դեկտ. 25-ին, Թիֆլ. խորհրդարանի դահլիճում, մասնակցութեամբ մօտ 40 հոգու: Ժողովի նիստում երեան եկան մի քանի տխուր երևոյթներ: Ընդհանուր ժողովների արձանագրութիւնները կազմելում են շատ անփութ կերպով. ժողովի ընտրած քարտուղարը սուկի հանդիսատես և վիճաբանող է քան արձանագրող. ժողովի նախագահը, ըստ երևոյթին, հէնց առկթների է սպասում՝ ժողովի ալս ու ալն անդամի հետ կուր բռնակու, դիտաւորեալ և անտեղի խօսքերով լուղումներ առաջացնելու թէ քննադատող անդամի և թէ ժողովի մէջ և ալղալսով կերպարանափոխելով անդամների պարզ և օրինաւոր առաջարկութիւնները՝ կիսա-սկանդալներին: Ընկերութեան խորհուրդը «կարծիք» է կալնում, որ ընդհանուր ժողովները վճիռները իրա համար պարտաւորեցուցիչ չեն, ալնպէս որ ընդհանուր ժողովի կազմած նախահաշիւների մէջ նա կարող է նոյն իսկ շատ խոշոր փոփոխութիւններ մտցնել առանց ընդհանուր ժողովին դիմելու: Եւ որ գլխաւորն է՝ ընդհանուր ժողովը սառնասրտութեամբ նալում է ալղ բոլոր երևոյթների վրայ, առանց մտածելու, որ ալղ երևոյթներով է հէնց, որ լաւագոյն գործը քաղքալման վտանգին է ենթարկում:

ԼԵՍՍԵՊՍ. Ֆերդինանդ դը Լեսսէպը վախճանեց Պարիզում 25 նոյ. (նոր տոմարով 7 դեկտեմբերի): Լեսսէպս ծնեց Վերսալում նոր տոմարով 19 նոյեմբերի 1805 թւականի, հետեապէս 89 տարին լրացրած նա վախճանեց իւր կեանքի 90-երորդ տարւալ մէջ: Մինչ 1849 թւականը նա դեպլոմատիկական ծառայութեան մէջ էր, 1834 թւականից նա իրան ամբողջապէս նւիրեց Սուէդի պարանոցի միջով ջրանցք անցկացնելու գործին, որը նա, չնայած մեծ քաղաքական և ալղ դժարութիւնների՝ 1869-ին լաջող վախճանին հասցրեց: 1879 թւականից սկսած նա զբաղւած էր Պանամալի պարանոցի միջով ջրանցք անցկացնելու գործով, որով պիտի միանար Ատլանտեան ովկիանոսը Խաղաղ ովկեանոսի հետ: Ալղ գործի համար Լեսսէպսի գլխաւորու-

Թեամբ մի մեծ ֆինանսական ընկերութիւն կազմւեց, որը, սակայն, 1892-ին իւր սնանկութեամբ երևան հանեց ներկայիս հասարակական ախպերը և ապականութիւնը նոյն իսկ բարձր ղեկավարող շրջաններում: Դա այն մեծահոգակ պանամեան գործն է, որի մանրամասնութիւնները մեր ընթերցողները կարդացած են Մուրճի 1892 թ. № 12 և 1893 թ. № № 1, 2 և 3-րդում: Սակայն թողնելով որ պանամեան ընկերութեան արատը ժամանակակից ֆրանսիական և նոյն իսկ եւրոպական հասարակութեան արատը մնալ, լիստէպսին պատկանում է ամբողջ փառքն ու պատիւը Սուէցի տիեզերական նշանակութիւն ունեցող ջրանցքի իրագործման և նոյն իսկ Պանամայի ջրանցքի, որի գլուխ բերելը եթէ չլաջողւեց լիստէպսին, անշուշտ կը չաջողւի մօտ ապագայում:

† ԲԻԻՐԴՈ, Ֆրանսիացի պատգամաւորների ժողովի նախագահը վախճանւեց նոր տոմարով 12 դեկտեմբերի, Հանգուցեալը ժամանակակից Ֆրանսիացի լաւագոյն ներկայացուցիչներիցն էր: Նա կտաւագործի որդի էր, եղել էր աշակերտ կտաւագործի արհեստանոցի, ապա մօտ միջնակարգ դպրոց իբր թոշակաւոր, փալլուն կերպով աւարտելուց չետոյ՝ մօտ. բարձրագոյն ուսուցչական դպրոցը (Ecole normale), որը ընդհատեց 1870 թ. պատերազմը, որին մասնակցեց՝ վէրք ստանալով և գերի բռնւեց: Ուսումը աւարտելուց չետոյ՝ Նա ուսուցիչ կարգւեց Louis le Grand լիցէնսում: Հրաւերքով չալտնի Պօլ-Բէրի, որ լուսաւորութեան մինիստր էր Գամբէտտայի մինիստրութեան ժամանակ՝ Բիւրդօն քաղաքական ասպարէզ մտաւ և նշանակւեց նոյն մինիստրութեան կանցելարիայի պետ: 1885-ին և 1889-ին Նա ընտրւեց պատգամաւոր, չալտնի եղաւ իբր լաւ հռետոր ֆինանսական խնդիրներում, 1892-ին նշանակւեց ծովային մինիստր Լուբէի և Ռիբօի մինիստրութեան մէջ, ապա ֆինանսների մինիստր՝ Կազիմիր Պերիէի մինիստրութեան մէջ: Ներկալ ամբանը, երբ Պերիէն հանրապետութեան նախագահ ընտրւեց՝ Բիւրդօն ընտրւեց պատգամաւորների ժողովի նախագահ: Նա ընդամենը 42 տարեկան էր:

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ «Մուրճ» № 10-ում: Պ. Ա. Ծատուրեանի լօղածում «Մի համակրելի երեւոյթ» էջ 1506, 10 տող ներքեից տպւած է՝ Նւիրած (ուղիղն է՝ Նւիրում), էջ 1507 տող 7 ներքեից՝ տարածում (տածում), 1508, տող 4 վերեւից պէտք է լինի՝ Ախոր լրանում է հարիւր տարի հայոցանդրանիկ և ալլն. էջ 1511, տող 17՝ պարբերաբար (պարբերական). էջ 1511, տող 21՝ գրող (գրօշ):

ՆՈՐ ՍՏԱՑԻԱԾ ԳՐՔԵՐ

- 1) АРЦРУНИ, Григорій. «Эвелина», психологическій этюдъ. Переводъ съ армянскаго А. Н. Дастакова. Баку, изд. типографіи Арора 1894. (Արծրունի, Գրիգոր. — «Էվելինա», հոգեբանական էտյուդ, թարգմ. հայերէնից Ս. Դաստակովի, Բաքու, հրատ. Արոր տպարանի, գինն է 70 կոպ.)
- 2) ՕՐԱՅՈՅՑ 1895 թ. ս. Էջմիածնի հրատարակութիւն: Գինն է 20 կոպ.
- 3) «ԱՐՕՐ»-ի «Պատկերազարդ օրացույց, 1895 թ.» երկրորդ տարի: Բաքու, տպ. «Արոր», 1894 թ. գինն է 70 կոպէկ:
- 4) «ՕՐԱՅՈՅՑ 1895 թ.» հրատարակութիւն «Արոր» տպարանի, Բաքու, գինն է 15 կոպէկ:
- 5) ԼԻՆՆԻՉԵՆԿՈ, Ի. Տ. — «Լեհաստանի և Արևմտեան Ռուսիայի հայերը» թարգմ. Խ. Յովհաննիսեանցի (Արտատպած «Գրականական և Պատմական հանդիսից»): Մոսկւա, տպ. Գ. Բարխուդարեանցի, 1894. գինն է ? —
- 6) ԱՐԾՐՈՒՆԻ, Գրիգոր. — «Թիւրքաց Հայերի անտեսական դրութիւնը» Արտատպած Մշակ լրագրից. հրատարակութիւն Մշակի խմբագրութեան: Թիֆլիս տպ. Մ. Մարտիրոսեանի և ընկ., 1894. գինն է 20 կոպ.
- 7) ՏԷՐ-ՄԿՐՏՁԵԱՆՅ, Գալուստ, միաբան ս. Էջմիածնի. — «Հայկականք», Ա.—ժ.Բ. տպ. ս. Էջմիածնի, 1894, գինն է ?
- 8) ՏԷՐ-ՄՈՎՍԷՍԵԱՆՅ, Մէսրոպ վարդապետ, միաբան ս. Էջմիածնի. — «Ուղեւորութիւն Տ. Տ. Մկրտիչ վեհ. կաթողիկոսի ամենայն հայոց — երուսաղէմից» — Էջմիածին: Տպար. ս. Էջմիածնի, 1894, գինն է 1 ռուբլի:
- 9) ՉՈՐԵՅԻ. — «Չուր ժամաւաճառ» (ոտանաւորներ): Պետերբուրգ, տպար. Լիբերմանի, 1894 թ., գինն է 30 կոպէկ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

„ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻ

Վեցերորդ տարւոյ

1894 թ. № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7—8, 9, 10, 11—12

№ 1

1 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻՐ	5 «Մուրճ»-ը նոր տարեշրջ. չէմքուս:
2 ՂԱԶԲԷԳ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԷ	9 Զորի նահապետ Դոնա:
3 ԼԵՐՄՈՆՏՈՎԻՑ-Ա. ԾԱՏՈՒՐ	43 Նւէր «Դե» պօէմովին:
4 ԱՂԱՅԵԱՆՅ, ՂԱԶԱՐՈՍ	44 Իմ կեանքի գլխ. դէպքերը (վերջ):
5 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ	58 Էլի նորան (բանաստեղծ.):
6 ԲԱԼԱՂԵԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ	59 Կենդանիների հասարակ. կեանքը:
7 ՊԼԷՇԶԵԻԻ-Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ	75 Երազ (բանաստեղծ.):
8 ԶԱՔԱՐԵԱՆ, ԹԱԹԷՈՍ ԲԺՇ.	78 Բժշկականութ. և հոգեբանութիւն:
9 ԲԱՀԱԹՐԵԱՆ, ՍԱՐԴԻՍ	84 Հող. և անձն. իրաւ. հին Հալաստ:
10 ՂԱՐԱԶԵԱՆ, ԳԷՈՐԳ	101 Բանւորների ապահովաց. խնդիրը:
11 ՖԵԼԻՔՍ	111 Նատուրալիստ և Զոլան (վերջ):
12 Մ. Ն.	118 «Մոամբէ»:
13 Ս. Բ.	120 «Հանրամատչելի բնախօսութիւն»:
14 » »	122 «Կովկասի հանքավին ջրերը»:
15 » »	123 Վարեւահողը պարար. միջոցները:
16 ԼՈՒՍԻՆԻ	124 Ժամանակակից Տեսութիւն: — Ռուս մամուլի հաշուարկները ռուսական շահերի մասին Կովկասում:
17 ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ	127 Կաթողիկոս. անդրանիկ Կոնդակը:
18 ՎԱՆՅԵԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ	133 Գարոցական խնդիրներ:
19 Ա.	133 Ղարաբաղի թեմ. գարոցը:

- 20 146 Տաճկաստան:
- 21 ԱՂԱՅՆԱՆՅ, Ղ. և ԴԻՏՈՂ . Նամակներ Խմբագրին:
- 22 ԽՄԲ. Զանազան լուրեր:—«Մուրճի» վիպական մասը:—«Մուրճ» 1893 թ.:—Շովրեան «Արձագանքում»:—Ղ. Աղա-
լեանի Յիշատակարանը:—Հայոց Ուսումնական վարչական բեֆորմի
խնդիրը:—Շուշույ թեմական դպրանոցի հոգաբարձական ընտրու-
թիւնները:—Խաւարամիտների քարոզներից նմուշներ:—Միսական
պատգամաւորների ընտրութիւններ Սարիամիան-Յոջեանեան օրիոր-
դաց դպրոցի համար:—Թիֆլիսի քաղաքայլուիս —Բաքւի քաղաքա-
գլխի խնդիրը և քաղաքագլխի ընտրութիւնը:—Զմիւռնիայի հայ ըն-
թերցարանի 25 ամեակը:—Րաֆֆի ընկերութիւն:—Գլոցցական
առողջապահութիւն:—«Տարազ» պատկերազարդ շարաթաթերթը:—
«Շաւիղ» շաբաթաթերթը:—Հալեքէնի մասնաւոր դասեր:—Նւիրա-
բերութիւններ:—Թիֆլիսի III Պատկերահանդէսը:—Պատկերահանդէս
Բաքւում:—Թուս-Գերմանական առևտրական դաշնադրութիւնը:—
Кавказский Календарь (Կովկասեան Օրացույց):—Էթնագրին գրադա-
րան ընթերցարան Հաւաքարում:—† Բիլրոտ:—† Կիւլպէնկեան Յով-
հաննէս:—† Տէր-Ստեփանեան աւագ քահանայ Տէր-Ասեփանեան:—
Նոր լուս տեսած գրքեր:

№ 2

- 1 ՂԱԶԲԷԳ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԷ . 181 Զորի Նահապետ Գոչա:
- 2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ . 212 Աւերակների վերայ (բանաստ.):
- 3 ԲԱՂԱՂԵԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ . 213 Կենդանիների հասարակ. կեանքը:
- 4 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ. 222 Փառքի տենչը (բանաստեղծ.):
- 5 ԶԱՔԱՐԵԱՆ, ԹԱԳԷՈՍ . 224 Բժշկականութ. և հոգեբանութիւն:
- 6 ԱՐԳԱՀԱՏԵԱՆ, Ա. 231 Հրէշը (պատմածք):
- 7 ՂԱՐԱԶԵԱՆ, ԳԷՈՐԳ. 243 Բանտըն. ապահովաց. խնդիրը:
- 8 ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ՍԱՐԳԻՍ. 255 Լեզուն և ուղղագրութիւնը:
- 9 ԲԱՀԱԹՐԵԱՆ, ՍԱՐԳԻՍ. 267 Հոգ. և անձն. իրաւ. հին Հայաստ.
- 10 Ա. Ա. 281 «Թատրոն» հանդէսը:
- 11 Ս. Բ. 283 «Ֆլամմարիոնի աստղաբաշխ»:
- 12 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻԲ. . 285 Ընտրողական գործ. փոանգումը:
- 13 » » 291 Մի ընկ. սկիզբն ու վախճանը:
- 14 ՄԱՐԴԱՆԵԱՆ, ՖՐԻԴՈՆ . . . 308 Նաւթարդիւնաբ. ներկ. վիճակը:
- 15 ՏԷՐԵԱՆ, ՍՏ. 316 Տպաւորութիւններ Գանձակից:
- 16 ԲԱՂԱՂԵԱՆ, Ս. 324 Բնագէտների ժողով Մոսկւայում:
- 17 ԽՄԲ. 328 Զանազան լուրեր:—«Մուրճ» նւիր-
արդներ:—Գէորգ եպ. Սուրենեանց:—Վարդապետների ձեռնադրու-

թիւն: — Հալոց Բարեգ. ընկ. կենսարոնի ընդհանուր ժողովը: — Ուսուցչական ցենդ: — «Մոամբէ»: — Հալ լրագրութեան հարիւրամիակը: — «Մամուլ»: — Նւիրաբերութիւններ: — Թեմական դպրանոց Աստրախանի թեմում: — Յօդուտ երեանի և Կարսի նահանգների կարօտեալներին: — Լեոն Մանուէլեանց իբր ղերասան: — Արձան Աբովեանին: — Ժ Կոչուտ: — Էմիլ Զառէր: — Նոր լոյս տեսած գրքեր:

№ 3

- 1 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ . . . 339 *** (բանաստեղծ.):
 2 ՂԱԶԲԷԳ, ԱԼԷՔՍԱՆԴՐԷ . . . 340 Զորի նահապետ Գոշա:
 3 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ . . . 258 Խմ բարեկամին (բանաստեղծ.):
 4 ԿՈՊԷ, ՖՐԱՆՍՈՒԱ . . . 359 Երեխա: Զարգարանք (պատմած):
 5 ԶԱՔԱՐԵԱՆ, ԹԱԴԵՈՍ ԲԺ. . . 368 Բժշկականութ. և հոգեբանութիւն:
 6 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ 877 Խաւարի բարեկամներին (բան.):
 7 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ . . . 378 Դպրոցական նամակներ:
 8 ՂԱՐԱԶԵԱՆ, ԳԷՈՐԳ . . . 388 Բանասիրների ապահովաց. խնդիրը:
 9 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ . . . 404 Զատիկ (բանաստեղծ.):
 10 ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ՍԱՐԳԻՍ Ժ . . . 406 Լեզուն և ուղղագրութիւնը (գերջ):
 11 ԲԱՀԱԹՐԵԱՆ, ՍԱՐԳԻՍ . . . 413 Հող. և անձն. իրաւ. հին Հայաստ.
 12 ԳՆՈՒՆԻ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ . . . 433 «Գև» Լեւոնտովի:
 13 Ս. Բ. 436 «Կենդանիների կեանքը»:
 14 Գ. ՎՆԿ 438 «Արիստակէս Լատովկերտցի»:
 15 ՆԱԻԱՍԱՐԴԵԱՆ, ՄԿՐՏ. . . 440 Մովս. Խոր. և «Թուեղաց կրգք»:
 16 ԱՐԱՍԹԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻՔ . . . 445 Քահանապետին խնդիրը:
 17 ՀԱՅՈՅ ՀԱՅՐԻԿ 450 Կոնդակ սովետների օգտին:
 18 Ա. Ա. 457 Յովնան. դպր. հոգ. ընտրութիւն:
 19 ՄԱՐԳԱՆԵԱՆ, ՖՐԻԴՈՆ . . . 460 Նաւթարդիւն. ներկալ վիճակը Մ.:
 20 Շ. 472 Քաղաք. Տեսութիւն: — Գլուխտոնի հրաժարականը: — Խտալիա:
 21 ԽՄԲ. 488 Զանազ. լուրեր: — Ուղերձ «Մուրճ»-ին: — «Մուրճ» նւիրողները: — Նւէրներ Վահագնաւ Կաթողիկոսին: — Հալոց Հալրիկի ծննդեան նոր տարեդարձը: — Տաճկա. Հալաստանից: — Կաթողիկոսի զիմումը սովետների և կարօտեալների օգտին: — Կ. Պոլսի պատրիարք Խորէն արքեպ. Աշրղեանի սպանութեան փորձը: Երեանի քաղաքագլխի ընտրելը: — Կրճատած քաղաքալին ինք. նաւարութիւն: — Կուրսեր զիւղական տիրացուների համար: — Վալուտ Տէր-Մկրտչեան: — Փիֆլիսի Հալոց Հրատարակչական Ընկերութեան տարեկան ընդհանուր ժողովը: — Հալոց Բարեգործական Ընկերութեան Նաւալ ճիւղ: — Երեանի թեմական դպրանոցի հոգաբարձական

ընտրութիւնները:—Թիֆլիսի փոխադարձ վարկի ընկերութիւն:— Ազալարովի հողերի վաճառումը:—«Արշէն Նրէցի քարոզը» և Արիս- տակէս եպ. Սեդրակեանի խօսածը:—Սովը Տաճկա-Հալաստանում:— «Մասիս» չարաթաթիրթը:—† Ներսէս Ներսէսեան:—† Բրուէն-Սե- կար:—Նոր ստացած գրքեր:

№ 4

1	ԳՈՐԻՐՔԱՆԵԱՆ, ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ	507	Որդական սէր:
2	ՇԱՆԹ	525	Նո պատրանքը սիրեցի (բան):
3	ԿՈՐՈՒՆԵԿՕ՛րց ՎԱՆՑԵԱՆ .	527	Կարմիր Զատիկի գիշերը:
4	ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑ, ԼԵՒՈՆ . .	535	Դպրոցական նամակներ:
5	ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ.	543	* * (բանաստեղծութիւն).
6	ԲԱՀԱԹՐԵԱՆ, ՍԱՐԳԻՍ . .	544	Հող. և անձն. իրաւ. հին Հայաստ.
7	ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ	558	Բաֆֆլիի շիրմի մօտ:
8	ՂԱՐԱԶԵԱՆ, ԳԷՈՐԳ. . . .	560	Բանտը. ապա՛ն. խնդիրը (վերջ):
9	ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ . .	576	Մեծ ձեռնարկ. և բանտները.
10	Ա. Ա.	587	Ներցեանի «Ամենայն հպոց կաթ. և Կովկասի Հալք XIX-րդ դար»:
11	ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ, ԱԻԵՏԻՔ .	594	ժամանակ. Տեսութիւն:— Ծխակ. ընտրութ. կանոնադրութիւնը:
12	ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ . . .	607	Կոնդակ Աշըղեանին:
13	ՂԱԶԱՐԵԱՆ, ԵՐՈՒԱՆԴ . .	610	Սովը և դաղթականութիւնը:
14	ԱՐՇԷՆ ԵՐԷՅ.	616	Գիւղական քահանայի քարոզը:
15	ՍԵԳՐԱԿԵԱՆ, ԱՐԻՍՏ. ԵՊ. .	622	Ո՞վ հաւատաց:
16	ՂԱԶ. Մ.	629	Գիւղական քահանան. խնդիրը:
17	ՍԱՐԳՍԵԱՆՑ, ԼԵՒՈՆ	638	Հալ. սեմինարիան և գիւղ. քահ.
18	Ն., ՕՐՕՐ.	642	Քահ. Ղարաբ. և Պարսկաստան:
19	Թ. ԶԵՐՆՈՎ, Ն.	645	Նամակներ—Նկատելի նորոգարից և Նսենթուկից:
20	ԽՄԲ.	649	Զանազան լուրեր:—Յօդուտ Տաճ- կաստանի սովեալների և Նրեանի ու Ղարսի նահանգների կարօ- տեալներին նւիրաբերութիւնները:—Քահանայական խնդիրը:—Կրօ- նափոխութիւն:—Ծխական հողաբարձութիւններ Թիֆլիսի թեմում:— Որն է անհիմն (պատասխան «Մշակ»-ին):—Թիֆլ. Հայունեաց Բար. ընկերութիւն:—Նւիրաբերութիւններ:—Կարա-Մուրզան Թիֆլիսում Պր. Գ. Ղարաջեանի լօգաածը:—Տաճկաստանի բաժանորդներին:— Հայերէն նոր տառերի հարկաւորութիւնը:—«Մուրճ»-ը ձրի կարդա- ցողներին:—Ժ Կոմս ֆոն Շակլ—Ժ Նինսշլիլի—Նւլալի միւլքի ծա- խելու մասին:—Նոր լուս տեսած գրքեր:

№ 5

- 1 ՏՈՒՐԳԵՆԵՒԻՅ-Ա. ԾԱՏՈՒՐ. 667 Արձակ բանաստեղծութիւններ
2 ՀԱՅՆԷՑԻՅ-Ա. ԾԱՏՈՒՐԱՆ 675 Երգ (բանաստեղծութ.):
3 ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ. 676 Լուր-դա-լուր (քրդական պոէմա):
4 ՄՆԱՅԱԿԱՆԵԱՆՅ, ԳԱՔՐԻԷԼ 682 Գեղը կանգնի—գերան կը կոտրի:
5 ՂԱԶԲԷԳ, ԱԼԷՔՍԱՆԴՐԷ . 691 Էլքերդ (պատմած.ք):
6 ԼԵՖՈՐ, Գ. 711 Դրօշակ (պատմած.ք):
7 ԱՐԾՐՈՒՆԻ, ԲԺՇԿ. Վ. . . . 726 Բնական Հիմնություն:
8 ԲԱՀԱԹՐԵԱՆ, Ս. 738 Հող. և անձն. իրաւ. Հին-Հալաս-տանում (վերջ):
9 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ . . 749 Արծաթի և ոսկու խնդիրը:
10 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ 756 Բան., ազանովացումը Ռուսիայում:
11 ԱՍՏ. Գ. 765 «Ձոնակ Բիւրասպի Աժդահակ»:
12 " " 673 «Հանրամատչելի Բնախօսութիւն»:
13 ՎԱՆՅԵԱՆ, ԳՐ. 780 Օրէնք և կազմակերպութիւն:
14 ՂԼՏՃԵԱՆ, ԱՐՍԷՆ ՎԱՐԴ. . 792 Քաջանաները Ախալք. վիճակում:
15 *** 801 Մի բրդիւրի առիթով I, II, III:
16 Շ. 803 Քաղաք. Տես.-Կարնո'ի մանր. կա-
զմիւր Պիրիէ-Մինիստր. փոփոխ.
17 ԽՄԲ. 804 Զանազան լուրեր:—Սովը:—Յօ-
գուտ սովեալների նւէրներ:—Քաջանալական խնդիր:—Սիմոն բէ-
Մաքսուտ:—Թիֆլիսի նահանգի ազնւականների առաջնորդ:—Թիֆ-
լիսի ազնւականաց կալաճական բանկի ընդհանուր ժողովները:—
Պոլսի «Աւետաբեր»-ը:—«Արմկասեան Գլխաւորութիւնը շաբաթա-
թերթը:—Թիֆլ. Քաղաք. Փոխադ. Ապահով. Բնկերութիւն:—Կալ-
ւաճները Անդրկովկասում:—Ներդասեան դպրանոցի հոգաւարական-
ծխական պատգամաւորների ընտրութիւնները և «Արձադանքը»:—
Կազմալուծութեան խորհուրդներ:—Խոլերա:—Նւիրարիութիւններ:
† Նիկոսեոս Զիովաննի:—† Վիլհելմ Ռոշէր:—Նոր ստացած գրքեր:

№ 6

- 1 ԳԱԲԱՇԻԻԼԻ 881 Երկնգուն և Գուշէ (պատմած.ք):
2 ՇԱՆԹ. 844 Մակոկը (բանաստեղծ.):
3 ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ. 845 Աննա (պատմած.ք):
4 Ա.***. 865 Հելէն Կելէր:
5 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ 886 *** I, II (բանաստեղծ.):
6 ԴՈՒՐԲԱԽԵԱՆ, Յ. 888 Սանձարձակ անասուն. զբօսանքը:
7 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ . . 892 Դպրոցական նամակներ:

- 8 ԱՐԾՐՈՒՆԻ, ԲԺՇ. ՎԱՀԱՆ . 901 Բնական Հիպնոտիսմ:
 9 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ 913 Բանտրն. ապահ. Ռուսաստանում:
 10 Գ. ԱՍՏ. 924 «Հաջ աշուղներ»:
 11 Ե. ՄԻՆ. 927 «Ճանապարհ. Արարատի վրայ»:
 12 » » 928 «Երկրագունդ, ծովերը և ցամաք»:
 13 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻՔ . 930 Ժամանակակից Տեսութիւն:—Յու-
 նիսի ընտրութիւնները:
 14 ՄԵԼՔՈՒՄԵԱՆՅ, Մ. 938 Մեղրի գիւղի զրութիւնը:
 15 ՄՈՒՐԱԳԵԱՆՅ, Յ. 945 Նամակներ Սև ծովի ափերից:
 16 ՎԱՐԳԱՆԵԱՆՅ, Գ. 949 Գերմանացիք Փոքր-Ասիայում:
 17 Ա. Մ. Ն. 952 Արտասահմ. Կարնօի սպանումը:
 18 ԽՄԲ. 974 Լուերս — Ուղերձ «Մուրճ»-ին:—
 Աշըղեան պատրիարքի հրաժարականը:—Ներսիսեան զպրանոցի հո-
 գաբարձուների ընտրութիւնը:—Երկաթուղի դէպի Ալեքսանդրապոլ,
 Երևան և Կարս:—Նւիրաբերութիւններ և կտակներ:—Հայոց ընթեր-
 ցարան Լոնդոնում:—† Հենրի Լէլարդ:—Նոր լուս տեսած գրքեր:
 19 ԽՄԲ. 978 «Մուրճ» ի բովանդակութ. № 1—6:

№ 7—8

- 1 ԱԳԵԼԵԱՆ, Ա. 987 Ներհակ Առաքելը (եղեղութիւն):
 2 ՊՈՒՇԿԻՆԻՅ—ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ . 1017 Հրեշտակ (բանաստեղծ.):
 3 ՆԱԳՍՈՒՆԻՅ—ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ . 1018 * * (բանաստեղծութիւն):
 4 ՍԵՆԿԵՒԻՉ, ՀԵՆՐԻԿ 1019 Օրհնեակ լինես (Հնդ. լեգէնդա):
 5 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ 1023 Անմոռաց ընկերիս (բանաստ.):
 6 ՎՐՈՅՐ, Ա. Մ. 1025 Աղամեանի նամակները:
 7 ՇԱՆԹ. 1035 Երգ (բանաստեղծութիւն):
 8 ՎՈՒՈՎՈԶԱ, ԵԼԻՍ 1036 Գիւղական քահան. Անդլիայում:
 9 ԳԵՄԻՐՃԵԱՆ, ԳԵՐԵՆԻԿ . . 1047 Մանկան (բանաստեղծութիւն):
 10 ԱՐԾՐՈՒՆԻ, ԲԺՇ. ՎԱՀԱՆ . 1049 Բնական Հիպնոտիսմ (չարուն):
 11 ԱՅԱՆԱՍԵԱՆ, ԱՇՈՏ. 1060 Գութանի շուրջը:
 12 ՎԱՆՅԵԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ. . . . 1066 Պատմ. ակնարկ բոչան. անցեալից:
 13 ՄԻԻԼԼԷՐ, ՖՐԻԴՐԻԽ, ՊՐՈՖ. 1089 Հալերէնի ձախաւորն. ծագումը:
 14 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ 1093 Բանտրների ապահ. Ռուսաստան.
 15 Ա. Ա. 1102 «Մասիս»:
 16 Գ. ԱՍՏ. 1109 «Մեղապարտ փարիսեցիներ»:
 17 » » 1113 «Միթարանք և հանգիստ»:
 18 ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ, Գ. 1117 «Լուրդ» — Էմիլ Զուլաի:
 19 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻՔ . 1122 Ժամանակակ. Տեսութիւն:—Պատ-
 րիարքական տեղապահի ընտրութիւնը տաճկահայերի համար:—

Պատուաւոր հաշտարար դատաւորներ շատատուութիւնը կովկասում:—
Չաւնատու ծխականների խնդիրը:—Ներսիսեան դպրոցի հին հոգաբար-
ձութեան նոր սխրագործութիւնը:—Հրատարակչական ընկերութիւնը
և մամուլը:—Մի նոր չարձակումն հայերի վրայ ուսաց մամուլի
մէջ:—Մի նոր չարձակումն «Մուրճ»-ի վրայ հայոց մամուլի մէջ:

- 20 ՂԱԶԱՐԵԱՆՅ, ԵՐՈՒԱՆԴ. . . 1143 Ուսուցչական խնդիր:
21 ՏԷՐ-ՄԿՐՏՁԵԱՆ, Մ: . . . 1147 Աւագ ուսուցիչը մեր գպրոցներում:
22 Ա. Ա. . . . 1151 Յովհ. Ս, խառնահան:
23 ՄԻՐԻՄԱՆԵԱՆՅ, ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ 1154 Գաւառակ. Նամակն.—Գեղաշենը:
24 Ա. Մ. Ն. . . . 1163 Արտաս. քրոն. Պոլսի երկրաշարժը:
23 Հ. . . . 1168 Քաղ. Տես. Զին-եապ. պատերազմը:
26 ԽՄԲ. . . . 1173 Լուրեր:—Կովկասեան կառավար-
չապետի շրջաբերականը հայոց եկեղ. ծխական դպրոցների մասին:—
Հաւածէս կաթոլիկ հայերը աւստրիական Լեհաստանում:—Պոլիտեխ-
նիկումի խնդիրը Թիֆլիսում:—Շուշաւ թեմական դպրանոցի առի-
թով:—Գէորգեան ձեմարանի նոր տեսուչ:—Ուղղափառ դպրանոց
Բուժաւիտում:—Կարա-Մուրզա:—Բողարջեանցի ծխախոտի գործա-
րանը և իւր բանւորները:—Ժ Յովհաննէս խառնահան:—Ժ Պարիզի
կոմսը:—Ժ Հելմոլց:—Նոր ստացւած գրքեր:

№ 9

- 1 ԱԴԵԼԵԱՆ, Ա. . . . 1179 Ներհակ Առաքելը (եղեղութիւն):
2 ՇԱՆԹ. . . . 1208 Տենչանք (բանաստեղծ.):
3 ԴՐԱԽՄԱՆ, ՀՈԼԴԵՐ. . . 1211 Աղջիկը մեռաւ և նրան թաղեցին:
4 ՊՈՒՇԿԻՆԻՅ—ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ . 1222 Աչնան առաւօտ (բանաստեղծ.):
5 ՍՈՂՈՄՈՆԵԱՆՅ, Բ. . . . 1224 Սուրբ գերեզման (եղեղութիւն):
6 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ . . . 1243 Նաղտնից (բանաստեղծ.):
7 ՇՏԵԻԼԵՆ, ՕՐ. Ա. . . . 1244 Գիւղ. վարժուհ. վիշտակարանից:
8 ՎՐՈՅՐ, Ա. Մ. . . . 1256 Ազամեանի նստակները (չար.):
9 ԽԱԺԱԿՆԵԱՆ, ԳԱՐԵԳԻՆ. . 1565 Ֆլամմարիոնը ժընեւում:
10 ԱԹԱՆԱՍԵԱՆ, ԱՇՈՏ . . . 1278 Գութանի շուրջը, Բ.:
11 Ա. Ա. . . . 1285 «Գարւիճիզմ»:
12 » » . . . 1296 «Յար. Արարատեանի կեղծիքը»:
13 ԲԱՀԱԹՐԵԱՆ, ԼԵՒՈՆ . . . 1303 «Ռոստամ և Սահրաբ»:
14 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻՔ . 1305 Ժամանակակից Տեսութիւն:—Պոլ-
սի պատրիարք. ընտր. խնդիրը:—
Սասուն:—Նրմուլով կովկասում:—
Հայոց թատրոն:
15 1310 Թիֆլ. քաղ. դպրոցների խնդիրը:

- 16 1315 Հալոց թեմ. դպր. կազմը 1894/95.
 17 ՄԻՐԻՄԱՆԵԱՆՅ, ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ 1322 Գաւառ. նամակն. Գեղաշէն (շար.).
 18 ՍԵՒԵԱՆ, Վ. 1328 Թատրոնի շուրջը.
 19 Վ. Ա. 1330 Ֆրանս. ուղղադր. բարեփոխումը.
 20 Շ. 1333 Քաղաքական Տեսութիւն.—Չին-
 հապոնական պատերազմը.—Ֆրան-
 սիան և Մադակասկար:
 21 ԽՄԲ. 1336 Լուերի Ալեքսանդր III ի հիւան-
 դութիւնը.—Եպիսկոպոսների ձեռնադրութիւն.—Սինոդի նոր ան-
 դամներ.—Գլխավոր տեսութիւնը ճեմարանում.—Ներսիսեան դպրա-
 նոցի անսշի ընտրութեան խնդիրը.—Գրագէտներին օժանդակող
 ընկերութեան խնդիրը.—Արսէն Վարդ. Ղլտճեան.—Նուղաղի ապս-
 տամբութեան համար բանտարկւածները.—Հրդեհ Սաս-զիւղում.—
 Շուշու առաջնորդ Կարապետ եպ. Ալվաղեան.—Թիֆլիսի քաղա-
 քային դպրոցների խնդիրը.—Թիֆլ. արքունական թատրոնի նոր
 դիրեկտոր.—Բաթումի քաղաքային ընտրութիւնները.—Սահմանա-
 չափական լանձնաժողով.—Նւիրաբերութիւններ.—Գիֆտերիտի դէմ
 Ռուի միջոցը.—Արեւելագէտների X-րդ միջազգային ժողով.—Փափա-
 զեանի Աննա վէպը.—† Գրիգոր Աբրահամեան.—† Սարգիս քահա-
 նալ Բէգնաղարեանց.—† Ներսէս Հալկազունի.—Նոր ստացւած
 գրքեր:

№ 10

- 1 ԲԱՇԻՆՋԱԳԵԱՆ, ԲԷՈՐԳ. . . 1353 Մուրացիականը:
 2 ՇԱՆԹ. 1380 Չէ, կը լիչիմ քեզ (բանաստեղծ.).
 3 ՖԻԼՈՆ, ՕԳԵՆՍԷՆ 1382 Ջիմ և Ջէկ:
 4 ՅԱԿՈԲԵԱՆ ՅԱԿՈԲ 1395 **. (Բանաստեղծութիւն):
 5 ՍԿՐԱՄ, ԱՄԱԼԻԷ 1396 In Asiam profectus est.
 6 ՓԱՓԱՋԵԱՆՅ, Վ. 1407 Մեծ փականք:
 7 ՎՐՈՅՐ, Ա. Մ. 1411 Աղամեանի նամակն. (շարունակ):
 8 ԽԱԺԱԿԵԱՆ, ԳԱՐԵԳԻՆ. . . 1421 Ֆլամմարիոնը ժընեում:
 9 ԱՐԾՐՈՒՆԻ Վ. ԲԺ. 1428 Բնական Հիպնոտիսմը:
 10 ՇՏԵԻԷՆ, ՕՐ. Ա. 1439 Գիւղ. վարժուհ. փշատակարանից:
 11 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, ՄԻՔԱՅԷԼ 1450 Կապիտալիստի զարգացումը:
 12 ՍԷՅԼԱՆ 1465 Սասուն:
 13 ՂԱՋԱՐԵԱՆ, ԵՐՈՒԱՆԳ . . . 1471 Անցեալի փշատակը:
 14 ԳԱՂԲԱՇԵԱՆ, ՅԱՐ. 1477 «Ագաթ. և իւր բաղմ. գաղտնիք»:
 15 Ա. Ա. 1486 Ս. Բալազ. «Գարլինիլմի» առիթով:
 16 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻՓ . . 1491 Ժամ. Տես. Կալսր Ալեքսանդր III.

- 17 Մ. գ 1496 Սասնուլ դէպքերը:
- 18 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԷԲՍԱՆԴՐ. 1505 Մի համակրելի երևութ հալ մա-
մուլի 100-ամեակի առթիվ:
- 19 ԽՄԲ. 1614 Լուրեր: Սասունի դէպքերը:—Սա-
սունի կոտորածը:—Հոգևոր ատենան Ատրպետականի խեմում:—Էջ-
միածնի ուսումնական խնձնաժողովի նոր կազմը:—Շուշուի դպրա-
նոցի դրութիւնը:—Ներսիսեան դպրանոցի տեսչական ընտրու-
թիւնը:—Կաթողիկոսակ. պատգամաւոր Ալեքսանդր III-ի թագման:—
Հալոց դպրոցների մասին Անդրկասպեան երկրում և Թուրքեստանում
պետական խորհրդի որոշումն:—Գրականներին օգնելու ֆոնդ:—Փո-
թիլի նոր քաղաքագլուխ:—Ախալցխայի քաղաքային խորհուրդ:—
Գանձակի քաղաք. դիպուտատներ:—Վարդուպ:—Պոլսի արկածեալ-
ների օգտին:—Ներսիսեան թիւներ:—Գարսիլի:—Գրողով:—Հոգա-
չափութիւնը Անդրկովկասում:—Ներսիս Առաքել վեպը:—Վանքեանի
բուհների մասին խօսք:—Նանովսկու 50-ամեալ յօբելեանը:—Նա-
թագործների ժողով:—Ժիշի, Խմբուխի և Կիլիկիայի:—Ժ. Գրիգոր Խզմի-
րեան:—Ժ Անտոն Ռուբինշտեյն:—Տիրաժ կալուածական բանկի:—
Նոր ստացած գրքեր:

№ 11—12

- 1 ՄՆԱՅԱԿԱՆԵԱՆՑ, ԳԱԲՐԻԷԼ 1529 Չարաբեր խարազանը (պատմ.):
- 2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑ, ԼԵՈՆ . . . 1535 Ասում են, պօետ, (բանաստ.):
- 3 " " . . . 1536 Հիսաթմափութիւն (բանաստեղծ.):
- 4 ՍՏՐԵՆԳԵՐԳ, ԱԻԳՈՒՍՏ. . . 1537 Խզի խաթմոցները (պատմ.):
- 5 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԷԲՍԱՆԴՐ. 1559 Մեռելի սէրը (բանաստ.):
- 6 ԿՈՊՊԷ, ՖՐԱՆՍՈՒԱ 1561 Համբուր (պատմաժ.):
- 7 ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ, ԳԵՐԵՆԻԻ . . . 1567 Երգ (բանաստեղծութիւն):
- 8 ՓԱՓԱՋԵԱՆՑ, Վ. 1568 Չգտնաչափ (պատմ.):
- 9 " " 1572 Չիստի (պատմաժ.):
- 10 ՇԱՆԹ. 1577 Երազ օրեր:
- 11 ՍԻԶՈՎԱ, Ա. 1601 Վենետիկեան հաշիւ (պատմ.):
- 12 ՎՐՈՅՐ, Մ. 1609 Աղամեանի նամակները:
- 13 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑ, ԼԵՈՆ . . . 1625 Գալուցական նամակներ VII VIII.
- 14 ՍԷՅԼԱՆ 1639 Սասուն (նկարադիր) (չար.):
- 15 ՎԱԶԱՐԵԱՆ, ԵՐՈՒԱՆԴ . . . 1654 Անցեալի չիշատակը (չար.):
- 16 Լ. Մ. 1667 «Պետրոս Դուրեան»:
- 17 Յ. Դ. 1671 «Ամիելի չիշատակարանից»:
- 18 ԴՆՈՒՆԻ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ . . . 1676 Լերմոնտովի «Դեր»:
- 19 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ, ԱԻԵՏԻԲ . . 1692 Ժամանակ. տեսութիւն:—Հակա-

կան խնդրի նորագոյն զարգացումը:

- 20 ՍԱՐԳՍԵԱՆՑ, ԼԵՒՈՆ . . . 1722 Շուշալ զպրանոցը 1893/94 թ.
 21 Ա. Ա. 1730 Արհեստ. «Մուրճ» ընկերութիւն:
 22 ՓԱՓԱՋԵԱՆՑ, Վ. 1735 Նամակներ Անգլիայից:
 23 Շ. 1744 Քաղաքական Տեսութիւն. — Բա-
 զաքական դրութիւնը հալկական
 խնդրի առիթով:
 24 ԽՄԲ. 1746 Զանազ. լուրեր: — Լուրեր «Մուրճ»-
 ից: — Վեհ. Կաթողիկոսը Թիֆլիսում: — Մատթէոս Իզմիրլեան հալոց
 պատրիարք Կ. Պոլսի. — Սիսի Կաթողիկոսի մահը: — Բարձրագոյն մա-
 նիֆեստ: — Կէորդեան ձեմարանից: — Թիֆլ. քաղ. սկզբն. զպրոցների
 խնդիրը: — Նւիրաբերութիւններ: — Նւէրներ լոգուտ ուսուցչական
 ցենզի գործի: — Նւէրներ լոգուտ սովեալները: — Շուշալ քաղաքային
 դեպուտատների ընտրութիւն: — Արեւելագէտների X-րդ ժողով: — Կա-
 խեթիայի երկաթուղին: — Աղալարովի հողերի վաճառումը: — Ղզլարի
 իզմիրեաններ: — Հալոց Բարեգ. ընկերութեան ընդհանուր ժողովը: —
 † Լեսէպս: — † Բիրդօ: — Նոր ստացած գրքեր:
 25 ԽՄԲ. 1754 «Մուրճ»-ի բովանդակութ. 1894 թ.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

„ՄՈՒՐՇ“ ԱՄՍԱԳՐԻ ԱՆՑԵԱԼ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Վաճառող է՝ ՀԵՔԵԼՈՒ ԳՆԵՐՈՂ

(Եղանակաժողովրդի տնտեսական պահանջները եւ մինչեւ վերջը 1895 թ.)

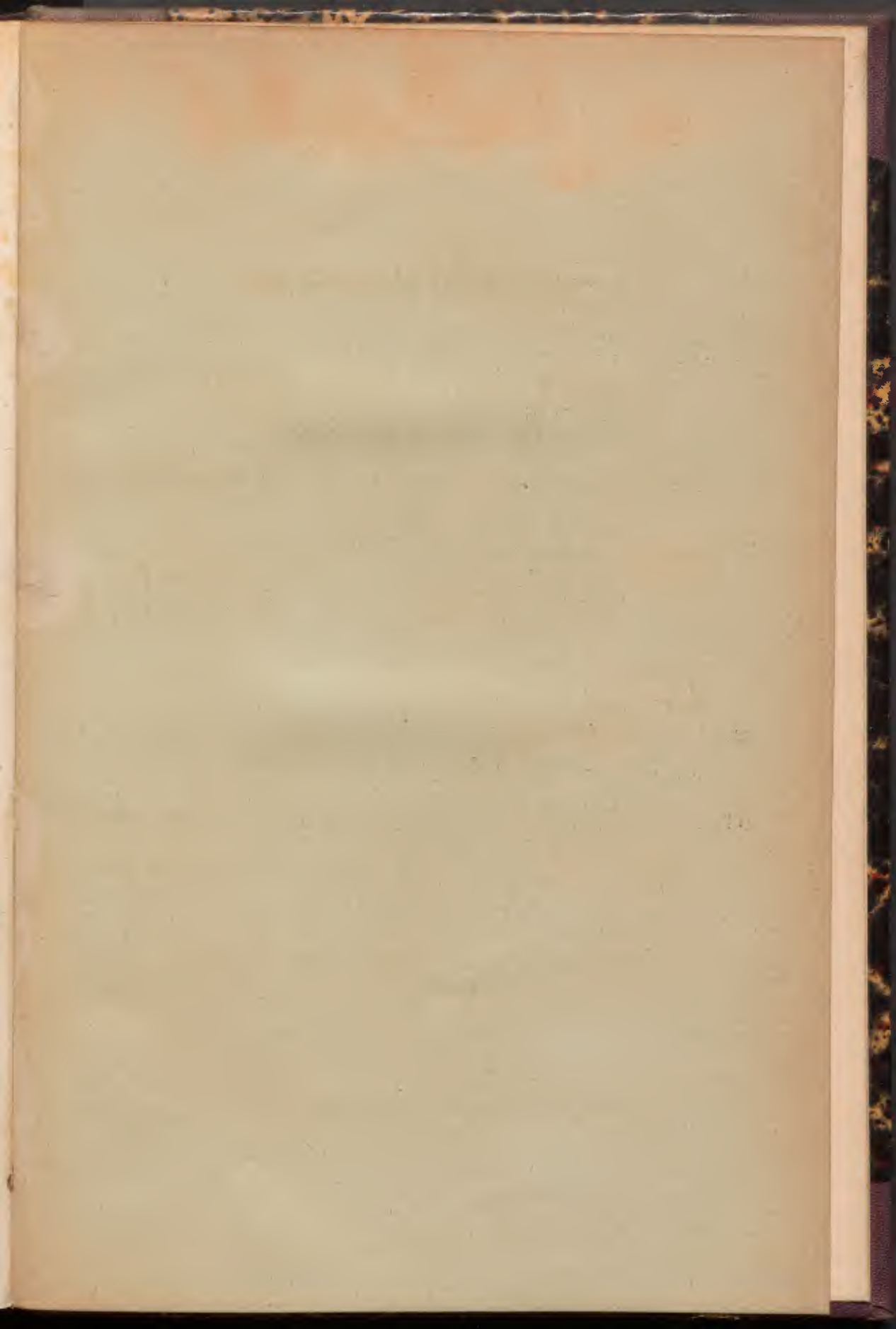
«ՄՈՒՐՇ» 1889 թ. անկազմ	4 ռ. — կ.
«ՄՈՒՐՇ» 1890 թ. անկազմ	5 » — »
«ՄՈՒՐՇ» 1891 թ. (սակաւաթիւ) անկազմ	10 » — »
«ՄՈՒՐՇ» 1892 թ. անկազմ	9 » — »
«ՄՈՒՐՇ» 1893 թ. անկազմ	10 » — »
«ՄՈՒՐՇ» 1894 թ. անկազմ	7 » — »
ԲՈՒՈՐ 6 ՏԱՐԻՆԵՐԸ	45 ռ. — »

ՎՃԱՐԸ ԿԱՆԽԻԿ

Ճանապարհածախքի համար ուղարկուած է մի-մի ռուբլի ամեն տարւոյ համար:

Կազմի համար վճարուած է վերադիր 60 կոպ. ամեն կիսամեակի համար (աչսինքն 1 ռ. 20 կ. ամեն տարւոյ համար):

Դիմել՝ Тифлисъ, въ редакцію журнала „Мурчъ“.
Tiflis, Rédaction de la Revue „Mourtch“.

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ — ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1895 ԹԻՎԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

Բ Ա Յ Ի Ա Մ Ի

Տարեկան գինն է 10 ռ.

Ուսուցիչների և ուսանողների համար 8 ռ.

Վճարել կարելի է նաև մաս-մաս, սկզբում 5 (կամ 4) ուսրի,

մնացեալը լրացնելով մինչ չափսի վերջը:

Բաժանորդագրութեան համար զիմել՝

ԽՄԲԱՂԱՍՈՒՆԸ { Тифлисъ. Въ редакцію журнала „МУРЧЪ“.
Tiflis, Rédaction de la Revue „MOURTCH“.

